

М. Шолохов

ВОНИ
ВОЮВАЛИ
ЗА БАТЬКІВЩИНУ

Батьківщина
ніколи
не забуде
ні подвигів
ваших,
ні страждань...

■ БІБЛІОТЕКА "МУЖНІСТЬ," ■

ВИХОДЯТЬ У СВІТ:

Перемагать і жити
Збірник поезій.

Петро Гуріненко
Дві доби мовчання
Повість. Оповідання.

Николай Далекій
За живою и мертвою водою
Роман.

Юрій Дольд-Михайлик
І один у полі воїн. У чорних лицарів
Романи.

Еммануїл Казакевич
Весна на Одері
Роман. (З російської).

Виктор Кондратенко
Курская дуга
Роман.

Василь Кучер
Голод
Роман.

Костянтин Симонов
Солдатами не народжуються
Роман. (З російської).

М. ИЛЮХОВ БОЖИИ БОЮРАМИ ЗА БАТБИЦИВШИМНУ |

**Михайло
Шолохов**

**ВОНИ ВОЮВАЛИ
ЗА БАТЬКІВЩИНУ**

Розділи з роману

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1975

Р2
Ш78

Переклав з російської С. Ковганюк

Звірено з виданням:

Михаил Шолохов,
Они сражались за Родину.
Серия «Подвиг».

Издательство «Советская Россия»,
Москва, 1971.

Ш $\frac{70302-114}{М205(04)-75}$ 107—75

© український переклад, видавництво «Дніпро», 1975.

Перед світанком по широкому суходолу повіяв із півдня густий і теплий весняний вітер.

На дорогах відвологли сковані нічним приморозком калюжі талої води. З хрускотом став осідати по ярах підмерзлий за ніч остапній, ніздрюватий сніг. Хилячись під вітром і низько повзучи над землею, попливли в чорному небі гнані на північ чорні вітрила хмар, і, випереджаючи їх повільний і величний рух, із свистом, з тугим дзвоном розтинаючи крильми зволене повітря, сповнюючи його стримано радісним гомоном, ринули до своїх споконвічних гніздувань незліченні зграї качок, казарок та гусей, що дожидали на півдорозі тепла.

Задовго до схід сонця старший агроном Чорноярської МТС Микола Стрельцов прокинувся. Жалібно скрипіли віконниці. В комині тонко скавулів вітер. Погрюкував неміцно прибитий лист бляхи на покрівлі.

Стрельцов довго лежав горілиць, закинувши руки за голову, бездумно дивлячись у передсвітанкові сині сутінки, прислухаючись то до рвучких поривів вітру, що бився об стіну будинку, то до рівного, по-дитячому тихого дихання дружини, що спала поруч.

Незабаром у покрівлю густо затарабанив краплистий дощ, вітер трохи втихомирився, і стало чути, як у ринві захлинаючись булькотить і дзюрчить вода, м'яко й важко падає на мокру землю.

Сон не приходив. Стрельцов устав, тихо ступаючи босими ногами по скрипучих мостинах, підійшов до стола, засвітив лампу й сів викурити цигарку. З щілин між недбало припасованими мостинами тягнуло гострим холодком. Стрельцов незручно підібгав цибаті ноги, потім умостився зручніше, прислухався: дощ не тільки не припинявся, а йшов усе дужче.

«Оце добре! Ще прибуде вологи!» — вдоволено подумав Стрельцов і зараз же вирішив поїхати вранці в поле, оглянути озимину колгоспу «Шлях до комунізму» та, до речі, подивитись і на зяблеву ріллю.

Докуривши цигарку, він одягнувся, взувся в короткі гумові чоботи, накинув брезентового плаща, але шапки ніяк не міг знайти. Довго шукав її під вішалкою в напівосвітленій прихожій, за шафою, під столом. У спальні, проходячи повз ліжку, на часинку спинився. Ольга спала, обернувшись лицем до стіни. По подушці безладно розкидалось біляве, трошечки рудувате волосся. Сліпучо-біла бретелька нічної сорочки на плечі, майже торкаючись брунатної круглої родимки, глибоко врізалась у повне смуглясте плече.

«Не чує ні дощу, ні вітру... Спить так, ніби совість у неї чиста, як сльоза»,— подумав Стрельцов, з любов'ю і ненавистю дивлячись на затінений профіль жінки.

Він постояв ще трохи коло ліжка, заплющивши очі, з глухим болем у серці відроджуючи в пам'яті безладні й, може, не найяскравіші спогади про недавнє щасливе минуле і всім своїм еством відчуваючи, як повільно і невпинно залишає його тиха радість, навіяна оцим передсвітанковим дощем, буряним вітром, який ламає зимовий застій, недалеким початком трудної й радісної роботи на колгоспних полях...

Без шапки Стрельцов вийшов на ганок. Та не так, як у минулі роки, сприйняв він тепер посвист качиних крил у чорному небі, і вже не з колишньою силою мисливського запалу схвилював його стогнучий і ваблячий у невідому далечинь переклик гусячих зграй. Щось було отруєно в його свідомості за ту коротку мить, коли він дивився в рідне і водночас чуже обличчя дружини. Інакшим здавався йому і весь неосяжний, весь безбережний світ, що прокинувся до нових здійснень життя...

Дощ ішов усе дужче. Косий, дрібний, безупинний, він по-літньому щедро напував землю. Підставивши простоволосу голову під дощ і вітер, Стрельцов жадібно ворухив ніздрями, марно сподіваючись ухопити прісний дух розталої чорноземлі,— нахолола земля ще не ожила. І навіть перший після зими дощ — бездушний і безбарвний в передсвітанкових сутінках — не мав того ледве чутного аромату, притаманного весняним дощам. Принаймні так здавалося Стрельцову.

Він насунув на голову каптур плаща, пішов до конюшні, щоб підкинути коневі сіна. Воронько зачув хазяїна ще здалека, тихо заіржав, нетерпляче перебираючи задніми ногами, лунко гупаючи підковами по дерев'яній підлозі.

В конюшні було тепло й сухо. Пахло далеким літом, степовим влечаним сіном, кінським потом. Стрельцов засвітив ліхтаря, поклав у жолоб сіна, скинув з голови каптура.

Коневі було нудно самому в темній конюшні. Він знехотя понюхав сіно, коротко захропів і потягнувся до хазяїна, обережно прихоплюючи шовковистими губами шкіру на його щоці, але, натрапивши м'яким храпом на колючу щетину вусів хазяїна, невдоволено пирхнув, жарко дихнув в обличчя пережованим сіном і, пустуючи, став жувати рукав плаща. Коли Стрельцов бував у добром настрої, він завжди розмовляв з конем і охоче приймав його ласки. Але тепер не було у нього того настрою. Він грубо відштовхнув коня й пішов до дверей.

Ще не впевнившись остаточно у поганому настрої хазяїна, Воронько пустотливо повернувся й загородив крупом вихід із станка. Несподівано для самого себе Стрельцов сильно вдарив кулаком по кінській спині, крикнув:

— Розігрався, чорти б тебе!..

Воронько здригнувся всім тілом, поточився назад, дрібно переступаючи ногами, злякано притулився боком до стіни. Почуття сорому за свою невиправдану нестриманість ворухнулося в душі Стрельцова. Він зняв ліхтаря, що висів на цвяху, але не погасив його, а нащось поставив на долівку, сів на сідло, яке лежало коло дверей, закурив. Трохи згодом сказав тихо:

— Ну, вибачай, брат, мало чого не буває в житті...

Воронько круто зігнув шию, вивернув фіолетове поблискуюче око, подивився на понурого хазяїна, що сидів на сідлі, й почав ліниво жувати хрустке сіно.

Журно пахло в конюшні зів'ялими степовими травами, по-осінньому шелепотів, падаючи на очеретяну покрівлю, густий дощ, ледве мрів мутний, сірий світанок... Стрельцов довго сидів, схиливши голову, важко спираючись ліктями на коліна. Йому не хотілось іти до хати, де спить жінка, не хотілось бачити її розсипаного по подушці білявого, трохи підвитого волосся і отієї страшенно знайомої круглої родимки на смуглявому плечі. Тут, у конюшні, йому було якось лучче, спокійніше...

Він одчинив двері, коли вже майже зовсім розвиднилось. Брудні клапті туману висіли над голими тополями. В мутно-сизій імлі потопали будівлі МТС і ледь видний вдалині хутір. Мерзлякувато здригалися під

вітром опечені морозами, безпорадно тоненькі гілочки білої акації. І раптом у досвітній тиші, пойняте нетутешньою печаллю, долинуло з надхмарної синьої високості і торкнулося землі журавлине курликання.

У Стрельцова болісно защеміло серце. Він проворно встав і довго та пильно прислухався до завмираючих голосів журавлиної зграї, потім глухо, наче уві сні, застогнав, промовив:

— Ні, більше не можу! Треба з Ольгою в'яяснити до кінця... Більше не можу я! Несила мені більше!

Так безрадісно почався перший по-справжньому весняний день у розчавленого ревнощами й горем Миколи Стрельцова. А того самого дня, вранці, коли зійшло сонце, на суглинковому пагорку, де жив Стрельцов, вибився з землі перший паросток першої травинки. Гостре блідо-зелене жальце її пронизало зіпрілу тканину не знати звідки занесеного восени кленового листка й одразу поникло під тягарем дощової краплі, що впала на нього. Але незабаром південний вітер повіяв низом, на мокрий порох розсипався кленовий листок, який віджив своє, здригнувшись, скотилась на землю крапля і, одразу затрепетавши, піднялася, випросталась травинка,— самотня, жалюгідна, непомітна на величезній землі, проте вона уперто й пожадливо тягнулась до споконвічного джерела життя,— до сонця.

Коло скирти соломи, де земля ще не розмерзлась, трактор ЧТЗ круто завернув і, викидаючи траками лівої гусениці крижану стружку, перемішану з рідким болотом і соломою, швидко пішов у гони. Але на самому початку гонів раптово осів назад і, за кожним ривком дедалі більше заглиблюючись у чорне засмоктуюче болото, спинився. Синій дим огорнув корпус трактора, крученим полотнищем розіслався по бурій стерні. Мотор запрацював на малих обертах і заглух.

Тракторист ішов до вагончика тракторної бригади, насилу витягаючи ноги з грязюки, на ходу витираючи клоччям руки, стиха лаючись.

— Я ж казав тобі, Іване Степановичу, що сьогодні починати не треба,— от і засадили трактора. Чорт його тепер вирятує! Будуть до вечора морочитися,— роздратовано казав Стрельцов, поскубуючи чорні вусики, з неприхованою прикрістю дивлячись на червоне, гладке обличчя директора МТС.

Директор тільки крехнув з жалю, але нічого не

відповів. Уже підходячи до вагончика, він збоку добродушно скося глянув на Стрельцова, сказав:

— А ти не досадуй. Нема чого досадувати через дрібниці. Не втоне твій трактор, і ніякого дідька з ним не станеться! До вечора витягнуть його хлопці, а через якийсь день знову будемо пробувати. Догнав не догнав, а погнатися можна. Треба ж коли-небудь починати, чи куряви дождатимем? Ти на озимині був?

— Був днів п'ять тому.

— Ну, як?

— Нічого, перезимувала. Внизу, коло Голого Яру, трохи вимокло.

— Багато?

— Ні, дрібниця, менш як два гектари, але пересівати доведеться. Зараз знов поїду туди, подивлюся. А через день пробувати орати й не думай, Іване Степановичу! Знаю, ти людина уперта, але від такої якості ґрунт швидше не просихає. Я, на твоєму місці, перекинув би два гусеничних в «Зорю». Сам знаєш, ґрунт там сіропіщаний, орати сміливо можна.

Директор злякано замахав руками:

— А перегін? А перевитрата пального? Про це ти мені геть і не говори. Легко сказати, через якісь два дні гнати трактори за двадцять кілометрів! Та мене за це на бюро райкому живцем з'їдять! Скажуть, що не зумів вчасно розставити сили, недоврахував, та мало чого там ще не наговорять на мою голову! Ні, про те, щоб перекидати, я й слухати не хочу.

— Отже, по-твоєму, нехай краще трактори тут простоюють?

Директор скривився й мовчки махнув рукою, показуючи, що вважає розмову закінченою. Він зовсім не хотів слухати нових доводів Стрельцова і прискорив ходу, але Стрельцов порівнявся з ним, спитав:

— Чого ж ти відмовчуєшся? Мовчання — не аргумент на твою користь.

— Все сказано, і давай у бригаді без диспутів.

— Гаразд. Перенесемо диспут, як ти кажеш, в інше місце.

— Це ж куди, наприклад?

— Ну, хоч би в райком.

Добродушність рідко коли зраджувала сангвінічного директора. І на цей раз він гучно зареготав, ляснув м'ясистою долонею по плечу Стрельцова.

— Ой, і гарячий же ти, агрономе Миколо! А гарячими, знаєш, куди їздять? Ото ж бо воно й є! Спробуй стукни в райком, то тобі ж першому там бобу дадуть, та ще я наскаржуся, що ти підмінюєш мене і втручаєшся в мої адміністративні функції. Як воно тобі здається?

Невичерпна добродушність лагідного Івана Степановича завжди роззброювала запального Стрельцова. Не приймаючи жарту, але вже значно лагідніше він сказав:

— Я не втручаюсь, а раджу...

Але директор перебив його:

— Головне — не хвилюйся. При твоїй худючій комплекції тобі хвилюватися шкідливо.

Але, побачивши, що Стрельцов нахмурився, він облишив жартівливий тон і заговорив по-діловому:

— Чорт його знає, може, воно і твоя правда. Я подумаю, пораджуся з бригадиром, і коли вже так, коли діло до того йде, то вночі перекинемо трактори в «Зорю». Там, безумовно, можна починать орати. Але я сподівався, що Романенко там сам упорається. Треба йому дзенькнути, дізнатися, почав він уже орати чи й досі розкачується.— І, звертаючись до тракториста, який саме підійшов, докірливо похитав головою:— Ех, Федоре! Федоре! Як же це ти, голубе, примудрився засадити трактора? А ще ж і в танкістах служив, був відмінником бойової підготовки.

Тракторист Федір Белявін недарма був прозваний друзями «Жуком Чорнявіним»: чоботи, чорні ватяні штани й така сама ватянка на широких плечах, чорна тривуха шапка з чорним шкіряним верхом, вороний чуб, що хвацько звисав з-під шапки, і смагляве обличчя в невідминній кіптяві та мазуті — все виправдувало це прізвисько, яке так міцно пристало до нього.

Насмішкувато мружачись, поблискуючи синіми білками очей і білими, аж синіми зубами, він одказав:

— З твоєї ласки засадив, Іване Степановичу! Казали ми тобі всі — і бригадир, і агроном, і всі трактористи, — що не піде трактор, та хіба ж тебе перепреш? В одну душу — пробуй, та й годі. А тепер от і любуйся на нього, та допомагай вирятовувати. Сили тобі не бракує. Як на тебе глянути, то ти сам, як ЧТЗ. Вгодувався за зиму непогано!

— Заплакав! — спокійнісінько і трохи зневажливо

сказав директор.— Ось ти вже й сльозу пустив, а дівчата вважають тебе героєм. Даремно вважають, так я думаю... Ходім-но, подивимось, як ти його загнав.

Вони вдвох попрямували до трактора. Туди йшов також бригадир ще з двома трактористами. Стрельцов нехотя пішов до вагончика, біля якого був прив'язаний Воронько. Йому не хотілося їхати з бригади, де було вільніше дихати,— серед людей і в роботі йому легше було терпіти несподіване горе; але подивитись на озимину в околичних колгоспах було таки треба, і він помалу простував по притолоченій, мерхлій траві, дивлячись собі під ноги і марно намагаючись одігнати нові думки про дружину, про її стосунки з учителем Овражним, про все те, що останнім часом лежало у нього на серці, як ганебний і гіркий тягар, ні вдень ні вночі не виходило з голови і заважало по-справжньому жити і працювати.

— Залишайтеся снідати з нами, товаришу Стрельцов! Такого кулешу наварила, якого вам ніколи в світі не доводилось їсти! — гукнула бригадна куховарка Марфа, коли понуро згорблений Стрельцов проходив повз польову кухоньку, змуровану недалеко від вагончика дбайливими руками якогось тракториста — митця в пічному ділі.

Стрельцов вдячно кивнув їй головою, знехотя усмінувся:

— Мабуть, насип, Марфушо, бо до вечора додому не потраплю.

Він сів на нижню приступку вагончика, прийняв з рук куховарки гарячу миску з кашею і аж тоді згадав, що не їв з учорашнього ранку. Але, сьорбнувши кілька ложок смачної, трохи придимленої каші, поставив на землю миску і — вкотре вже за цей ранок — знову дістав із старенького шкіряного портсигара пом'яту цигарку...

* * *

Минав уже травень, а в сім'ї Стрельцових все залишалося як і було. Щось непоправно зламалось у спільному житті Ольги і Миколи. Стався немовби невидимий надлом у їхніх взаєминах, і поступово вони, ці взаємини, набули таких тяжких, гнітючих форм, про які подружжя Стрельцових ще півроку тому не могло б навіть

подумати. День у день зникала колишня близькість, що надійно єднала їх раніш, одійшла в минуле мила інтимність вечірніх подружніх розмов, і вже ні в кого з них не виникало бажання поділитися своїми тривогами й турботами, неприємностями чи маленькими радощами в роботі. Зате частіше, ніж будь-коли, іноді навіть з дріб'язкового приводу, раптом спалахували сварки і розгорались, як сухий хмиз на вітрі, а коли наставало коротке замирення, воно не приносило полегшення і спокою. Недовге затишшя швидше схоже було на замирення двох ворогуючих сторін і не знімало ні настороженості, ні прихованої взаємної ворожості, що виникала десь із потаємних глибин.

Ледве відчутний спочатку холодок у їхніх взаєминах все міцнів, робився звичним і цим страхав. Він входив у життя, перетворюювався на невід'ємну частину його, і з цим уже нічого не можна було вдіяти. У Миколи часом виникало таке, суто фізичне відчуття, ніби він довгий час живе в нетопленій кімнаті, безупинно відчуваючи бажання побути на сонці, нагрітись...

Дивлячись на себе начебто збоку, він помічав, що став і на роботі, і вдома нестриманий, надмірно роздратований: все частіше в стосунках з людьми поймало його почуття нетерпимості, нічим не виправданої гарячкуватості. А колись же він таким не був... А втім подібні зміни спостерігав він і в характері Ольги. Все це викликало випадкові суперечки, що неминуче переходили в сварки.

Болісно, тужливо чогось дожидаючи, Микола відчував, як Ольга щодень віддаляється від нього, а він уже неспроможний ні лагідно гукнути до неї, ні повернути. І ця свідомість своєї безвладності, неможливість що-небудь змінити, болісне дождання неминучої розв'язки й робило життя під одним дахом і незмірно тяжким, і осоружним.

Ще з весни Ольга під приводом недалеких екзаменів проводила весь вільний післяобідній час то в школі, то у подруг-учительок. Дитині вона майже не приділяла уваги, цілком передавши її доглядати бабусі. Миколі не треба було шукати причин, щоб якнайрідше бувати вдома: веснооранка, очистка насіння, сівба ярих, а потім просапних культур, піклування про пар, поління хлібів — на це ішов весь його час. Ранками він з якоюсь полегкістю і смутком виходив з дому і повертався аж

уночі, коли Ольга, перевіривши зошити, вже спала, що певною мірою сприяло зменшенню сутічок. Проте, уникаючи одне одного, потай побоюючись залишатися вічна-віч, вони віддаляли вирішальну розмову і тим самим поглиблювали взаємні муки та безлад у сім'ї.

Розрив, видно, однаково страхав і Ольгу і Миколу, і хоч вони розуміли, що він неминучий, проте ніхто не хотів першим брати на себе ініціативу.

Хоч це й дивно, але теща Миколи від самого початку сімейного конфлікту стала на зятів бік. Кілька разів Микола, повертаючись невчасно додому, ще звіддалік, з подвір'я, чув відгомін бурхливих сцен між Ольгою і Серафимою Петрівною. Але як тільки він брався в сінях за клямку — в домі все вмить замовкало. Теща, міцно стуливши губи, проходила повз Миколу велична й неприступна в своєму материнському обуренні, а Ольга з заплаканими очима намагалась якнайшвидше зникнути з дому й потім довго не з'являлась, приходила аж смерком, щоб не так впадало в очі її запухле і споганіле від сліз обличчя.

А тут ще маленький Коля. Хлопчик з прозорливістю дорослого одразу помітив незлагодю, що запанувала між батьком і матір'ю, але, неспроможний збагнути її причину, потягся до бабусі, в її кімнатці, розташованій поряд з кухнею, вчив уроки, там і спав, рішуче перебравшись з своєї кімнати нібито через те, що вночі сам боїться. Микола не раз під час обіду або сніданку ловив його короткі запитливі погляди, тільки відповісти на них якось не було можливості. Не в тих літах був маленький допитливий чоловічок...

Ольга зустрічалась з Юрієм Овражним не тільки в школі. Микола догадувався про це, але змусити себе стежити за дружиною не міг, не міг нізащо. Це було над його силу. І тоді, коли вона допізна затримувалась у школі або в подруг, він не виходив з подвір'я, мовчки сидів у темряві на ганку, курих, ждав. За хвірткою лунали поспішливі кроки Ольги. Він зумів би розрізнити їх серед тисячі жіночих кроків, він знав напам'ять цю летючу швидку ходу. І щоразу, зачувши знайомий перестук підборів, він відчував, що його щось починає душити, а серце б'ється ніби повільніше. Ольга мовчки проходила повз нього, війнувши на нього запахом свіжого плаття, теплого вечірнього пилу, а він трохи відхиляв убік цибаті ноги, пропускав її і йшов слідом за

нею на кухню. Там вони мовчки вечеряли, зрідка перемовлялись незначними фразами, розходились спати. Вранці все починалось наново.

За всю весну Микола зустрівся з Овражним тільки раз — випадково, на вулиці. Він їхав верхи Вороньком у поле, Овражний ішов йому назустріч в кооперативну крамницю. На вулиці стояли калюжі, вітерець гнав по них дрібні ребристі брижі. Вода в калюжах нестерпно блищала під сонцем, нагріте повітря було щедро насичене прісним запахом талого снігу, вологого чорнозему. Кінь розбивав копитами воду, бризки з плюскотом розлітались на всі боки, райдужно спалахуючи на сонці, смачно чвакала й виверталася з-під кінських бабок мазутно-чорними балабухами грязь. Врізноголос співали півні, десь недалеко у подвір'ї несамовито кудкудакала курка, і, пробуючи силу, співав у сизій димчастій синяві, косо знижуючись на вогку землю вигону, перший жайворонок. Така супокійна благодать стояла над Сухим Яром, що Микола забув про все на світі; похитуючись у сідлі в такт крокові коня, попустивши повіддя, він всім еством своїм втішався і прохолодним вітерцем, і сонцем, що ненадовго сховалось за легенькими туманними хмарками, і несміливими пісєнними спробами жайворонка.

І от, побачивши Овражного, що обережно йшов по-підтиню і послизався в багнюці, вмить відчув гостру спазму задухи, що підступила до горла. Світ якимось чудно занімів, всі до єдиного звуку десь поділися. Микола тільки бачив, як до нього наближається Овражний. Бачив усього з голови до ніг: вродливе, смугляво-рум'яне, кругле обличчя з чорною смужкою вусів, смоляного чуба, що вибився з-під м'ятих крис сірого м'якого капелюха, барвистий, червоно-чорний прямокутник вишивки української сорочки, сірий в смужку піджак, небало накинутий на широкі зграбні плечі, бачив сковзаючі в багнюці ноги в чорних стареньких штанах і заляпаних болотом коротких гумових чоботях. Таким Юрій Овражний і залишився в пам'яті Стрельцова на все життя, немов на мить вихоплений з кадру кольорового фільму. А в цю мить Микола невідривно й жадібно вдивлявся в обличчя чоловіка, який зруйнував його життя, став його смертним ворогом. Порівнявшись, Овражний весело блиснув зубами:

— Доброго ранку, Миколо Семеновичу! Ну й розгасло! А ще й називається це боже місце Сухий Яр.

Микола хотів відповісти на привітання, але в горлі у нього якось тихо і хрипко забулькотіло. Він наче вдавився, бо так і не зміг нічого сказати. А коли підіймав до козирка праву руку, то нагайка повисла на ній, немов пудова гиря...

Проїхавши кроків з десять, Микола обперся лівою рукою об подушку сідла, оглянувся. Овражний дивився на нього, тримаючись за кілок у тину, і на різко окреслених губах його блукала невиразна усмішка. До повороту в провулок Микола їхав ступою і знову чув і задоволене пофоркування Воронька, і пісню жайворонка, що славив весну. В світі знову з'явилися звуки, запахи, живе дихання... За поворотом Микола пустив Воронька широкою рессю, від хутора перевів його в галоп і придержав лише кілометра за півтора, в степу. І вершник, і кінь, спинившись, разом важко зітхнули.

«А я ж міг його вбити. Всього кілька хвилин тому. Отак би зліз з коня, підійшов би близько, простягнув би руку і замість поздоровкатись схопив би за горло. І хто б його відборонив від мене? Хто вирвав би з моїх рук? На вулиці — нікого. Поки б люди збіглися... Я дужчий, набагато дужчий за нього. Лівою рукою притиснув би праву руку до землі, і все, кінець! А потім?..»

Надмірно послужлива пам'ять зараз же на коротку мить підказала, як він років з дванадцять тому, ще в інституті, на вечірці в однокурсниці мало не задушив товариша, який його образив. Тоді він розтиснув руки вже в нестямі, аж після того, як його молоснули ззаду по голові важкою табуреткою... І знов постало перед очима вродливе обличчя Овражного, його непевна, блукаюча усмішка...

Микола відчув, що його трохи занудило, стягнув з голови кашкета. Руки його змокрили від поту.

З того часу він старанно уникав зустрічей з Овражним. Не треба було випробовувати долю. Не слід було легковажити чужим і своїм життям...

А непевність у сім'ї немовби прийнялась і пустила коріння. І тільки в перших числах червня невеселе це життя сколихнула несподівано одержана з Кисловодська телеграма від старшого брата Миколи. Її вручили Стрельцову в конторі МТС вранці. «Другого поїздом двадцять два вагон сім буду станції зустрічай обіймаю Олександр».

Не мігши стримати радісної усмішки, Стрельцов трохи квапливіше, ніж звичайно, увійшов у кабінет директора, тихенько поклав на стіл телеграму.

— Жду гостя, Іване Степановичу.

З-під окулярів у металевій оправі директор здивовано глянув на Миколу.

— Невже братик їде?

— Він самий.

— Та в нього ж путівка нібито до половини червня?

Так само усміхаючись, Микола розвів руками:

— Мабуть, не витримав режиму, чкурнув достроково. Там, як на новака, то не дуже приємно, а він, наскільки я пам'ятаю, на курорті вперше. Він завжди вважав за краще вільний відпочинок, полювання, рибалку.

Директор ще раз прочитав телеграму, сунув окуляри в нагрудну кишеню старенького парусового піджака, задоволено сказав:

— Ну що ж, молодець твій брат, Миколо. Він правильно зробив. У нас він і відпочине краще, і серце тишею підлікує. На нашому полиновому повітрі, я так розумію, не тільки серце, а й усяку іншу недугу лікувати можна. Десь я читав, що навіть граф Толстой до башкирів їздив, повітрям лікувався і кумис пив. Ну, про кумис, це ще як сказати... Пив я його в громадянську війну у калмиків і так вирішив: ніякісінької користі від нього руській людині бути не може! Тільки відрижка в ніс та в животі бурчання, а користі й на копійку! Пив я з цікавості й молоко з-під кобили. Ти ніколи не куштував, Миколо? Ні? То й не куштуй. Голубенька водичка, ледь солодкувата, піни багато, а користі від нього або ситості теж нічого не помітив, та й помітити неможливо, бо її нема.— Помовчав трохи і для більшої переконливості додав: — Звичайно, самим повітрям, навіть нашим, не прохарчуєшся, але ж у нас на додачу до повітря не паршивий кумис, а природне коров'яче молоко, незбиране, п'ятипроцентної жирності, яйця тепленькі, прямо з-під курки, а не які-небудь підсохлі, плюс сало — чверть завтовшки, ну різні там вареники з сметаною, молода баранина і всяка всячина, та тут ніяке серце не витримає і поступово увійде в норму. А коли до цього додати добрий борщ та по чарці перед обідом, то жити твоєму братикові у нас до ста літ і перед смертю не ікати! Правильне рішення він прийняв — їхати до нас! Абсолютно правильне!

Стільки по-дитячому наївної, простодушної впевненості було в словах степовика, що аж пашів здоров'ям, що Микола, вже відверто посміхаючись, сказав:

— Я теж так думаю, Степановичу, а як буде з машиною?

— Про що тут балакати, бери її вранці і гайда на станцію зустрічати.

— А тобі самому вона не потрібна буде?

— Я кіньми поїду, в разі чого, а ти бери машину. Брат же генерал, та ще потерпілий, незручно абияк зустрічати. Скажи шоферові, нехай готується, і виїжджай раненько. Вези акуратно, не розтряси по наших грудуватих дорогах, чоловік же хворий.

— Спасибі, Степановичу!

— Нема за що дякувати. З радістю тебе, Миколо!

— Ще раз спасибі. Радість справді для мене велика. Дев'ять років не бачились.

Директор встав із-за стола.

— Я в майстерню, а в тебе які плани?

— Треба попередити своїх, приготуватись до зустрічі. Дозволь сьогодні побути вдома.

— Само собою. Може, чим-небудь допомогти?

— Дякую, все є, впораюсь сам.

Потупцювавши коло столу, директор підійшов до Миколи впритул, спитав чомусь пошепки:

— Він скільки просидів, Миколо?

— Без чогось чотири з половиною роки.

Іван Степанович сумно скривився. Потім рішуче попростував до дверей, замкнув їх на ключ, жестом запросив Стрельцова сісти, а сам так важко опустився в старезне, дореволюційного виробу крісельце, що воно не заскрипіло, а жалібно вереснуло під ним. Трохи помовавши, спитав:

— Як ти думаєш, чому брата звільнили?

Стрельцов мовчки знизав плечима. Запитання для нього було несподіване.

— Ну все-таки, як ти міркуєш?

— Мабуть, встановили кінець кінцем, що осудили несправедливо, тому й звільнили.

— Ти так думаєш?

— А як же інакше думати, Степановичу?

— А я так своїм простим розумом кумекаю: у товариша Сталіна помаленьку очі починають розплющуватись.

— Ну, знаєш... Що ж, він з заплющеними очима країною править?

— Щось на те скидається. Не весь час, а з тридцять сьомого року.

— Степановичу! Та бійся бога! Що ми з тобою бачимо з нашої МТС? Чи нам же судити про такі діла? По-твоєму, Сталін п'ять років жив сліпим і раптом прозрів?

— Буває і таке в житті...

— Я в чудеса не вірю.

— Я теж в них не вірю, але якось же нам треба пояснити цей випадок з твоїм братом? Розкусив же товариш Сталін Єжова? А відкіля ти знаєш, може, він і Берію починає помаленьку розгризати?

— Ходім, я проведу тебе до майстерні. Не люблю по-твоєму розмовляти: то ти шепчеш, то переходиш на крик... Давай по дорозі в майстерню скінчимо нашу розмову.

— Що, поганий з мене конспіратор?

— Ні к чорту! Нервовий ти дуже.

Директор, крекчучи, тримаючись за поперек, насилу підвівся. До дверей він ішов, накульгуючи, і сердито бурмотів:

— Наука гласить, що радикуліт від застуди. Чорт-зна-що, а не наука! Теж мені, медики! Я от як розхвилююсь, то він, оцей триклятий радикуліт, одразу в поперек коло крижів вступає. Хоч стій, хоч падай. Я про медицину своєї думки, і нехай вони мені голови не морочать. У мене все це господарство ще з громадянської війни розшурубурилось...

Вони мовчки пройшли безлюдним коридором, через чорний хід вийшли на порожній господарський двір. По просторому двору, обгородженому посірілими штахетами, по притолоченій тракторними гусеницями траві самотньо блукав вітер. Він весь час змінював напрям: то тихо віяв з заходу, то заходив з півдня і тоді ставав чомусь пружнішим, дужчим. По блякло-синьому небу одним-одна пливла своєю дорогою біла, як сніг, хмарка. З широко розчинених воріт майстерні линув шумок токарного верстата. В кузні стояв співучий передзвін молотків, підтримуваний астматичним диханням міха, і тут же, за штахетами, в густих заростях диких конопель, немов пристосовуючись до дзвону молотків, несамовито підпадьомкав перепел.

Посеред двору, біля колодязя, Іван Степанович зупинився. Вони, не змовляючись, сіли на низькі цямрини.

— Я думаю,— сказав Іван Степанович,— що твій брат спочатку уникатиме людей, але це у нього минеться, звикне...

— Олександр — товариський чоловік. В усякому разі був таким,— задумливо сказав Стрельцов.

— Отож-бо, що «був». А от яким став? І це побачимо. Вся річ у тому — чи тільки його одного випустили? Він то вже напевне знає. Ось чому, Миколо, приїзд твого брата і для мене свято. Може, слідом за ним і інші, хто за ніщо страждає, на волю вийдуть, га? Що ти про це думаєш, Миколо?

— Я б хотів знати, а не тільки догадуватись...

— Отож-бо, що знати. Не може ж бути, щоб його одного випустили.

— А чого ж би й ні? Можливо, що й одного. Степановичу, давай зачекаємо приїзду Олександра. Нічого ми з тобою не знаємо, отже нема чого даремно й балакати.

Іван Степанович по-жіночому ляснув куцими сильними руками.

— Як це нема чого? Та у мене, поки я твого брата дждусь, голова від думок трісне! У мене от уже в цю хвилину починають нерви розладнуватись і радикуліт стріляє в поперек. Ще невідомо, як я з цих цямрин устану, може, доведеться до майстерень рачкувати... Ти, як тільки брат відпочине, одразу дізнавайся у нього, що воно й як. Він у Москві був, він повинен знати, що там, у верхах, думають. Походи коло нього навшпиньках, обережненько, з підходцем, а все чисто дізнайся, випитай.

Стрельцов попрохав:

— Не зразу. Дай йому віддихатись. Розумієш, Степановичу, йому боляче буде про все говорити. Тут треба тактовно, обережно треба...

— Ну, брат, ти мене з ходу вбив! «Такт, обережність, йому боляче буде»... А мені та іншим не боляче правди не знати? Братику ти мій, Миколо!

— Все це зрозуміло!

— Нічого тобі не зрозуміло! Ти мені якось весною на зборах привселюдно дорікнув тим, що Іван Степанович, мовляв, боягуз, він, сказав, з тих, боязких, і перевитрати пального боїться, і начальства побоюється, і всього він остерігається... Може, ти й правду казав:

боязкий я став за останні роки. А в вісімнадцятому році не боявся йти на бій з білими, маючи в магазинній коробці гвинта одним-одну обойму патронів! Не боявся на денікінських добровольчих офіцерів в атаку ходити. Нічого не боявся в ті святі для серця роки! А тепер перевитрати пального боюсь, оцього ледаря Ваську-слюсаря праведно обматюкати боюсь, перед начальством тремчу... Боязливий став! Але це одеська шпана зробила смішними наші слова: «За що боролись!» Я знаю, за що я боровся! Зустрінусь я з твоїм братом, то я з ним не про природу і не про наші завдання по сільському господарству говоритиму. Ніяких тактів мені не треба, будь вони тричі прокляті, мені треба знати, що в Москві діється, що там, у верхах, думають і чим дихають. Невже в війну з фашистами вліземо, а до цього в своїй хаті порядку не наведемо? Тільки ти сам там обдивись коло братана, а мені потім підкажеш. Тобі, звісно, з родинного горба видніше.

Іван Степанович зі стриманим ричанням підвівся, довго тер кулаком поперек, на прощання сказав:

— Розхвилювався я з тобою остаточно, розшарпав нерви, а тепер цей триклятущий радикаліт прикрутить мене по всіх правилах воєнного мистецтва. Треба їхати в колгосп імені Берії, а як я поїду! Соромно, але доведеться у жінки якусь покидячку-подушку просити, під сахарницю підкладати, інакше не всиджу на джоржках.— І тяжко зітхнув: — А був же вояка, та ще який завзятий, голими руками мене не бери, бо обпечешся! Господи боже мій, і нащо цей колгосп ім'ям Берії назвали? Ну кому це потрібно і який це дурень заплішений цю назву вигадав? Головне — навіщо? Нерви псувати тим, хто ні за що ні про що в його господарство потрапляє? І колгосп хороший, і люди там трудяги добрі, а їдеш туди, і від самої назви тебе нудити починає гірше, ніж з похмілля... Майстри ми всякі коники ліпити, ой майстри, бодай воно все ясним вогнем горіло! Ну, я пішов, Миколо! Жду від тебе звісточку.

* * *

Микола Стрельцов приїхав на станцію за годину до приходу поїзда. Була без кількох хвилин дев'ята година. Недавно пройшов невеликий дощ, і на коліях пахло не

так, як звичайно: не тільки димом від паровозних топок, мазутом і розмитим вугільним шлаком, а й якимось домашнім, земним запахом прибитого дощем пилу, змоченої трави, а від складених біля червоного пакгауза величезних стосів свіжих дощок так запаморочливо вийнуло раптом сосною, смолистим духом підпареної деревини, що Миколі на мить здалося, ніби йде він сосновим бором у жаркий полудень, а сичання маневрового паровоза зазвучало, немов шум вікових щоглових сосон. Микола на хвилину зупинився і навіть очі заплющив, з насолодою вдихаючи запах сосни, тихо усміхаючись далекому дитинству, незабутнім спогадам. Як-не-як, а народився ж він і до восьми років прожив на лісовому кордоні в далекій Вологодській губернії. І от виявляється, що навіть чверть століття, довгі роки життя на степових просторах півдня Росії не могли вивірити чіпкої симпатії до аромату лісу, до бадьористого й милого запаху сосни... «Дивне створіння людина»,— подумав Микола, виходячи на платформу і ще раз оглядаючись на блідо-золоті стоси дощок по той бік колій. Зараз на них світило сонце, що виринуло з-за хмар, і верхні, потемнілі від негоди, шорсткі дошки курілись легкою парюю, далеко розливаючи стійкий дух смоли, домашній запах майбутніх господарських будівель, осілого життя.

Напередодні увечері Микола, постукавши, зайшов до Ольги в спальню. Вона розчісувалася перед сном, стояла спиною до дверей. Микола якось одразу побачив її трохи схудлу шию, різко затінені зворушливі западини коло малесеньких вух. Марно намагаючись притамувати непрохане почуття жалю, він дуже тихо сказав:

— Я хочу попросити тебе, Ольго, про одне: приїде Олександр, і ти зроби все, щоб він не помітив... не помітив, що між нами...

Вона рвучко обернулася до нього обличчям. Стражденна усмішка набігла на її уста. Знизу вгору вона злякано глянула на Миколу, прошепотіла:

— Я постараюсь, Колю, от тільки як ти... чи зможеш ти стриматись?

Микола кивнув головою, вийшов, тихо причинивши за собою двері.

А тепер він ходив по безлюдній платформі, курих, згадував учорашню розмову з дружиною, її вимучену, жалюгідну усмішку і, ціплячи зуби, відчував, як серце

його розривається з жалю до колишньої Ольги, від величезного людського болю...

З важким, давлячим гуркотом пройшов вантажний поїзд з паровозом ФД. На платформі ще довго стояв маслянистий жар, залишений потужним тілом паровоза. Потім показався скорий.

На цій маленькій станції зійшло лише кілька пасажирів.

Микола квапливо йшов від кінця платформи. Коло сьомого вагона стояв чоловік середнього зросту, з широкими прямими плечима. Він високо підняв над головою темного фетрового капелюха. Сухе бліде обличчя його морщилося посмішкою, і, як шматочки першого листопадового льоду, сяяли з-під білястих брів яскравосині, опуклі, вологі очі.

Микола йшов широким кроком, а потім не витримав і побіг, як хлопчак, широко розкинувши для обіймів руки.

* * *

Коли приїхав гість, в сім'ї Стрельцових за якихось два дні круто змінилося життя. Ольга помітно пожвавішала, повеселішала, майже не виходила з дому, з колишньою старанністю допомагаючи Серафимі Петрівні кувари́ти та клопотатись по господарству. Навіть до маленького Колі повернулася тимчасово втрачена дитинність: два дні він не відходив від дядька Саші, невідступно супроводячи його в прогулянках по Сухому Яру, вечорами не лягав спати доти, поки не вислуховував чергового, пристосованого для його дитячого розуміння оповідання дядька Саші про громадянську війну, слухав, не відводячи зачарованого погляду від обличчя оповідача, а потім довго лежав у ліжку з широко розплющеними очима і щасливою мрійливою усмішкою. Другої ночі перед сном він ліг у ліжко Серафими Петрівни, гаряче зашепотів їй у вухо:

— Бабуню, дядько Саша, між іншим, казав сьогодні, що полководець Жлоба був рябий. Хіба ж справжній полководець може бути рябим?

Від природи сміхотлива, завжди готова усміхнутись чомусь веселому, Серафима Петрівна затряслась від стримуваного сміху:

— Ой Коленько! А чого ж не може? Рябими всі можуть бути, нікому не заборонено.

— А я думав, що рябі тільки розбійники бувають,— розчаровано проказав Коля і пішов до свого ліжка, усвідомивши нове для нього відкриття в житті.

За хвилину він ображено промовив:

— І нема чого сміятись, і не трясись, будь ласка, під своєю ковдрою. Ти ліжко трясеш, а я заснути не можу. Ти норовлива жінка.

— О господи! А це ще ти відкіля взяв? — задихаючись, спитала Серафима Петрівна.

— Ми вчора йшли з дядьком Сашею в майстерню, а якась жінка лаяла сусідку негарними словами. Дядько Саша сказав мені: «Не слухай її, вона норовлива жінка». От і ти така сама норовлива.

— Але ж я не лаюсь, Коленько?

— Зате смієшся вночі, коли ніхто не сміється, і заснути мені не даєш. Норовлива ти, бабусю! — І вже напівсонним голосом вів далі, повільно і мляво вимовляючи слова: — А рябі — всі розбійники, це я добре знаю. От дядько Василь, стельмах, ти знаєш, він теж рябий. Я його спитав, коли він у школі огорожу лагодив: «Дядьку Василю, ви, як були молодим, були розбійником?» А він каже: «Ще й яким! Особливо по жіночій лінії». Я його спитав: «Як це «по жіночій лінії»?» А він каже: «Жіночі монастирі грабував, черниць розоряв». І більше нічого не сказав, тільки вуса розгладжував та сміявся очима, потім набрав у рот цвяхів і зовсім перестав зі мною розмовляти, став прибивати дошки. За два рази цвяха по саму головку забивав, он який! Він завжди очима сміється і ніколи не лається, як ти кажеш — чорними словами. Він раз при мені дуже сильно прибив пальця молотком і тільки сказав: «Ой, мать твою бог любив!» Бабусю, це пристойна лайка чи непристойна? Ти чуєш, бабусю, чи ти спиш?

Серафима Петрівна, не відповідаючи, мовчки уткнула обличчя в подушку, а як насміялася вдосталь,— хлопчик уже тихо сопів уві сні.

Надзвичайно важливою подією для нього стала поїздка автомашиною в районний центр, куди дядько Саша їздив, щоб стати на партійний облік у райкомі партії. Там, у райцентрі, вони як рівня закушували в їдальні, і якщо дядько й шофер випили тільки по одній чарці

горілки, то маленькому Коля припала ціла пляшка лимонаду, про який у Сухому Яру ніхто й не чув.

З поїздки вони повернулись нерозливвода-друзями. Хлоп'яча любов і приязнь були без особливого старання надійно завойовані добродушним і веселим дядьком. І коли під час вечері Коля сказав: «Я думаю, дядьку Саша, перебратися від бабусі до тебе. Ти все-таки мужчина, мені з тобою, мабуть, буде зручніше спати»,— Ольга спалахнула, з жахом закричала: «Коля! Та як же ти смієш казати дядькові «ти»? Зараз же попроси пробачення, нечемний хлопчиську!» Але Олександр Михайлович негайно виручив свого друга: «Що ви, Олю, ми перейшли з ним на «ти» по спільній згоді. Нам так зручніше розмовляти».

Нічого не скажеш, умів старий солдат — товариський і простий — підібрати ключика до кожного серця: Ольгу він полонив чемною люб'язністю, нехитрими компліментами та ледве прихованим замилюванням її красою. Вона добре бачила, як він потай милується нею, і нишком пишалась і навіть трохи кокетувала з ним, так, тільки трошечки, в межах родинних стосунків. Серафима Петрівна, скорена простотою й офіцерською послужливістю гостя, була просто вражена, коли він побачив у передпокої під вішалкою її роздерту туфлю і майстерно залатав, мов добрий майстер взуттєвого цеху. Для цього маленький Коля роздобув у сусіда-шевця шило й тонку дратву, а лагодили вони, сховавшись від усіх в конюшні.

Микола тільки усміхався нишком, дивлячись, які брат робить успіхи і як надзвичайно швидко робиться в домі своєю людиною.

— Де ти, Саша, навчився шевства? — спитав він, розглядаючи тещину туфлю.

— В таборі,— коротко відповів Олександр.— В академії імені Фрунзе нас цього не навчали, а от у другій академії за чотири роки я багато чого осягнув: можу шевцювати, мурувати печі, с'як-так столярюю. Лихо не без добра, брате! Тільки тяжко здобувалась ця наука в тамтешніх умовах...

В кімнату увійшла Серафима Петрівна, і розмова припинилась.

В суботу вранці Олександр Михайлович і маленький Коля пішли на річку з вудками. Через дві години вони повернулись, тріумфуючі, горді успіхом, зажадали у Серафими Петрівни велику емальовану миску і мовчки, зі справжньою рибальською гідністю, висипали з рибника купу живих, тріпочучих піскарів.

— Ласкава Серафимо Петрівно! Тут цих малих рибок якраз шістдесят три штуки. Коли їх почистити, засмажити на сковороді на коров'ячому топленому маслі, щоб вони просмажились до хрускоту, а потім залити їх десятком яець, то кращого сніданку й не придумаєш! Це — мрія всіх рибалок!

Наприкінці сніданку, коли маленький Коля непомітно вшився з-за столу, Олександр Михайлович довго дивився на Серафиму Петрівну сміхотливими очима, постукував по столі пальцями, пустотливо посміхався.

— Чого це ви, Олександрє Михайловичу, посміюєтесь? — мимоволі червоніючи, спитала Серафима Петрівна.

— Я не посміююсь, а просто щасливо і, може, трохи по-дурному усміхаюсь, дивлячись на вас. І думаю: яка ж бо ви замолоду була, мабуть, переможна жінка! На вас і зараз не налюбуюешся, а що ж було років з двадцять тому? Чоловіки, мабуть, так і падали?

— Замолоду й ви, Олександрє Михайловичу, були, мабуть, добрий зух...

— Не довелось, матінко, побувати зухом, не встиг, війна все зжерла!

— Отак уже й усе?

— Геть-чисто! Дивіться-бо, в двадцять років пішов у царську армію, чотири роки світової війни, потім усякі банди та бандочки, потім оженився. Коли ж мені було парубкувати? От ви — інша річ. Ви рано овдовіли...

— В двадцять один рік.

— В двадцять один рік і вільна козачка!

— Добре мені вільна! А двоє малих дітей на руках залишилось, це що? Яка вже там вільна? Швидше підневільна.

— В якому році ви овдовіли?

— В вісімнадцятому.

— Боже мій, як же я вас не зустрів у ті неймовірні роки? Я ж з полком проходив через ваш Маріуполь.

— Значить, не судилось,— навмисне зітхнула Серафима Петрівна. І молодо засміялась: — А якби зустріли, то що було б?

Олександр Михайлович звів білясті брови, наче дуже здивувався:

— Як то — що було б? Зустрів би й полонив.

— Отак уже й полонили б?

— Як бог свят! Накинув би на вас бурку, сказав «моя»! — і готово!

— Самовпевненості вам бог не пожалів, але ж я тоді проворна була, так би з-під вашої бурки й вислизнула!

— Пробачте, Серафимо Петрівно, не так би я її накинув, аби ви зволили вислизнути. Я ж тоді був вогонь-хлопець. Це тепер я недогарком від вогнища став... Уявіть собі на хвилинку двадцятичотирилітнього командира полку: чоботи з маленькими офіцерськими шпорами, з малиновим дзвоном, червоне суконне галіфе, з лівого боку — шабля із срібним темляком, з правого, навхрест — маузер на ремені, в дерев'яній колодці, папах трохи набакир, в очах — сине полум'я... Блиск! Чарівність! І ніякої пощади прекрасній половині людського роду! Пройдешся вулицею таким собі чортом, по-кавалерійськи похитуючись, зустрічні баришні — оченята в землю, щоб не опекти їх, і тільки ніжні зітхання лунають за тобою. А декотрі тее...

— Що це означає «тее»? — Серафима Петрівна, спершись ліктями на стіл, дивилась на співбесідника мокрим від сміху очима, повні рум'яні губи її тремтіли в нестримній усмішці.

— Тобто як, що означає? Майже непритомніють, ось що. А в окремих, особливо тяжких випадках шок, ні більше ні менше. Ми в той час жартувати не вміли, дорога Серафимо Петрівно! Я й тепер іноді зустрічаю жінок мого віку або й молодших з невиплаканим смутком в очах і мимоволі думаю: «Ось і ще одна жертва громадянської війни і власної необережності. Бувши молодою, подивилась пильно, аж надто пильно на такого молодця, яким, скажімо, був і я, та й, прошу вас, готова — серце розбите навіки і в цури!» Все це так собі для вашого брата, для жінок, не минає, ні, не минає. То як же ви могли б устояти проти мене, якби ми тоді зустрілись?!

— Хоч я і невіруюча, але думаю, що не інакше як свята Варвара-заступниця кволих жінок — уберегла

мене. Не зустрілися ж, от я й залишилась жива-здорова!

— І нащо тій Варварі було втручатися в наші справи? Хто її просив? Лихо мені з цими жінками, хоч би і з святими. Через неї, виявляється, все й пропало!

Олександр Михайлович стиснув лисіючу голову обома руками, став журливо похитуватись, навмисне розпачливо вигукуючи:

— Все пропало, і тільки Варвара й винна! Ніяка вона не свята, а типова нищителька чужого щастя, до того ж задрісна! Боже мій, які дріб'язкові в своїх почуттях жінки, навіть святі!

— Олександр Михайловичу, голубчику, перестаньте! Я більше не можу! — задихаючись від сміху, аж плачучи просила Серафима Петрівна.

Ольга, тихо усміхаючись, прислухалась до жартівливої розмови стариків, а Микола тим часом у коридорі приглушено говорив у телефонну трубку:

— ...мовчить... Поки що нічого не було, Степановичу... Я теж так думаю. Ну, зажди. Негайно розкажу. Ну, будь здоров.

Жінки пішли поратись по господарству, а брати сиділи за столом і пили міцніючий чай, по-старовинному, вприкуску, обливаючись потом, вели неквапливу розмову.

В розчинені вікна віяв теплий вітер. Він напинав, розгойдував тюлеві фіранки, ніс у кімнату ще нічний ніжний змішаний запах петунії, медунки та матіоли, що росли під вікнами, і грубувату гіркоту розімлілого під сонцем полину зі степового вигону, що підступав до самого двору. Десь під стелею на одній ноті басовито гудів джміль. Тоненько й печально поскрипували віконниці.

Олександр Михайлович, перед тим як устати з-за стола, довго і мовчки дивився на Миколу затуманеними очима, потім тихо промовив:

— Дивлюсь я на тебе, Колю, і дивуюсь: який же ти схожий на маму! Та сама усмішка, так само поводиш плечима і шарпаєш головою, коли тобі перечать, такі самі брови, очі... Тільки очі у тебе змінились, трохи сумні стали твої чорні — мамині — очі... Мужнієш, чи що?

— Пора. Розколов уже четвертий десяток і не помітив як... Зовсім не помітив, Саша! Роки летять, як уві сні!

Микола одвернувся до вікна і — чи то від лагідного, щирого тону, яким старший брат сказав ці слова, чи то від спогаду про покійну матір, що раптово різонув по серцю,— він відчув, як колись у дитинстві, нестерпний жаль до себе. І чи тому, що вже справді одійшла за далекий степовий обрій, потонула в голубій імлі молодість, чи тому, що непоправно руйнувалось сімейне життя,— це коротке, як опік, почуття болю було таке гостре, що Микола відчув на очах пекучі сльози і, засоромившись їх, засоромившись своєї дитячої вразливості, бадьоро сказав, все-таки не повертаючи од вікна голови:

— Годі про невеселе! Такого ранку про сумне не говорять. А ти знаєш, якраз напередодні твого приїзду були дев'яті роковини маминої смерті... Ну, й годі!

Помітивши його хвилювання, схаменувся й Олександр Михайлович:

— А й справді, братику, невчасно завів я цю розмову. Тільки ж, хай їм грець, ці спогади приходять незалежно від твого настрою, чи вдень чи вночі, як зубний біль. Чого ж ти не сказав про роковини, як я приїхав? Ну, розумію, годі. Слухай, Коля, а чи не податись нам сьогодні на серйозну рибалку? Щось оці піскарі мене підохотили. Ти казав, що десь тут кілометрів за десять є глибока ковбаня. Може, туди чкурнемо з ночівлею? Нам би хоч десятків зо два окунів наловити та юшки зварити на березі... Як ти на це дивишся, Колю?

— А я так дивлюсь: до дванадцяти збори, а тоді запрягаю в дрожки Воронька і — гайда.

— Це мені подобається! Чим я можу тобі допомогти?

— Тільки тим, що не будеш заважати мені збиратись.

— Це мені ще більше подобається. Не забудь, підкинь мені які-небудь старенькі штани. Не в костюмі ж їхати на рибалку.

— Буде зроблено. Ага! Розшукай Миколу, і накопайте з ним у гною черв'яків. Він знає, де їх здобувати. І, будь ласка, не потурай йому у всьому, його з собою не візьмемо, вночі комарі його там загризуть.

— Колю, черв'яків ми накопаємо і хлопця відрядимо, але чого вирушати в самісіньку спеку?

— Юшки хочеш? Ну, то треба їхати чим раніш, щоб зварити рибу завидна і не вовтузитись з нею в темряві.

— Резонно. Ідьмо, незважаючи на спеку. Задля юш-

ки з окунів я згоден на яку завгодно жертву. Нам їх і треба якийсь десяток зловити. Невже не впораємося з цим завданням? Пообіцяй мені миску доброї юшки, і я пішки піду!

О другій годині після полудня вони були вже коло річки. Микола випріг і спутав Воронька, уклав в кошму все рибальське причандалля, запропонував:

— Ходім, подивишся на плесо. Називається воно Пахомова Яма. Пахом колись за царя Гороха втопився тут, от у його пам'ять яму й назвали його ім'ям. Плесо тобі сподобається, я певний.

Грузнучи по кісточки в сипкому піску, насилу продаючись крізь зарості кущів старого верболозу, вони спустились похилим укосом до неширокої піщаної коси.

Перед ними лежало, паче в величезній, врізаній в землю раковині, рівне, як дзеркало, водне плесо метрів шістдесяти завширшки. Протилежний берег плеса був стрімчастий, крутий, зверху на ньому до самого урвища підступав старий, не порушений ні порубкою, ні прочисткою мішаний ліс: невисокі, але кряжисті, в два-три обхвати, дуби, карагачі, берести, вперемішку з дикими яблунями, верби, тополі й осики,— вся ця буйна суміш листяних дерев з густезним підліском зубчастим пасмом тягнулася вгору і вниз по течії річки, а вдалині, на межі з пагористим степом, високо піднісши верхівки, ловлячи верховий вітер, велично височіли осоки і ясени з могутніми, схожими на мармурові колони блідо-зеленими стовбурами.

Прямо навпроти спуску до річки ліс розділявся широкою прогалиною. Посередині самотньо красувався старезний берест з такою розложистою кроною, що в її затінку легко розмістилась череда — голів на триста — овець. Пригнічені полуденною спекотою вівці, поділившись на кілька гуртів, купчилися головами всередину, зрідка переступаючи задніми ногами, глухо пофоркуючи. Навіть на цім боці відчувався різкий дух овечого тирла.

Недалеко від береста, на осонні, спершись обома руками на герлигу, недвижно стояв сивобородий пастух — старик, з головою, зав'язаною вигорілою червоною шматиною, в брудних полотняних штанах, в довгій, до колін, низько підперезаній сорочці.

Щось древне, біблійне було в цій мальовничій картині: берест патріаршого віку, старий пастух з вівцями, незайманий людською рукою первісний ліс і непорушна

тиша, зрідка уривана свистом іволги та вуркотінням горлиці,— все це наче зійшло з полотна старовинного художника і втілилось в життя, озвучене і неповторно гарне.

Глянувши на Миколу блискучими очима, Олександр Михайлович прошепотів:

— Коля, та це ж — немов у казці! Хай йому чорт, ніколи не сподівався побачити таке...

— Хороше місце,— просто сказав Микола.— Давай зносити до води пожитки, рибалити й ночувати будемо на тім боці.

— А де ж човен?

— Затоплений, зараз я його прижену. Не роззувайся, пісок дуже гарячий, не витримаєш.

— Та що ти, брат, по такому незайманому піску, де нога людська ще не ступала,— і взутому? Не можу, це кошунство!

Він сів на піску, швиденько стягнув черевики, шкарпетки, з насолодою поворошив пальцями. Потім, трохи повагавшись, скинув штани. Блідо-сині в'ялі литки його були вкриті нерівними темними плямами. Помітивши погляд Миколи, Олександр Михайлович примружився:

— Думаєш, картечцю посічені? Ні, тут без героїки. Цю красоту я заробив на лісозаготівлях. Застудив ноги, а взувачка в таборах та сама... Понаривало. Мало не здох. Тільки не від болячок, а від недоїдання. Давно відомо, «хто не працює, той не їсть», правдивіше, тому зменшують пайку, і так малу. А як працювати, коли на ноги не ступиш? Товариші підготовували. От де впевнюєшся на досвіді, як і в усякій біді, яка велика сила товариства! А нариви, як ти думаєш, чим вилікував? Втирав тютюновий попіл. Помічніших ліків там не було. Ну й обійшлося, тільки до колін став як леопард, а вище — нічого від хижака, швидше навпаки, повний вегетаріанець. Сподіваюсь, тимчасово...

Спираючись обома руками на пісок, трохи відхилившись назад, Олександр Михайлович дивився на Миколу знизу вгору, усміхався. І так не пасувала його простодушно дитяча усмішка до грубуватого гумору, що Микола тільки головою похитав.

— Який-бо ти незламний, Олександре! Я б так не міг...

— Порода така і натура російська. До того ж — старий солдат. Кров з носа, а смійся! Проте, Коля-Мико-

лай, і ти зміг би! Неволья змусила б. Кажуть же, що не з великої веселості, а від неволі танцює карась на сковороді... Ну, нічого дорогий час гаяти, пішли, а то й на юшку не наловимо. Ні, це неможливо! Таке плесо, і щоб без юшки залишились? Пішли. Хоч би дріб'язку нашкребти на юшечку, хоч на найпіснішу! Нам окунків з п'ять, і вистачить. Я, брат, десять років спражньої юшки не сьорбав.

— На добру юшку ти сам повинен наловити.

— А ти ж де будеш? За свідка?

— Мені треба дрівець наготувати на ніч, таборище устаткувати, словом, я — по господарській частині, а ти — забезпечуєш рибою. У тебе три години часу, юшку треба зварити завидна, так що все від твоєї старанності залежить...

— Коля, сам я не зможу, — благально промовив Олександр Михайлович. — Ради бога, давай удвох ловити, інакше залишимося на одному чаєві. Я не можу поручитись за успіх, а ти — досвідчений рибалка. Ні, тільки вдвох! І потім ми не можемо так нерозважно ризикувати. Я бачив, як Серафима Петрівна поклала в кошик хліб, картоплю, кріп, цибулю торішню і навіть зелену, навіть півлітра горілки вона, добра душа, видала нам. Бракує для юшки отакої дрібнички — риби, і раптом ти підводиш усе під непогрібний, дурний ризик. Я ж сам ні чорта не впіймаю!

Микола був невблаганний:

— Хочеш юшки — здобувай рибу. Мені й без цього клопоту вистачить. Треба ж ще до завтрашнього досвітку скойок-перловиць з відро навибирати.

— А це навіщо?

— Для коропів.

— Колю, це — сфемерна штука, коропи. Їх може не бути, а без юшки ми бути не можемо. На який чорт нам журавель у небі, коли нам потрібна синиця, а вона майже в руках.

— От і бери її, цю синицю. І взагалі не скигли. Генерал, а скиглиш. Повинен наловити — значить, лови. Риби тут, як у рибнику, а ти ниєш. Переїдемо на той бік, і я піймаю тобі штук з десять верховодок. Ріж кожну на три частини, окунь найохотніше ловиться на головку і хвостик. Цілу рибку не насаджуй, бо принадиш щуку — і прощай гачок. Глибина там з човна — чотири махових, тобто шість метрів. Неподалік, трохи далі, де

закидатимеш, корч, величезний берест. Він весь під водою. Пристановисько окунів. Закидатимеш так: зайвину ліски — вудлище ж триметрове — збереш у ліву руку кругами, правою — від себе, кинеш угору, і ліска несе насадку на всю довжину. Грузило, ти побачиш, невелика картечина сигароподібної форми, щоб не булькало під час закидання.

— Це порада надовго? — нетерпляче спитав Олександр Михайлович.

Але Микола, не звертаючи уваги на запитання, казав далі:

— До того ж легке грузило не потягне за собою ліску. Коли клює, це ти побачиш по кінчику вудлища. Поплавків немає, вони заважали б при закиданні. Ось тобі кишеньковий ніжик різати верховодку, він знадобиться також, коли окунь проковтне наживку. Ну, а тепер — до роботи! А за пораду пробач, бо без неї ти не зумієш навіть ліску закинути. Знаю я цих міських рибаків-дилетантів!

На тім боці плеса Микола вирив веслом у піску заглибину під урвищем, витягнув ніс човна так, що корма низько осіла, сказав:

— Ні жучка тобі ні луски! Підклади оцього брезентового плаща на корму, щоб вудлища не стукотіли, коли будеш їх класти. Спочатку подерж їх у воді хвилин з п'ять, щоб замокли! Тоді вони стануть дуже гнучкі! Пізніше я прийду навідаю тебе. Рибника прив'яжеш до цвяха, він забитий у правий борт.

Двічі ліска в руках Олександра Михайловича під час закидання закручувалась у химерні вузли. Пошепки лаючись, він довго розплутував її, нарешті за третім разом ліска витягнулась, тихо чмокнуло видовжене грузило, гнучкий кінчик березового вудлища зігнувся і випростався, — грузило лягло на дно.

Спека не зменшувалась. З-під крис старенького солом'яного бриля по лобі й по шиї Олександра Михайловича безперервно котився піт. Краплини його лоскотали раковини вух, холодили під сорочкою спину, але упертий рибак тільки головою крутив, а правої руки з окоренка вудлища не знімав.

Хоч би дмухнув маленький вітрець. Ледве помітно пливли в гарячій блідій синяві неба ріденькі хмарки. Зеленувата вода здавалась густою, мов олія, тільки сміття, що повільно пливло по її поверхні, вказувало

на ледве помітну течію. Пряно пахло нагрітими водоростями, баговинням, прибережною вогкістю.

Другої вудки Олександр Михайлович не розмотував, щоб не розпорошити уваги. Риба не клювала. Вже третю цигарку викурив рибалка, вже кілька разів відчай змінювався в нього надією, а надію знову долав відчай. Кінчик вудлища був такий мертво непорушний, що зелені й жовті бабки безбоязно сідали на нього відпочити. Глуха тиша не порушувалась, а ніби підкреслювалась монотонною мелодією удода, далеким і журливим голосом зозулі. Час минав, і солодка дрімота стала знемагати Олександра Михайловича. Він хотів був уже махнути рукою на рибальство, лягти на носі човна й заснути, коли раптом кінчик вудлища різко хитнувся, а потім, судорожно здригаючись, зарився в воду. Олександр Михайлович так рвучко схопився, що мало не набрав у човен води. На кінці волосіні тугими поштовхами рвалася вглиб велика рибина. Легке вудлище зігнулося вдвоє. Сяк-так дотягнувшись до ліски рукою, Олександр Михайлович кинув вудлище в човен і вже пальцями і всією рукою гостро відчув бурхливий опір здобичі. Великий, з кілограм вагою, окунь показав широкий смугастий бік, пішов під човен. Насилу підтягаючи ліску, до краю схвильований, щасливий рибалка все-таки вирвав його з води. Окунь забився на вологому днищі, гучно заляскав хвостом. Обережно притиснувши до спини воїнничо піднятий спинний плавець, міцно стиснувши біля голови тіль красивої, пружистої риби, що ще зберігало холодок глибинних вод, Олександр Михайлович вийняв з її пащі гачка, обережно опустив окуня в плетений з лози круглий рибник і тільки тоді помітив, як дрібно тремтять його руки. Витираючи долоні об парусові штани, дивуючись із свого хвилювання, він довго усміхався, не поспішав закидати вудку, курив і все скося поглядавав на рибник, в сутінковій зеленій темряві якого кругами ходив окунь, вигинаючи литу товсту спину.

«Ще б з п'ять таких красунів, і юшка забезпечена! Та ще яка юшка!» — радісно думав Олександр Михайлович, знову наживляючи й закидаючи вудку.

Хвилини через п'ять кінчик вудлища дрібно затремтів, трохи нахилився до води. Рибалка підсік, і маленький окуньчик, завбільшки з недогризок олівця, покірно пішов до човна. Олександр Михайлович тільки кречнув,

розчаровано дивлячись на мізерну поживу. Він хотів був випустити окунька, але пригадав прислів'я: «Ловимо не на вагу, а на кількість»,— і окуньок теж опинився в рибнику.

Стало прохолодніше, сонце заступила довгаста хмара. Потягнув вітрець, і клювати стало частіше. Ще один великий, на кілограм з чимось, окунь довго ходив у темній загадковій глибині, брав ліску на розтяжку, уперто, сильно давив донизу, і Олександр Михайлович, пошепки неймовірно лаючись, все тягнувся лівою рукою й ніяк не міг дотягтися до ліски. Окунь зірвався вже в човні й так високо підстрибнув, що мало не опинився за бортом. І знову Олександр Михайлович відчув незвичний дрож в руках і щемливе радісне хвилювання.

Час зупинився. Заплилими сльозою очима він стежив за кінцем вудлища. Дуже хотілось курити, але ніколи було дістати з кишені цигарки. Брався середній окунь — впевнено й жадбно. Після того, як зірвався перший, великий, бо дуже опирався, стали зриватись один за одним. Четвертий окунь зійшов з гачка, мало не торкнувшись до борту човна. Секунду ошаліло стояв він коло самої поверхні води, потім майнув зеленою блискавкою і розтанув у глибині.

— Ні, без підсака ловити — легковажне діло! — вголос хрипко сказав Олександр Михайлович і з досадою плюнув на те місце, де тільки що стояв окунь.

Стримуючись уже дві години, він нарешті з насолодою закурив, розпростав спину. Ззаду до урвища нечутно підійшов Микола, довго дивився на брата, стиха посміхаючись.

— Ти в цьому солом'яному брилі, Саша, дуже схожий на діда-баштанника. Навіть сидиш по-старечому, наче тобі вже вісімдесят років.

— А що ж, я й на рибалці мушу дотримувати строювої виправки? Ти чому не питаєш, скільки я зловив? Я перевершив самого себе, якщо хочеш знати! Я недооцінював своїх здібностей! Ось на, полюбайся.

Микола, гальмуючи підборами, з'їхав з глинястого урвища, став у човні. В витягнутому з води рибнику з вологим шурхотом затріпотіли окуні.

— На дуже пристойну юшку,— явно бажаючи похвалити брата, сказав він.— Скільки штук? О, та тут два прекрасних горбачі!

— Двадцять три хвости! І кілька штук зірвалось. Чому у тебе нема підсака для такої риби? Це ж непростиме неподобство! Ліска довга, доводиться брати її в руку, і — зриви один за одним.

— Я такої риби не ловлю, я з такою дрібнотою не маю діла, а великий черпак для коропів у мене є. Не будь зажерливим, Сашо, вистачить і того, що ти зловив. Змотуй вудку, і пішли варити юшку. Я ж тобі казав, що тут риби, як у рибнику.

Олександр Михайлович потягнувся, аж хруснуло, і сказав:

— Ти не повіриш, Миколо, якої насолоди я зазнав за сьогоднішній день. Давно я так не радів і не хвилювався! Знаєш, просидів чотири години, не розгинаючись, а час минув як чотири хвилини. На якісь години я повернувся в дитинство, і яка це втіха, якби ти знав! Жодної думки в голові, ані проблиску спогадів... Ти не уявляєш, як ти мене порадував цією поїзdkою. Іди сюди, я тебе обійму, любий ти мій чеченець!

На заході сонця вони добряче повечеряли рибою і чудовою юшкою. Під розварного окуня Олександр Михайлович випив чарку горілки. Від другої рішуче відмовився.

— Ти, братику, не приневолюй мене. Колись я міг багато випити й не дуже сп'яніти, а тепер не те... Та в мене й без горілки хороше на душі! Давай краще поговоримо. Треба ж мені розказати тобі мою одісею. Налий мені чаю міцного.

Від води потягло вогкістю. Помітно похолоднішало. На заході, за надрічними вербами, догоріла зоря. Зі сходу насувалась синя темрява. Лише самотня хмарка в zenіті, підсвічена знизу сонцем, сяяла таким надзвичайно ніжним опаловим світлом, що Миколі сумно, аж боляче, було на неї дивитись.

В кущах несміливо затьохкав соловейко. Олександр Михайлович сидів коло погаслого багаття, помішуючи прутиком попіл, шукав жаринку, щоб прикурити від живого вогню. На хвилину прислухався до довгого соло-в'їного тьохкання, сказав:

— Молодий, не розспівався ще, не навчився як слід.— Помовчав, поцмокав губами, розкурюючи відвологлу цигарку.— Отак і ви, молоді, в усякому разі декотрі з вас, ще не набувши життєвого досвіду, вже беретесь судити про все, навіть про те, чого ще як слід не осмис-

лили, не продумали до прихованої глибини, отож і співаєте з чужого голосу, тьохкаєте, як оцей соловейко, а справжнього співу не виходить... Довелось мені недавно говорити з одним таким тьохкалом. Він так міркував: що, мовляв, в ваш час, в революцію, було? Все було просто, майже примітивно: «Земля — селянам, фабрики — робітникам». А в житті, в класовій боротьбі, мовляв, усе набагато складніше. Нічого не скажеш, життя — штука складна, але цьому «примітивові» — «земля — селянам, фабрики — робітникам» — передувала і вікова боротьба революціонерів, і десятиліття величезної роботи нашої партії, роботи, яка коштувала жертв, та яких жертв!

Ти знаєш, в двадцятих роках у Парижі вийшла багатотомна праця колишнього командуючого Добровольчою армією генерала Денікіна. Називається вона «Нариси російського розбрату». Так от, Денікін пише, що не було у «добровольців» лозунга, за яким пішли б солдати і прогресивно мислячі офіцери. А було навпаки: як тільки Добровольча армія по дорозі на Москву ступила на територію українських і російських губерній, так усі ці корніловці, марковці, дроздовці — синки поміщиків — починали в своїх дворянських маєтках вішати і шмагати шомполами селян за те, що ті поділили поміщицьку землю, розібрали по руках худобу й сільськогосподарський реманент. Ось як на ділі здійснювалась одна частина «примітиву» — «земля — селянам»! Як тільки Добровольча армія займала промисловий центр, покривджені синки заводчиків і власників шахт, ті самі офіцери Добровольчої армії, бралися вішати та ставити до стінки робітників, які націоналізували їхні підприємства. Так здійснювалась для робітників друга частина «примітиву». Про все це я не тільки читав, я це особисто бачив, б'ючися з тими ж «добровольцями».

З якого ж би дива йшли в Добровольчу армію робітники й селяни? Денікінці чудово допомагали утверджуватись Радянській владі! Коли про це свідчить сам Денікін, то про що тут говорити? Я за цей «примітив» пішов перед Жовтневим переворотом, будучи на фронті головою полкового революційного комітету. Ти ще тоді був нетяма.

Власне, ще з хлоп'ячих років, ще в гімназії отруєвала мені свідомість така соціальна нерівність: ситі,

випечені синки купців, поміщиків, інших заможних, і бідні, абияк одягнені, в ретельно залатаних штанцях діти дрібних чиновників, кустарів, різночинців. Ще тоді це рвало мені серце! Підріс я, став читати, замислюватись, тикатись носом, як цуценя коло блюда з молоком, а тут — війна. В окопах прозрів остаточно. Я ж в армії був добровольцем і вже після закінчення юнкерського став офіцером. Під кінець війни я поручиком був. Але й офіцерський чин не зробив мене захисником царського режиму! Полонила назавжди програма більшовиків, назовсім відхилив половинчастих есерів, меншовиків та інших анархістів, і став я, брат ти мій, затятим більшовиком, може, навіть трохи фанатичним. Не було, та й зараз нема для мене справи святішої за справу нашої партії! Та хіба я один з офіцерського корпусу царської армії прийшов до більшовиків? А Брусілов, Шапошников, Камєнєв та багато інших, нижчих чином? Одного разу в двадцятих роках Сталін був присутній на польових навчаннях нашого округу. Увечері зайшла розмова про громадянську війну і один з воєначальників випадково сказав таку фразу про Корнілова: «Він був суб'єктивно чесний чоловік». У Сталіна жовті очі звузились, як у тигра перед стрибком, але сказав він досить стримано: «Суб'єктивно чесний чоловік той, хто з народом, хто бореться за справу народу, а Корнілов ішов проти народу, бився з армією, створеною народом, який же він чесний чоловік?» Отут — весь Сталін, істина в двох словах. Тут я цілком згоден з ним! Все чесне з інтелігенції і навіть з дворянства пішло за більшовиками, за народом, за Радянською владою. Іншого було не дано: або — за, або — проти, а все проміжне перетиралось двома цими жорнами. Що було далі, ти знаєш. Став я кадровим військовим. Зв'язав своє життя з Червоною Армією.

І який же народище виростили ми за двадцять років! Згусток людської краси! Самі росли і менших ростили. Віддані партії до останнього подиху, освічені, вправні командири, готові на перший заклик стати на захист від будь-якого ворога, в побуті скромні, прості хлопці, не грошолюби, не здирники, не кар'єристи. У будь-якої командирської сім'ї все майно складалось із двох чемоданів. І жінки, як правило, підбирались до пари чоловікам. Қилимів та гобелєнів не наживали, в одежі — простота, їм «краснодеревщики не слали мебель на дом».

Не в цьому у всіх нас була мета в житті! Та хіба тільки в армії виріс такий народище? А цивільні комуністи, а комсомольці? Такий непроб'явний сталевий щит Батьківщини викували, що подумаєш, бувало,— і ніякий чорт тобі не страшний. Всякому ворогові і в'язи скрутимо, і хребет зламаємо!

Жили ми тоді, як у казці! Весь запал наших сердець, весь розум, всю силу витрачали на створення армії, на зміцнення могутності нашого єдино справедливого на землі ладу! Ми не так уже багато приділяли уваги нашим дорогим жінкам і сім'ям, а холості — дівчатам, але, хай би йому грець, вистачало й їм нашого добра, і криеди від нас вони не мали! Вони тямовиті були і розуміли, що ми так розкрутили маховик історії, що зменшити оберти вже було годі! — Олександр Михайлович помовчав, дивлячись на вогонь, мабуть згадуючи минуле, тихо усміхаючись спогадам, потім закурив і вів далі. І тільки по тому, як він глибоко затягався, ковтаючи цигарковий дим, видно було його приховане хвилювання.— Я, Колю, ніколи не переставав милуватися своїми людьми. Вимагав від своїх підлеглих з усією старорежимною суворістю, а сам потай милувався ними. І молоді солдати, і ті, котрих призивали на територіальні збори,— у всіх у них були суворовські риси. Старий зрадів би, дивлячись на гідних нащадків своїх чудо-богатирів! Йй-богу, не брешу, не вигадую! Коли б Суворов прокинувся та побував на наших навчаннях, він заплакав би від розчулення, а від радості випив би зайву чарку анісової горілки!

Я вже не кажу про комсклад. Надивився я на своїх в Іспанії і страшенно запишався! Які орли там побували! Візьми хоч комдива Кирила Мерецькова, або комбрига Воронова Миколу, а полковник Малиновський Родіон, а полковник Батов Павло. Це ж готові полководці, я б сказав, екстра-класу! Троценко Юхим, Шумилов Михайло, Дмитрієв Михайло. Теж хлопці — дай боже! Не поступляться хваткою, знаннями, вольовими якостями! Навіть молодші, й ті були на прекрасному рівні, такі, як старший лейтенант Лященко Микола або лейтенант Родимцев Саша, це все, будь певен, завтрашні полководці без скидки на бідність і походження. А взагалі всім їм — ціни нема! До речі, Родимцев, коли був командиром взводу, вибивав з кулемета на мішені своє ім'я і прізвище. Не хотів би я побувати під вогнем

кулемета, за яким приліг Родимцев... А глянути — мухи не скривдять, милий, скромний хлопець, яких багато на рідній Русі. Та що там казати. І в гості їздили прекрасні хлопці, та й удома залишалось їх цілком досить на той випадок, коли б довелося зустріти незваних гостей... Пам'ятаєш, у Пушкіна є чудова характеристика Мазепи, його кохання до Марії? — Олександр Михайлович, що сидів коло багаття по-казахськи, ноги калачиком, став навколішки і з старомодною дикцією, без зайвої патетики, прочитав напам'ять:

Жага у серці молодому
Горить і гасне. В нім любов
Минає і приходиться знов,
Щодня в захопленні новому,—
Та не на жарти, не на мить,
Як юний запал легкокрилий,
Старого серця клекотить,
За довгий вік окаменіле.
Повільно, вперто виріша
Остання пристрасть вогняна;
Жаріння те не тліє, ясне,
Лише з життям воно погасне¹.

Якщо для нас, стариків, дещо замінити, тобто замість якоїсь Марії поставити ідею, нашу, більшовицьку ідею, то воно для нас буде якраз добре! З тією лише різницею, що ми і замолоду були полонені цією єдиною пристрасстю й залишились вірні їй до старості. Як це у нього? «Жаріння те не тліє, ясне, лише з життям воно погасне». Здорово сказано! Да, брат, коли розміняєш п'ятий десяток, то й Пушкіна інакше сприймаєш. Руська людина, читаючи Пушкіна, неодмінно сльозу пустить, хай вона буде навіть таким солдафоном, як я. В таборах, коли не спалось, я завжди відновлював у пам'яті Пушкіна, Тютчева, Лермонтова... Особливо безсонними ночами пригадувались хороші вірші. І душевна мука всухала, і сльози були не такі пекучі...

Як грім з ясного неба, впав тридцять сьомий рік. В армії ми багатьох, дуже багатьох втратили. А війна з фашистами не за горами... Ось що непокоїть! Та хіба тільки це!

Ну, і зі мною трапилось, як з багатьма, один мерзотник обмовив десятки людей, мало не всіх, з ким йому доводилось знатися за двадцять років служби, і мене

¹ Переклад А. Малишка і М. Рильського.

в тім числі. І всіх пересаждали, на кого він сипав доноси, і жінок їхніх відправили на заслання, і мою Аню, звичайно. Ти, певно, чув і про методи допитів з тортурами, і про методи ведення слідства, і про порядки в таборах. Чув, сподіваюсь?

— Чув.

— Цього не приховаєш, і я не буду зайвий раз тебе ранити, побережу тебе, братику. Все це було. В різних місцях по-різному. І не в цім річ, а в тому, як таке могло трапитись? Хто винен? Я якнайглибше переконаний, що переважна більшість сиділа й сидить даремно, вони — не вороги. Звичайно, були серед забраних і справжні вороги, але їх меншість, мізерна меншість! В тридцять восьмому році в Ростові на Перше травня, як тільки до тюрми долинули з демонстрації звуки «Інтернаціоналу», і в тюрмі підхопили й заспівали «Інтернаціонал». І як співали! Нічого подібного я ніколи в житті не чув і не дай боже ще раз почути!.. Співали з запалом, з гнівом, з розпачем! Трясли залізні ґрати і співали... Тюрма дрижала від нашого гімну! Та хіба ж вороги могли так співати?! — Голос Олександра Михайловича урвався, худе обличчя скривилось, але очі залишились сухими, він надовго замовк і заговорив знову аж як притамував хвилювання.— Я тобі так скажу: справжні комуністи і там залишались комуністами... І я не втратив віри в свою партію, і зараз готовий для неї на все! Закреслити все своє свідоме життя? Затаїти злобу? Не можу! На Сталіна нарікаю. Як він міг дозволити таке! Але я вступив до партії тоді, коли він був немовби в тіні великої постаті Леніна. Тепер він — визнаний вождь. Він був на чолі боротьби за індустрію в країні, за проведення колективізації. Він, безумовно, найвизначніша після Леніна особа в нашій партії, і він же завдав цій партії такої великої шкоди. Я намагаюсь об'єктивно розібратися в ньому і відчуваю, що не можу. Заважає одне, ми з ним не на рівних умовах: коли я ставлюсь до нього з неприязню, то йому на це наплювать, йому це не свербить і не болить, а от коли він поставився до мене неприязню, то мені це і свербіло і боліло, і ще дещо гірше... Яка ж тут може бути об'єктивність з мого боку? Проте я не хлопчик і прекрасно розумію, що упередженість — поганий порадник. В усякому разі, мені здається, що він надовго залишиться нерозгаданим не тільки для мене. Наведу тобі такий приклад. В двадцятих ро-

ках, після вчень в нашому військовому окрузі, про які я розповідав, він погодився пообідати з нами. Було вісім старших воєначальників. У розмові хтось із наших скептично відізався про одного командира дивізії: «Він же колишній офіцер царської армії». Сталін і каже: «Ну то й що ж, що колишній офіцер? Офіцери бувають різні. Під Царицином у вісімнадцятому році, біля Кривої Музги, потрапив до нас у полон поранений козачий офіцер. Кулеметною чергою був поранений в обидві ноги, в м'якуш, кістки не були зачеплені. Ми з Ворошиловим вирішили з ним поговорити. Приходимо. Лежить на ношах, на цементній долівці. Питаємо: «За що ви з нами воюєте?» Плюється, кричить: «З більшовицькими комісарами я не розмовляю!» Вдруге до нього прийшли. Мовчить. Втретє. Походили, звук, стали розмовляти. Провадимо з ним політичні бесіди, роз'яснюємо, що й до чого... А тепер він у нас — великий воєначальник».

У вісімнадцятому році його зацікавила доля одного ворожого офіцера, а через двадцять років не цікавить доля тисяч комуністів. Що з ним сталось? Мені цілком ясно одне: його дезінформували, його страшним чином вводили в оману, просто містифікували ті, кому довірена була держбезпека країни, починаючи з Єжова. Якщо це якоюсь мірою може бути йому виправданим...— Олександр Михайлович раптом замовк, прислухався.

По траві зашурхотіли чийсь кроки. З сутінкової темряви залунав гучний басок:

— Рибакам доброго здоров'я!

— Здрастуй, дідусю Сидоре,— озвався Микола.— Іди сідай, гостем будеш.

До багаття підійшов вівчар, доторкнувся рукою до червоної шматини на голові, заговорив басом:

— У мене тут овечки недалеко почують, а я думаю, дай-но піду до Миколи-агронома, може, у нього юшечка лишилась, повинен же він овечого пастиря нагодувати. Досі ти мене підгодовував юшкою, а нині як? Зловив щось?

— Юшка є, і риба, і навіть випити дідові знайдеться.

— Спаси Христос, добра ти людина, дай боже тобі і твоєму гостеві здоров'я.

Старий легко став навколішки, підгорнув ліву ногу, сів зручніше й подивився на Олександра Михайловича з-під сивих брів по-молодому гострими, але веселими очима.

Після звичайних розмов про види на врожай, про травостій, про погоду старий спитав:

— Ви, товаришу, видно, нашому Миколі-агрономові братом доводиться?

— Так точно, дядьку. Мати у нас була одна, батьки — різні. Мій батько помер, і мати довго вдовувала, потім вийшла за іншого. От цей другий її чоловік і був Колиним батьком. Зрозуміло?

— Що ж тут незрозумілого? Як на мене, то мати — це корінь, а батьки — діло таке, одним словом, всяке... Старі ваші всі померли?

— Померли. Ми з братом круглі сироти. Без батьків і бідую й радістю багатіємо.

— Байдуже. Ви вже величенькі. Проживете й не зглядитесь, як старість і до вас припреться, постукає в віконце... Так як от і до мене... Люди у нас брешуть, ніби вас за політику судили. Правда це?

— Правда.

— І скільки ж вам довелось одсидіти, звиняйте за сміливість?

— Не соромся, питай, папашо, від тебе не потаю.— Олександр Михайлович підкинув сушняку в погасле багаття, щоб краще розглянути старого.— Чотири роки з половиною відбув.

Вівчар дивився пильно, мовчав, потім сказав наче розчаровано:

— Не так уже й багато.

— Відціля дивитись — небагато, а так вийшло чимало...

— Воно-то так, але я розумію собі, що ваша провина перед властю була невелика.

— Чого ж це ти так розумієш?

— А того. Мою невістку в тридцять третьому році засудили на десять років. Відсиділа сім, решту скинули. Тільки минулого року повернулась. Вкрала того голодного року на току чотири кіла пшениці. Не здихати ж їй з дітьми було з голоду? По хлібові ходила, ну й узяла не спитавшись. От за ці десять фунтів пшениці й приварили їй за кожен фунт по року одсидіти. За них і одробила сім років. А ти — чотири, виходить, твоєї провини наполовину менше... Чи не так?

— За мною, батьку, ніякої провини не було, помилково засудили. Ти ж знаєш, що я не за крадіжку сидів, а крутиш у розмові, порівнюєш. Але ж божий дар з по-

росятиною не можна порівнювати, не те порівняння виходить. Тоді якби за чотири кіло не саджали, то крали б по чотири центнери на душу, правда ж, папашо?

— Це вже само собою. Розтягли б колгоспи по ніточці!

— От ми з тобою й домовились,— Олександр Михайлович засміявся.

Тихенько засміявся й вівчар, прикриваючи рота чорною долонею.

— А ти хитрий, папашо, тебе на полові не зловиш! — сказав Олександр Михайлович.

— Хитра качка, вона за день по сорок разів примудряється жерти. а який же я хитрий? Вранці кислого молока посьорбав з хлібцем і от тягну до ночі, з вашої ласки юшки покуштую — знов живий. У нас на хуторі один я з простотою в голові, а то всі розумні, всі в політику полізли. От, приміром, влізе Іванова свиня до сусіда Петра в город, наробить там шкоди, а Петро — нема щоб по-доброму домовитись, от як ми з тобою,— бере олівця, слинить його і пише в ГПУ заяву на Івана: так, мовляв, і так, Іван, мій сусід, в білих служив і знущався з червоноармійських сімей. ГПУ цього Івана за комір і до себе в гості запрошує. Дивишся, а він уже через місяць в Сибіру опинився. Іванів брат пише на Петра, що він, мовляв, сам у карателях був і таке виробляв, що й розказати страшно! Беруть і цього. А на брата вже слинить слівця Петрів родич. В такий спосіб самі себе пересаджали, і чоловіків у хуторі лишилось зовсім мало, один-два, та й годі. Тепер у народі моїх хуторян «писарями» звуть. Отак пересобачились. Сподобалось їм один одного саджати, всі політиками поробились. А раніш такого не було. Раніш, бувало, за кривду один одному морду наб'є, на тому вся політика й кінчається.

— І ти, папашо, на кого-небудь писав?

— Бог милував. На овечок, правда, хотів писати, скаржитись, що не слухають мене, старого, пруть, куди бачать, а найбільше в люцерну... Я від такої житухи поміж людьми і в вівчарі подався.

Микола розігрів залишки юшки, насипав гостеві повну миску, одрізав шматок хліба. Старий їв неквапно, витягнувши худу жилаву шию. Зуби, як на його вік, у нього були дуже добрі: окраєць черствого хліба тільки похрускував, коли він акуратно відкушував великі

кусні. Чайну чашку горілки він прийняв, шанобливо схиливши голову, випив до дна і взявся до холодних окунів.

Після чаю, ситий, вдоволений, сказав:

— Давно так від душі не їв, як сьогодні. Спасибі, дай вам бог здоров'я. Додому мені ходити далеко, ночую тут з вівцями і харчуюсь сяк-так, насухо, а оце наївся у вас на два дні.

— Ти сам вправляєшся, без підпасича? — спитав Микола, ставлячи догори дном перемитий посуд.

— Сам. Помічник мій дома сидить, до екзаменів готується. Він у мене десятирічку закінчив,— з гордістю сказав старий.— Та я й сам справляюсь.

— Не боїшся, що овечок вовки вночі перелапають?

— Ні, у мене з вовками тимчасова угода: моїх не чіпати. Ми так умовились: ти мене не чіпай, і я тебе не чіпатиму. В цьому лісі весною знайома вовчиця ошенилась, то я коло її житла й пасу овечок. Вона поблизу свого житла не бере, вона далеко від свого гнізда ходить промишляти. І подружникові своєму забороняє поблизу розбійничати. Таким чином я до осені доручаю їй овечок. У серпні вона молодих вовченят на баштани поведе, кавунами годувати. І от що найдивніше: як ця тварюка вміє стиглого кавуна від зеленого відізнати? Нюх у неї працює, чи що? Ну, а як почнеться осінь — дружбі нашій до майбутнього року кінець. Тоді я від неї овечок десь далі держу. Може й таке статись, що задля своїх щенят согрішить по холоду, а мені її розоряти нема охоти, нехай живе. Вовчиця стара, розумна, до мене шаноблива, нехай у спокої доживає. Їй і так лишилось на білий світ радуватись років з п'ять від сили... От ви й метикуйте собі, люди добрі: вовчиці до холодів можна вірити, а от Хітлерові — не треба б! Тварина — вона завше надійніша, у неї своя, звіряча совість є. А в Хітлера яка ж совість? Він он скільки держав під себе підбив! Йому холодів дождити нема чого! У нього щенята всі до одного повиростали. У них уже по шкурах, мабуть, сивий волос пішов, вони вже як ті люті переряки стали...

Вівчар ще раз подякував за вечерю, попрощався:

— Піду до своїх овечок подрімаю. Вони без мене нудьгують. Все-таки з людиною їм спокійніше.

Постукуючи по сухій землі герлигою, він вийшов із світла багаття і зник у темряві.

— Цікавий старий! — з задоволенням промовив Олександр Михайлович, і по голосу було чути, що він усміхається в темряві.— А про Гітлера загалом він правильно міркує. Значить, у народі ходить поголоска про війну?

— Та всяке говорять. А ти як думаєш, генерале?

— Мої друзі-військові ждуть. Аби тільки встигнути переозброїти армію новою технікою. Тільки чи дадуть вони нам на це час? Там теж не дурні. Двічі мені довелося стикатися з німцями, в світову війну і в Іспанії на них довелося подивитися. Боюсь, що попервах важко нам буде. Армія у них одмобілізована, обстріляна, справжнього бойового гарту за два роки набула, та й взагалі супротивник серйозний. Але, чорти б його взяли, «русаки прусаків завжди побивали»? Поб'ємо й цього разу. Якою ціною? Ну, браток, коли питання стане — бути чи не бути,— про ціну не говорять і не питають! Повідомлення нашої преси заспокоюють, а взагалі поживемо — побачимо! Я особисто не виключаю й того, що воювати будемо скоро, можливо — цього року.

Вони проговорили до світанку. Як тільки зазоріло, Олександр Михайлович знову скип'ятив чайник, на заварку всипав цілу жменю чаю і, попиваючи з чашки чорний, пекучий напій, сказав:

— Звук пити ще там, в Сибіру, гарячезний, щоб прогрітись, а тепер і не треба б, але не можу відвикнути. Ага, ось про що тебе попрошу. Ти запроси коли-небудь свого Івана Степановича. Треба з ним поговорити. У нього наївне уявлення про дійсність. Якщо кількох чоловік звільнили, то це не означає, що всіх підряд звільнять. Мерзотник, який нас запакував, виявилось, сам був шпигуном, причому з дворічним стажем. І тільки коли органи доконались і остаточно впевнились у тому, що він працював на німецьку розвідку та ще з часів Рапалло,— взялись перевіряти наші справи, переконались, що пред'явлені нам обвинувачення — звичайнісінька липа, ну і звільнили, висловивши відповідні пробачення... Ми були вже в таборах, і справи наші два роки розмотувались до благополучного для нас кінчика. Не просто все це, Колю. Дуже не просто! Давай, мабуть, на цьому закінчимо сьогодні, а то й рибалити не захочеться. Цю отруту треба приймати невеликими порціями, інакше нудитиме. Та в нас і часу в запасі цілий

тиждень, про все встигнемо поговорити. Показуй-но краще свою коропову снасть і навчай, що треба робити, щоб зловити цю звірюку. Окунів я половив, а тепер мені треба коропа, щоб презентувати його Серафимі Петрівні. Я мушу бути до кінця галантним. Зрозумілий тобі мій рицарський порив?

— Цілком. Але коропові вудки ти не дуже критикуй, вони перевірені на ділі.

Микола приніс від берега дві вудки, сказав:

— Методи ловлі ті самі, так само треба закидати волосінь. Тільки принада інакша. Тутешній короп на рослинну принаду — ну, на тісто, кашу, варену картоплю — не береться, не звук він до пісної їжі, не вегетаріанець він. Ось чому я вчора й роздобував скойки. Це — його улюблена страва.

Олександр Михайлович, оглянувши й обмацавши ліски, жахнувся:

— Слухай, Колю, про які ж методи ловлі та принаду можна говорити, коли у тебе волосінь завтовшки з грубий сірник? Який же ідіот короп візьметься на таку мотузку? На твоїй волосіні можна Воронька вдержати!

— А що ж, по-твоєму, робити? — відказав Микола. — Тонку волосінь добрий короп рве, як гнилу нитку. Тут потрібна глуха снасть, катушка не годиться, кругом поблизу корчі. Зрозумів?

— А хороші коропа тут є?

— Побачиш сам або відчуєш на вудці. Тонка волосінь не годиться, не видержить. Короп утікає з гачком у роті, поранений, тому я — за надійну снасть. Я проти підранків і на полюванні і на рибалці. Цю волосінь я сплів з дванадцяти лляних ниток, нехай спробує обірвати.

— А тонших нема в запасі?

— Нема й не буде.

— Ну, тоді нічого не вдієш, будемо ждати, що клює на ці мотузки. Безнадійне діло...

— Так уже й мотузки. Проте трохи товщі ліски.

— Мій жорстокий чорний черкесе, не будемо сперечатися, але волосінь товста.

— Згоден, зате надійна. А потім, Сашо, подумай тверезо, без упередження: захоче короп їсти — візьме й на товсту, не захоче — не візьме й на шовкову ниточку. Зваж ще й на таке. Піщана річка — глуха риб'яча про-

вінція; коропа тут усі старожитні, малограмотні, жодного нема з вищою освітою, от вони й беруть на всяку волосінь, беруть, покладаючись на свою силюнку, і спокійнісінько не тільки товсту волосінь рвуть, а й гачки ламають, а інколи й вудлища трощать.

Олександр Михайлович недовірливо усміхнувся, але нічого не сказав. Вони зійшли вниз з урвища. Олександр Михайлович знову сів ловити з човна, Микола влаштувався на березі, метрів за двадцять вище по течії, коло поваленої повіддю й наполовину затопленої тополі.

Ранок був холоднуватий. Над водою курівся туман. Важка, рясна роса хилила до землі листя трави. І знову різноголосий пташиний гомін заповнив Олександра Михайловича, одразу змусив забути про все на світі. Тільки легенький, неусвідомлений смуток тихо жеврів на серці, коли здалека долинав зворушливий і милий голос зозулі.

Минуло з півгодини. Вудки з принадою з м'якоті скойок-перловиць були непорушні. Дивлячись на товсті світло-сірі ліски, що мляво, безживно звисали з кінців вудлищ, Олександр Михайлович відчував досаду, а в очах у нього прозирала явна безнадія. «Пропаще діло! Даремно просиджу зорю. Краще б уже знову взятись до окунів»,— подумав він і потягнувся за пачкою «Біломо-ра», що лежала на кормі. Але в цю мить увагу його привернув легенький сплеск. Глянувши повище вудлищ, він побачив, як посеред плеса, розгорнувши витягнутою спиною воду, показався метровий бронзово-золотистий короп. Він махнув широким, як просяний віник, оранжево-червоним хвостом і так гучно лягнув ним по воді, що круті хвилі пішли кругами і, дійшовши до човна, високо підняли й захитали низько осілу корму. І зараз же, немов діждавшись сигналу, нід протилежним берегом свічкою вистрибнув угору невеликий короп, а другий,— неймовірної товщини — розпанахав хвостом воду по лівий бік човна, блиснув червоним золотом луски і з тихим стогоном знов поринув у зеленувату хвилю.

Гра коропів тривала майже безперервно хвилин з п'ятнадцять, потім удари стали рідші. Весь цей час Олександр Михайлович в німому зачудуванні дивився на розбурхане плесо і не встигав лічити вистрибуючих коропів і тих із них, котрі лише на мить показувались із води й тонули, з кректанням поринаючи в рідну стихію.

— Тепер жди! — неголосно сказав Микола.

І у відповідь йому Олександр Михайлович, неспроможний стримати захоплення, вже зовсім не по-рибальськи загорлав:

— Це чорт-зна що таке! Я такого спектаклю, Колю, за все своє життя не бачив!

— Замовкни, бога ради! — так само неголосно порадив Микола.

У Олександра Михайловича очі мало не вискочили з лоба — він прикипів ними до кінців вудлиць і покірно замовк. Комар дошкульно вп'явся йому в ліве вухо, але, стоїчно витримуючи сверблячку, рибалка навіть руки не підняв, ждав потягу. Проте щастя обійшло його стороною. Микола підсік невеликого, але на диво жвавого коропа й мовчки намагався підтягти його до берега.

— Не дурій, Колю, не смій, чортів інгуш, тягнути його силомці! Дай йому погратися, він сам ухекається! — азартно радив Олександр Михайлович, стоячи в кормі на весь зріст, від хвилювання часто переступаючи босими ногами.

Дивлячись на зігнуте в дугу вудлице, Олександр Михайлович відчував дрижаки в усьому тілі.

Вже піднявшись на поверхню і ковтнувши повітря, короп з останніх сил ще хвилини з п'ять жваво ходив кругами, залишаючи за ліскою білясту, косо зрізану, прозору плівку води. Незабаром жовтобокий красень кілограмів на чотири лежав на дні місткого підсачка. Олександр Михайлович не витримав, пішов подивитись. Сидячи навпочіпки, він любовно гладив слизький, холодний бік рибини й обурено казав:

— Щастить же цим брUNETам, всіляким ногайцям, кумикам та іншим представникам нацменшостей та малих народностей! А ти — з діда-прадіда росіянин — сидиш на річці, що належала ще твоїм дідам-прадідам, сидиш, як дурень, і цей розпроклятий короп обминає тебе й невідомо чому береться на вудку чорненького нащадка колись скореного кримського татарина! Анафемське неподобство! Чортовиння якесь! Який мудрець розбереться в цій абракадабрі?! Як собі хочеш, а мене палить чорна заздрість!

— Йди, сідай у човен. Щастя тебе жде, о рицар, який ввірив своє серце Серафимі прекрасній, — готуючи кукал, усміхався Микола.

— Тобі жарти, а як я тепер на неї гляну? Коли вона поклала в кошик півлітра горілки, я розчулено приклав руку до серця і прошепотів: «Серафимо Петрівно, найжирніший, найбільший короп з Пахомової Ями, власноручно спійманий мною, завтра лежатиме біля ваших ніг».

— А вона що?

— Вона царственно усміхнулась і сказала: «Я вірю в вас, Олександр Михайловичу».

— Дорогий Олександр Михайловичу?

— Ні, просто Олександр Михайловичу, але «дорогий» висів у повітрі, тобто сам собою мався на увазі.

— Так от, «просто Олександр Михайловичу», щоб ваша обіцянка не зависла в повітрі, щоб зловити реального, а не уявного коропа, щоб вам ще раз царственно усміхнулась ваша Дульцінея Петрівна,— зараз же йдіть, перевірте принаду й уперто ждять.

— Єсть іти, перевірити принаду й уперто ждати! — Олександр Михайлович круто обернувся, мало не впав, зачепившись ногою за грудку глини, але випростався, і, посміюючись, моторно попрямував до човна.

Перед сходом сонця стало ще холодніше, повіяв легенький вітрець, зник туман і вже забарвились, ясно зазеленіли крони тополь, легко освітлених низьким сонцем.

— Дрібний і середній короп бере з ходу, рвучко, а дуже великий давить солідно, повільно, поважно гне кінець вудлища до води,—навчав брата Микола. Саме такий спосіб клювати і змусив незабаром Олександра Михайловича пережити хвилину найвищого напруження. Ліска на правій вудці випросталась, трошки ворухнулась, пішла вниз і слідом повільно, страшенно повільно почав хилитись до води кінець вудлища. Напруживши всю силу, Олександр Михайлович дждався, поки кінець вудлища зануриться в воду, і тільки тоді плавно, але сильно підсік. І вмить прийшло таке відчуття, ніби гачок на дні намертво зачепився за корч. А вже в наступну мить потужна потяжка змусила Олександра Михайловича схопитись на ноги, взятись за окоренок вудлища обома руками. Нездоланна сила, чи не рівна його силі, гнула вудлище з наростаючою важкою настирливістю.

Микола біг до човна, сажневими стрибками перескакуючи через брили землі, що звалилися з урвища. В лі-

вій руці у нього розвівався піднятий над головою підсак.

— Вудлище! Вудлище одводь назад! Не давай йому випростати волосінь! — кричав він.

Але Олександр Михайлович не чув його. Він зіперся лівою ногою на сидіння в кормі, одкинувся назад, протиборствуючи дикій силі, що виривала з його рук вудлище, і чув тільки один лякаючий звук: вудлище від середини до самої чаканки сухо тріщало, наче крізь дерево пропускали електричний струм. Цей тріск він не тільки чув, але й відчував збілілими від напруження стисненими пальцями й мускулами рук.

Микола вже підбіг до човна, встигнувши на бігу крикнути:

— Кидай! Та кидай же!..

І в цю мить вудлище, зігнуте мало не від самих рук рибалки й випростане в одну лінію з ліскою, з свистом розпросталось, сухо й дзвінко цокнула обірвана ліска. Все скінчилось.

— Бачив? — хрипким голосом трагічно вигукнув Олександр Михайлович, похитуючись і повертаючи до Миколи біде обличчя.

— Що бачив? Кидати треба було вчасно.

— Ага... такий мотузьяра і кидати?

— Тепер ти впевнився, які коропи є в Піщаній? Наука недовіркові!

— Ні, Колю, але ж це неймовірно! Тягнув, мов коловоротом! Сила незвичайна! Я його і від дна не одірвав... Ні, з такою рибалкою інфаркт мені забезпечений, напевне забезпечений! Я й досі не можу опам'ятатись. У мене все ще, мов у хлопчика, тремтять коліна...

— Нічого, глибоше дихай, і все минеться.

— На чорта мені твої поради! Сидітиму на цій ямі, поки не зловлю рідного дідуса цього коропа. Хоч місяць сидітиму, а зловлю! А що доброго, коли б я кинув вудлище? Він же напевне зотягнув би його в корч!

— Напевне.

— То чого ж ти кажеш, що кидати треба вчасно?

— Все-таки якась надія, що, може б, він пішов на той бік. Такі випадки бували...

— У вашому селі з поросям?

Микола розреготався, дав волю давно стримуваному сміхові. Посміхнувся і Олександр Михайлович, та щось дуже кисло.

Він ніяк не міг угамувати хвилювання, і, коли закурював, руки його помітно тремтіли, він довго не міг витягти з коробки сірника.

Десь о восьмій годині у Олександра Михайловича взявся ще один короп. Він так прожогом ухопив принаду й пішов углиб, що рибалка, який закурив був у цей час, впустив на мокре днище пачку цигарок і ледве встиг схопити вудлице. Короп вплив на півводи, моторно обкружив два кола, а потім пішов угору, коло самої поверхні збурих зелений фонтан води, буйно, з переплеском ляснув хвостом і зірвався з гачка.

Микола вже був коло човна, вже готував підсак, зануривши його в воду, коли короп так підступно одурих сподівання рибалок.

Цього разу Олександр Михайлович зовні спокійно пережив свою поразку. Розглядаючи гачок, він кволим голосом промовив:

— Не щастить! Жахливо не щастить! Тільки й утіхи, що це, мабуть, не дідусь того першого, а найшвидше двоюрідний племінник...

— Невелика втіха,— сказав Микола, співчутливо усміхаючись.

— Любий мій осетине, в біді й невелика втіха на вагу золота. У нас горілка залишилась?

— Більш як півпляшки і ще одна непочата.

— Відкіля ще одна?

— Потай прихопив та сховав у плащ, коли виходили з дому...

— Мій дорогий імеретинець! Ти — геній! Зараз піду на таборище й віллю в себе цілу чашку, щоб залити горе. Я цілком вибитий з колії і позбавлений душевної рівноваги. Я — як м'якуш оцієї скойки, розповідаю на власних очах...

— Але тобі ж не можна пити, Сашо!

— В цьому разі мені сам Боткін дозволив би. Ти краще не переч старшому!

Вони тільки-но зібрались снідати в затінку гостинного береста, коли на тім боці почувся шум автомобільного мотора, короткий сигнал.

— Напевне, по мою душу,— вдивляючись у прибрежні зарості верболозу, невдоволено промовив Микола.

— Що-небудь трапилось?

— Може, нарада, мало що може трапитись. В усякому разі, дуже не до речі. Якщо я поїду, Сашо, ти залишайся. Завтра я або сам приїду до тебе і привезу харчів, або кого-небудь пришлю.

— Задюбки!

— Сам не нудьгуватимеш?

— Що ти! Для мене рибалка й самотність — цілющий бальзам. Але хто ж це приїхав?

З куців верболозу вийшло двоє, підійшли до берега. Микола, придивившись, сказав:

— Шофер райкомівської машини й інструктор райкому Ваня Петлін. Ні, тут щось інше...

— Перевезіть мене, Миколо Семеновичу! — почувлося з того берега.

Микола мовчки зійшов до човна.

Лише минулого року демобілізований з Червоної Армії старший лейтенант Петлін підійшов до Олександра Михайловича стройовим кроком, чітко приклав долоню до околички артилерійського кашкета.

— Дозвольте звернутись, товаришу генерал.— І подав конверта.— Шифровка на ваше ім'я.

Олександр Михайлович прочитав. Широко усміхаючись, міцно обняв Миколу, що стояв поруч нього. Він важко дихав і говорив з короткими паузами:

— Ну, брат, наказують негайно прибути в Москву за призначенням. Генштабу наказує. Згадав про мене Георгій Костянтинович Жуков! Що ж, послужимо Батьківщині й нашій Комуністичній партії! Послужимо і вірою і правдою до кінця! — Він стиснув в обіймах Миколу, і той вперше за весь час побачив у скаламутнілих братових очах сльози.

* * *

На синьому, сліпучо-синьому небі — вогненно-палахкотюче липнече сонце та ріденькі, розкидані вітром, неправдоподібної білизни хмари. На дорозі — широкі сліди танкових гусениць, чітко відбиті в сірому поросі й перекреслені слідами автомашин. А обабіч — наче вимерлий від спеки степ: стомлено полегли трави, тьмяно, безживно поблискуючі солонці, блакитне і тремтливе марево над далекими могилами, і таке безгоміння навкруги, що здалека чутно свист ховраха і довго дрижить

у гарячому повітрі шурхіт червоних крилець перелітаючого коника.

Микола йшов у перших рядах. На гребені висоти він оглянувся й одним поглядом охопив усіх тих, що залишилися живими після бою за хутір Сухий Ільмень. Сто сімнадцять бійців і командирів — залишки нещадно пошарпаного в останніх боях полку — йшли зімкнутою колоною, стомлено переставляючи ноги, ковтаючи гіркий степовий пил, що клубочився над дорогою. Так само, трохи накульгуючи, ступав по узбіччю дороги контужений командир другого батальйону капітан Сумсков, який прийняв на себе після смерті майора командування полком; так само погойдувалось на широкому плечі сержанта Любченка древко загорнутого в злинялий чохол полкового прапора, лише перед відступом видобутого і привезеного в полк відкілясь із надр другого ешелону, і так само, не відстаючи, йшли в рядах легко поранені бійці в брудних від пилу пов'язках.

Було щось величне й урочисте в повільному просуванні розбитого полку, в розміреній ході людей, змучених боями, спекою, безсонними ночами й довгими переходами, але готових знову, в будь-яку хвилину, розгорнутись і знову прийняти бій.

Микола побіжно оглянув знайомі, змарнілі й почорнілі обличчя. Скільки ж утратив полк за ці прокляті п'ять днів! Відчувши, як здригнулися його порепані від спеки губи, Микола квапливо одвернувся. Раптом підступило коротке ридання і спазмою здавило йому горло, він похилив голову й насунув на очі розпечену каску, щоб товариші не побачили його сліз... «Підупав я, зовсім розкис... А все це спека та втома роблять»,— думав він, на силу пересуваючи натруджені, ніби свищем налиті ноги, з усієї сили стараючись не вкорочувати кроку.

Тепер він ішов не оглядаючись, тупо дивився собі під ноги, але перед очима його знову, немов у нав'язливому сні, поставали розрізнені й надзвичайно яскраво запам'ятовані картини недавнього бою, який поклав початок цьому великому відступові. Знову він бачив і гуркітливую лавину німецьких танків, що нестримно повзли по схилу гори, й обгорнених курявою перебігаючих автоматників, і чорні вибухи розривів, і розсіяних по полю, по нескошеній пшениці, безладно відступаючих бійців сусіднього батальйону... А потім — бій з мотопіхотою ворога, вихід з напівоточення, нищівний вогонь з флан-

гів, зрізані осколками соняшники, кулемет, який зарився рубчастим носом у неглибоку вирву, і вбитий кулеметник, що лежав навznak, відкинутий вибухом, весь усіяний золотими пелюстками соняшника, химерно і страшно окропленими кров'ю...

Чотири рази німецькі бомбардувальники обробляли передній край на ділянці полку того дня. Чотири танкові атаки були відбиті. «Добре билися, а не втримались...» — гірко подумав Микола, згадуючи.

На хвилину він заплющив очі й знову побачив завітлі соняшники, а між їх рівними рядами довгі батоги берізки на пухкій землі, вбитого кулеметника... Він почав незв'язно думати про те, що соняшників не просапали, мабуть, тому, що в колгоспі бракувало робочих рук; що в багатьох колгоспах отак самісінько стоять зараз жодного разу не просапані, зарослі бур'яном соняшники; і що кулеметник був, видно, справжній хлопець, — інакше чого ж солдатська смерть змилювалась, не спотворила його, й він лежав, мальовничо розкинувши руки, весь цілісінький і, немов зоряним прапором, укритий золотими пелюстками соняшника? А потім Микола подумав, що все це — дурниці, що багато довелося йому бачити справжніх хлопців, пошматованих осколками снарядів, жорстоко й огидно спотворених, і що з кулеметником — це просто так випало: підкинуло вибуховою хвилею, і посипався навкруг, м'яко злетів на вбитого хлопця молодий соняшниковий цвіт, торкнувся його обличчя, як остання земна ласка. Може, це було красиво, але на війні зовнішня краса — якесь знуцання, через те так надовго й запам'ятався йому цей кулеметник у вигорілій, аж білій, гімнастерці, як він розкидав по гарячій землі дужі руки й невидюще втупився прямо на сонце голубими пригаслими очима...

Зусиллям волі Микола одігнав непотрібні спогади. Він вирішив, що найкраще, мабуть, ні про що зараз не думати, нічого не згадувати, а отак іти з заплющеними очима, дослухаючись до важкого ритму кроків, намагаючись по можливості забувати про тупий біль у спині й набряклих ногах.

Йому захотілося пити. Він знав, що води нема й на раз ковтнути, проте сягнув рукою, похитав порожньою флягою і насилу проковтнув густу й липку слину, що набігла в рот.

На схилі висоти вітер вилизав дорогу, змів і забрав

геть-чисто весь порох. Несподівано загупали на оголеному ґрунті досі майже не чутні кроки, що тонули в поросі. Микола розплющив очі. Внизу вже видно було хутір — з півсотні білих козачих хат серед садків і широке плесо перегаченої степової річки. Звідси, з висоти, яскраво-білі хати здавалися безладно розсипаною по траві річковою галькою.

Бійці, що досі йшли мовчки, ніби ожили. Почулися голоси:

— Тут би привал повинен бути.

— Ну, а як же інакше, учесали зранку кілометрів з тридцять.

Позад Миколи хтось дзвінко поцмокав губами, сказав скрипучим голосом:

— Оце б джерельної, холодної водички по піввідра на брата...

Поминувши вітряка з нерухомо розпростертими крилами, увійшли в хутір. Руді, рябі телята лівиво скубли вигорілу траву попід тинами, десь з натугою кудкудакала курка, за городчиками сонно схияляли головки яскраво-червоні рожі, ледве помітно погойдувалась біла фіранка в відчиненому вікні. І таким супокоем і миром війнуло раптом на Миколу, що він широко розплющив очі й затамував дух, немов боячись, що ця знайома і колись давним-давно бачена картина мирного життя раптом зникне, розтане, як марево в гарячому повітрі.

На майдані, густо зарослому лободою, знов умовк, урвався розмірений тупіт піхоти. Чути було тільки, як шваркають по халявах пониклі важкі мітелки трави, припорошуючи зеленим пилком чоботи, та до задушливого запаху пилу домішувався ледве помітний і сумний дух доцвітаючої лободи.

Війна докотилася й до цього глухого хутора в безкрайому донському степу. В подвір'ях, під самими стінами сараїв, стояли автомашини медсанбату, по вулицях ходили червоноармійці саперної частини, з верхом навантажені тритонки везли до річки тільки що нарізані вербові дошки, в садку, неподалік від майдану, розташувалася зенітна батарея. Гармати стояли біля дерев, майстерно замасковані зеленню, на відвалах недавно викопаних окопів лежала зів'яла трава, а грізно піднятий сторч ствол крайньої від провулка гармати довірливо обіймала широка гілка яблуні, рясно обвішана блідо-зеленими недостиглими антонівками.

Звягінцев штовхнув Миколу ліктем, зраділо вигукнув:

— Та це ж наша кухня, Миколо! Задери носа вище! І привал у нас буде, і річка з водою, і Петька Лисиченко з кухнею, якої ж тобі ще хвороби треба?

Полк розмістився над самим берегом річки у великому занехаяному саду. Холодно, ледь солонувату воду Микола ковтав потрошки, часто відриваючись і знову жадібно припадаючи до вінець відра. Дивлячись на нього, Звягінцев сказав:

— Отак ти й листи від сина читаєш: прочитаєш трошки, одірвешся і знову за лист. А я не люблю тягнути. Я на це нетерплячий. Ну, давай відро, а то розідмешся.

Він узяв з рук Миколи відро і, відкинувши назад голову, довго, не переводячи духу, пив великими, звучними, як у коняки, ковтками. Зарослий рудою щетиною кадик його судорожно рухався, сірі опуклі очі були блаженно примружені. Напившись, він кркнув, витер рукавом гімнастерки губи й мокро підборіддя, невдоволено сказав:

— Вода не дуже хороша, тільки в ній і добра, що холодна та мокра, а солі могло б бути й менше. Ще питимеш?

Микола заперечливо похитав головою, і тоді Звягінцев раптом спитав:

— Тобі все більше синок листи шле, а від жінки листів щось я не помічав у тебе. Ти не вдівець?

І несподівано для самого себе Микола відповів:

— Нема у мене жінки. Розійшлись.

— Давно?

— Торік.

— Он воно як,— співчутливо протягнув Звягінцев.— А діти ж з ким? У тебе їх, здається, двоє?

— Двоє. Вони з моєю матір'ю живуть.

— Ти покинув жінку, Миколо?

— Ні, вона мене... Розумієш, в перший день війни приїжджаю додому з відрядження, а її нема, пішла. Залишила записку й пішла...

Микола говорив охоче, а потім якимось раптом спинився і замовк. Нахмурившись і міцно стиснувши губи, він сів під яблунею і мовчки почав роззуватися. В душі він уже шкодував про те, що розказав. Треба ж було цілий рік носити на серці німий, невисловлений біль, щоб оце

зараз, отак собі, ні сіло ні впало, одверто все розказати першій випадковій людині, в голосі якої він почув співчутливі нотки. І чого, власне, він розп'явся? Яке Звягінцеву діло до його переживань?

Звягінцев не бачив низько схиленого, спохмурнілого Миколиного обличчя і розпитував далі:

— Що ж вона, стерво, другого знайшла?

— Не знаю,— сухо відповів Микола.

— Значить, знайшла! — переконано сказав Звягінцев і журно похитав головою.— Отже ж народ, оце жіноцтво! Сам ти хлопець показний, одержував, звісно, хороше жалування, якого ж їй чорта треба було? Навіть про дітей, сука, не подумала!

Глянувши уважніше на затінене каскою обличчя Миколи, Звягінцев зрозумів, що далі говорити про це не слід. З тактом, властивим простим і добрим людям, він замовк, зітхаючи й ніяково переступаючи з ноги на ногу. А потім йому стало жаль цього великого й сильного чоловіка, товариша, поруч з яким він уже два місяці воює й ділить гірку солдатську нужду, захотілось його потішити й розказати про себе, і він сів поруч, заговорив:

— А ти кинь, Миколо, журитися за нею. Скінчимо воювати, тоді видно буде. Головне — діти у тебе є. Діти, брат, зараз — найперша штука. В них самий корінь життя, я так розумію. Їм доведеться налагоджувати порушене життя, бо війна розгорілась не на жарт. А жінки, скажу я тобі одверто, найнеймовірніше насіння. Інша в три гудзі зав'яжеться, а свого докаже. Страшенно промітнює створіння жінка, я, брат, їх знаю! Бачиш рубця на моїй верхній губі? Теж торішній slučaj. На Перше травня я та інші мої товариші комбайнери наріхтувались випити. Зібралися сімейно, з жінками, гуляємо, гармошка знайшлася, підпили трохи. Ну, і я, звісно, підпив, і жінка також. А жінка у мене, як би тобі сказати, ніби той німецький автоматник: як зарядить що-небудь — не скінчить, поки всіх обойм не вистріляє, і теж нахрапом силкується брати.

Була на тій вечерці одна баришня, дуже вона гарно «циганочку» танцювала. Дивлюсь я на неї, люблюся, і ніякої у мене на неї ні задньої, ні передньої думки нема, а жінка підходить, щипає за руку й сичить у вухо: «Не дивись!». От, думаю, нове діло, що ж мені на вечірці заплющивши очі сидіти, чи як? Знов дивлюся. Вона

знов підходить і щипає за ногу, з вивертом, так що їй дуже болить. «Не дивись!» Одвернувся я, думаю, чорт з тобою, не буду дивитись, позбудуся такої втіхи. Після танців сідаємо за стіл. Жінка навпроти мене сідає, і очі в неї, як у кицьки, круглі, й іскри сиплються. А в мене синяки на руці й нозі нинють. Забувши за жінку, дивлюсь я на ту нещасну баришню зизим оком і думаю: «Через тебе, чортяко, доводиться незаслужено терпіти! Ти ногами вихвицувала, а мені доводиться розплачуватись». І тільки я отак думаю, а жінка хапає зі стола олов'яну тарілку та з усього маху — на мене. Мішень, звісно, підходяща, морда у мене тоді була гладка. Не повіриш, тарілка зігнулась навпіл, а в мене з носа і з губи — кров, немов у серйозно пораненого.

Баришня, звісно, ойкає і жахається, а гармоніст упав на диван, ноги задер вище голови, сміється і горлає не своїм голосом: «Бий його самоваром, у нього вивіска видержить!» Мені аж в очах потемніло! Встаю і обкладаю її, жінку тобто, матюком. Що ж ти, кажу, неприторенна жінко, робиш, так твою і розтак?! А вона мені спокійним голосом відказує: «Не паси на ній очей, рудий чортяко! Я тебе попереджала». Тут я заспокоївся трохи, сів і звертаюся до неї чемно, на «ви»: «Отак-то, кажу, ви, Настасіє Пилипівно, показуєте свою культурність? Це дуже навіть непристойно з вашого боку тарілками при людях кидатись, майте це на увазі, і вдома ми з вами поговоримо по щирості».

Ну, ясно, що зірвала вона весь мій празник. Губа розсічена надвое, один зуб хитається, біла вишита сорочка в крові, і ніс розпух і навіть перехнябився кудись набік. Довелось залишати компанію. Встали ми, попрощалися, вибачилися перед хазаями, все чин-чином, пішли додому. Вона йде попереду, а я, ніби провинний, позаду. Дорогою йшла вона, проклятуща, як жива, а тільки поріг переступила — геп, і вмліла. Лежить і не дихає, а морда у неї червона, як буряк, і лівим оком зробить щілинку, нема-нема та й гляне на мене. Ну, думаю, тут уже не до лайки, коли б чого лихого не скоїлося з жінкою. Сяк-так одлив її водою, одволодав від смерті. Трохи перегодом вона — знов умлівати. Тепер уже й оком це дивиться. Знов відро води на неї вилляв, вона й очутилася, та як зарепетує, як заголосить, ногами пацає.

«Ти, — каже, — сякий-такий, нову шовкову кофточку мені заіпає, усю водою залив, тепер не одпереться!

Зрадливець! На кожну дівку счі витріщаєш! Жити не можу з тобою, з нелюдом!» — і все таке інше. Ну, думаю, коли вже ти ногами пацаєш і про кофточку згадала — значить, ожила, значить, перезимуєш, любонько!

Сів я коло стола, курю, дивлюсь — кохана моя встала, відкрила скриню, майно своє в клуночок складає. Дійшла з клуночком до дверей і каже: «Іду від тебе. У сестри жити буду». Я, звісно, бачу, що на ній чортяка верхи поїхав і що наперекір їй тепер нічого казати не можна, через те й погодився. «Йди,— кажу,— там тобі лучче буде». — «Ага, отак! — каже.— Така, значить, твоя до мене любов, що ти й не спиняєш мене? То нікуди ж я не піду, а візьму зараз і повішаюсь, щоб тебе, сучого сина, все життя совість мучила!»

Пожвавівшавши від спогадів, Звягінцев дістав кісет і, усміхаючись, похитуючи головою, почав скручувати цигарку. Микола держав у руці вологі, гарячі онучі й теж усміхався, але сонно і мляво. Треба б дійти до колодязя й попрати онучі, але йому не хотілося переривати Звягінцева, який захопився своїм оповіданням, та й сили не було, щоб устати й іти по палючому сонцю. Закуривши, Звягінцев розказував далі:

— Подумав я та й кажу: «Що ж, Настасіє Пилипівно, вішайся, мотузок за скринєю лежить». Кинула вона свого клунка, схопила мотузка і — в світлицю. Стола підсунула, прив'язала один кінець до гака, на якому колись дитячу колиску чіпляли, на другому кінці зробила зашморг і наділа собі на шию. З стола не стрибає, а підбгала коліна, підборіддям у зашморг упирається і хрипить, немов і справді душиться. А я сиджу коло стола, двері якраз у світлицю трохи прочинені, і мені всю картину дуже добре видно. Пождав я трохи, а потім так собі голосно кажу: «Ну, слава богу, здається, повісилась. Годі мені мучитись!» Ех, як плигоне вона зі столу та до мене з кулаками: «То ти радий був би, щоб я повісилась?! Отак ти мене любиш, чоловіченьку?!» Насилу я її втихомирив. Хміль з мене як вітром здуло, дарма що на вечірці майже літр горілки випив. Сиджу після цього бойовиська і думаю: люди в Народний дім пішли на спектакль, а в мене вдома — своя вистава безплатна. І сміх мене розбирає, і на душі якось невесело.

Ось на які штуки жінки — це чортове насіння — здатні! Та ще ж добре, що дітей тієї ночі вдома не було:

забрала їх до себе моя родителька погостювати, а то ж могли їх поперелякувати на смерть.

Звягінцев помовчав і заговорив знову, але вже без попереднього піднесення:

— Не думай, Миколо, що ми з жінкою все життя так жили. Оце тільки за останні два роки зіпсувалася вона у мене. А зіпсувалася вона, прямо скажу, через художню літературу.

Вісім років жили, як люди, працювала вона причіплювачем на тракторі, ні вмлівала, ні каверзувала, а потім призвичаїлась читати всілякі художні книжки, з цього й почалося. Такої мудрації набралась, що слова попросту не скаже, а все з заковикою, і так ті книжки її захопили, що ціліснічкі ночі читає, а вдень ходить, як кручена вівця, і все зітхає, і з рук у неї все падає. Отак вона якось зітхала-зітхала, а потім підходить до мене з вихиласом і каже: «Ти б, Ваню, хоч раз мені в чарівному коханні освідчився. Ніколи я від тебе не чула таких ніжних слів, як в художній літературі пишуть». Мене аж зло взяло: «Дочиталася!» — думаю, а їй кажу: «Ти з глузду з'їхала, Настасіє! Десять років ми живемо з тобою, трьох дітей нажили, з якого ж це доброго дива я маю тобі тепер в коханні освідчуватись? Та в мене й язик не повернеться на таке діло! Я замолоду нікому ніжними словами не освідчувався, а все більше руками орудував, а тепер і поготів не буду, не такий я дурний, як ти думаєш! І ти б,— кажу їй,— замість дурні книжки читати, краще б дітей доглядала». А діти й справді живуть без догляду, бігають, як безпритульні, брудні, зашмаркані, та й у хазяйстві все робиться абияк.

Подумай, Миколо, хіба це діло? Я, звісно, не проти культурних розваг і сам люблю почитати хорошу книжку, в якій про техніку, про мотори написано. Були у мене всякі цікаві книжки: і догляд за трактором, і книжка про мотор внутрішнього згоряння, і установка дизеля на стаціонарі, не кажучи вже за літературу про комбайни. Скільки раз, бувало, просив: «Візьми, Настасіє, прочитай про трактор. Дуже захоплююча книжка, з малюнками, з кресленнями. Тобі треба знати це, ти ж причіплювачем працюєш». Думаєш, читала вона? Чорта пухлого! Вона від моїх книжок одвертала носа, як чорт від ладану, їй художню літературу давай, та таку, щоб відтіля любов лізла, як опара з макітри. І лаяв, і по-доброму просив — не помогло. А бити її — ніколи в світі не

бив, бо я, перед тим як на комбайнера вивчився, шість років молотобійцем працював, і рука у мене стала нестерпно важка.

Отак, брат ти мій, сімейственне життя і йшло у нас косо й криво аж доти, поки мене в армію не призвали. А ти думаєш, тепер, у розлуці, мені легше? Коли б не так! Скажу тобі одверто й по секрету: ніяк листування з своєю Настасією Пилипівною не налагоджу. Не виходить, та й годі, хоч слізьми плач! Ти сам, Миколо, знаєш, кожному з нас тут, на фронті, приємно одержати листа з дому, читають їх один одному вголос, от і ти мені листи від синочка прочитував, а я жінчиного листа нікому не можу прочитати через те, що мені соромно. Ще коли під Харковом були, одержав від неї один за одним три листи, і кожен лист починається так: «Дорогий мій ціпо!» Прочитаю — і вуха в мене аж пашать. Звідки вона це куряче слово видряпала — ніяк не збагну, не інакше — з художньої книжки. Ну, писала б людськи: «Дорогий Ваня» або ще там якось, а то — «ціпо». Коли вдома був, то найчастіше рудим чортом називала, а як поїхав на фронт — одразу «ціпою» зробився. І в усіх листах нашвидку, прихапці якось повідомить, що діти живі-здорові, новин в МТС особливих нема, а потім шкварить про любов на всіх сторінках, та такими незрозумілими, книжними словами, що у мене від них аж туман у голові зробиться і щось мерехтить в очах...

Прочитав я ці нестерпні листи два рази підряд і зробився від них просто наче п'яний. Слюсарев з другого взводу підходить, питає: що, мовляв, жінка пише новенького? А я листа швиденько в кишеню ховаю і тільки рукою йому махаю: одійди, значить, чоловіче добрий, не їритуй мене. Він питає: «Чи все благополучно вдома? По обличчю, — каже, — видно, що в тебе нещастя». А що я йому скажу? Придумав і кажу: бабуся, мовляв, у мене померла, ну, він і заспокоївся, одійшов.

Увечері сів я, пишу до жінки. Поклони діткам і всій рідні передав, про свою службу написав усе чин-чином, а потім пишу: не називай мене, будь ласка, різними неподобними назвиськами, є у мене своє хрещене ім'я, може, років з тридцять п'ять тому я й був «ціпою», а тепер зовсім на півня оформився, і вага моя — вісімдесят два кілограми — зовсім для «ціпи» непідходяща. А ще прошу — перестань ти про оту любов писати і не

підривай мого здоров'я, пиши більше про те, як діла йдуть в МТС, і хто з друзів залишився вдома, і як працює новий директор.

І от одержую перед самим відступом відповідь. Беру листа, руки тремтять, розпечатав — і так мене жаром і обсіпало!

Пише: «Здрастуй, мій любий котику!», а далі знов на чотирьох сторінках із зошита про любов; про МТС — ані слова, а в одному місці називає мене не Іваном, а якимось Едуардом. Ну, думаю, пустилась жінка берега остаточно! Видно, з книжок списує про цю прокляту любов, бо інакше відкіля ж вона викопала якогось Едуарда й чому в листі стільки всіляких ком? Зроду про ці коми вона нічогісінько не тямилася, а тут наставила їх стільки, що не злічиш, у будь-якої рябої людини ряботиння на морді менше, ніж тих ком у неї в одному листі. А назвиська? Спочатку — «ціпа», потім «котик», чого ж далі сподіватись, думаю? В п'ятому листі вона, може, Трезором мене назве або ще якимось собачим назвиськом. Та що я, в цирку народився, чи як? З дому взяв я підручник про трактор ЧТЗ, — з собою ношу на той випадок, якщо колись захочеться почитати, — так от хотів був списати з цього підручника сторінок зо дві й послати їй, щоб вийшло ти мене за чуба, а я тебе в зуби, а потім передумав. Якраз ще образиться. Але треба з нею щось робити, щоб відучити від цих дурощів... Що ти мені порадиш, Миколо?

Звягінцев подивився на товариша і з прикрістю кркнув. Микола, відхилившись на спину, міцно спав. Під чорними, опущеними донизу вусами його білили нерівні зуби, а в ледве піднятих куточках рота так і лишилися тоненькі зморшки — тіні усмішки, що не встигла збігти з губів.

* * *

Микола незабаром прокинувся. Легкий вітер ворухив листя яблуні. По траві перебігали химерно мінливі світлі блички. Десь недалеко воркотіла горлиця і, заглушаючи її, працював з перебоями, з вихлопами мотор трактора. В провулку почулися голоси, сміх, потім хтось прокричав молодим, звучним тенорком:

— Я тобі казав, що свічка барахлить. Шведський ключ у тебе є? Неси його сюди, голубчику! Неси, кінська душе!

В саду пахло прив'ялою травою, димом і пригорілою кашею. Біля польової кухні, широко розставивши криві ноги, стояв приятель Миколи бронебійник Петро Лопакін. Він курих і ліниво пересварювався з кухарем Лисиченком:

— Знову каші наварив, гнідий жеребець?

— Знову. А ти не лайся.

— Ось де у мене сидить твоя каша, понятно?

— А мені наплювать, де вона у тебе сидить.

— Ти не кухар, а так, чорт батька зна що. Ніякої видумки не маєш, жодної хорошої ідеї у тебе в голові нема. У тебе голова як порожній казан, тільки дзвін у ній. Невже ти не міг у цьому хуторі вівцю або порося випросити так, щоб хазяїн не бачив? Борщ би добрий зварив, друге зготував...

— Чухрай далі, чухрай, чули ми таких!

— Три тижні, крім пшоняної каші, нічого від тебе не одержуємо, так роблять порядні кухарі? Партач ти, а не кухар!

— А тобі що, антрекоту захотілось? Чи, може, свинячу відбивну?

— З тебе б відбивну зробити. Дуже вже матеріал підходящий: вгодувався, як інтендант другого рангу!

— Ти обережніше, Петько, а то ж у мене окріп під рукою... В медсанбат ходив?

— Ходив.

— Ну, і що?

— А нічого.

— Чого ж ти ходив?

Лопакін удавано позіхнув, помовчав. Лисиченко усміхався і, взявшись у боки, дивився на нього, ждав відповіді:

— Так просто ходив, знайомих шукав,— байдуже сказав Лопакін.

— А там одна була гарненька... Не підчепив?

— Я й не старався підчепити.

— Ну, це вже ти кинь! Я бачив, як ти чоботи травою витирав та медаль свою ганчірочкою начищав. Виходить, не допомгла й медаль? Та й як вона тобі допоможе? Коли б у тебе, скажімо, був орден — тоді інша річ, а то, подумаєш, велике диво — медаль за відвагу! Там, брат, не з такими орденами трапляються.

— Дурень,— беззлобно сказав Лопакін.— Кажу тобі, що й у голові нічого не покладав, а так просто про-

йшовся по хутору. Після твоїх харчів не дуже розгуляешся. Останнім часом я так охляв, що навіть жінка перестала снитися.

— А що ж тобі сниться, герою?

— Піснота сниться, погань усяка, як от твоя каша. «Охота їм язиками ляпати»,— подумав Микола й підвівся, розправляючи затерплі руки.

Лопахін підійшов до нього, по-штукарському кланяючись.

— Як зволили спочивати, шановний містере Стрельцов?

— Піди з кухарем поговори, у мене голова болить,— похмуро сказав Микола.

Лопахін примружив світлі розбишацькі очі й розуміюче похитав головою.

— Все ясно: пригнічений настрої в результаті нашого відступу, спека і голова болить? Ходім, Колю, скупаємось до обіду, а то ж незабаром рушати. Наші хлопці з річки не вилазять. І я теж ополоскав разок грішне тіло.

З Лопахіним Микола подружив недавно. В бою за радгосп «Світла путь» окопи їх були поруч. Лопахін прибув у полк лише напередодні, з останнім поповненням, і Микола бачив його в бою вперше. Два танки запалили бронейники, підпустивши їх на півторагасто метрів, але коли другий номер обслуги був убитий, Лопахін затримався з пострілом, і третій танк, ведучи з ходу вогонь, переповз через окоп бронейників і на повній швидкості помчав до вогневих позицій батареї. Микола, стоячи на колінах, заряджав тремтячими руками диск автомата. Він бачив, як з-під гусениць танка обсунулась в окоп Лопахіна жовта, глиняста земля, і подумав, що бронейники загинули, але через кілька секунд з напівзаваленого окопу, з хмари жовтого пилу, який ще не встиг осісти, висунувся довгий ствол рушниці, обернений в бік того танка, котрий прорвався; далі хлопнув постріл, танк раптом спинився, і по його темній броні ящіркою майнуло полум'я, а потім повалив густий чорний дим. І майже одразу Лопахін гукнув:

— Гей, ти, брюнет з вусами! Живий? — Микола підвів голову й побачив багрове, злісне, замазане глиною обличчя Лопахіна.— Чого ж ти не стріляеш, в гроб твою душу?! Не бачиш, он вони лізуть! — загорлав Лопахін, люто вирячивши світлі очі, показуючи на німців, що поповзом просувалися вздовж межі.

Першою короткою чергою Микола зрізав білі головки ромашки, що росла на межі, а коли взяв нижче, то крізь несамовите стукотіння свого автомата з насолодою почув різкий крик, який повторився двічі.

Після бою ввечері в землянку увійшов Лопакін. Він уважно оглянув червоноармійців, запитав:

— А де тут у вас, хлопці, брюнет з вусами, красивий такий, схожий на англійського міністра Антона Ідена?

Микола повернувся лицем до світла, і Лопакін, побачивши його, діловито сказав:

— Знайшов я тебе все-таки! Давай, землячок, вийдемо, покуримо на свіжому повітрі.

Вони сіли коло землянки, закурили.

— А ловко ти останній танк підбив,— сказав Микола, розглядаючи в сутінках засмагле, цеглисто-червоне обличчя бронейника.— Я думав, що вас обох привалило землею, дивлюсь — висувається рушниця...

І тоді Лопакін насмішкувато перебив його:

— От-от, цього я і ждав... Моею роботою ти захоплюєшся, а сам чому не стріляв, коли по моему окопові танк товкся? Чому не стріляв по автоматниках, поки я тебе не вилаяв? Мені твої захоплення потрібні, як мертвому гірчичник, понятно? Мені діло потрібне, а не захоплення!

Микола, усміхаючись, відповів, що затримався в ту мить через те, що випорожнив усі диски. Лопакін, примружившись, скося й недовірливо глянув на нього, сказав:

— У бій зібрався, а потім виявилось, що до бою і неготовий? В наших відносинах з тобою одного лише бракує: ти б, як наші союзнички, совість у кишеню поклавши, тільки патрончики мені підкидав би та підхвалював би мене, а я б за тебе воював... Так, чи що? На красоту були б відносини!..

Бачачи, що Микола хмуриться, Лопакін простягнув куцу, сильну руку, добродушно сказав:

— А ти не ображайся. На правду хіба можна ображатися? Коли вже нас нужда поєднала — воювати вкупі будемо. Давай познайомимось, ми з тобою, здається, земляки. Ти — з Ростовської області? Ну, от, а я з міста Шахти. Будемо друзями.

З того дня вони й справді подружили простою і міцною солдатською дружбаю. Насмішкуватий, гострий на язик, бабій і весельчак, Лопакін немов доповнював

завжди стриманого, мовчазного Миколу, і, дивлячись на них, старшина Поприщенко — повільний літній українець — не раз казав:

— Якби з Петра Лопакіна й Миколи Стрельцова зробити тісто, а потім гарненько перемісити те тісто та зліпити з нього людину — може, й вийшла б з двох одна справжня людина, а може, й ні, хто ж його знає, що з цього місива вийшло б?

Коло річки співуче дзвеніли пилки саперів, чути було хлюпінт води й задоволене гоготання червоноармійців, які там купалися. Лопакін і Микола йшли поруч по притолоченій траві, мовчали. Потім Лопакін запропонував:

— Давай підемо за міст, там глибше.

Він перший ступив через повалений тин, кивнув головою, показуючи на тягач, що стояв на дорозі. Два трактористи в засмальцьованих комбінезонах длубалися в моторі, їм допомагав голий до пояса Звягінцев. Широка спина його і бугристі мускулясті руки були густо вимазані спрацьованим мастилом, чорна смуга тяглася навскоси через усе обличчя. Він передбачливо скинув гімнастерку і, задоволений з такої нагоди — побути коло машини, спритно, любовно й з осторогою орудував ключем.

— Гей, ти, чепурій! Візьми у хлопців піщанки та ходімо з нами купатися, якось уже одітремо тебе, — мимохідь сказав Лопакін.

Звягінцев глянув у його бік і, побачивши Миколу, широко усміхнувся.

— От, Миколо, тягач так тягач! Сила в ньому нестерпна. Бачив, яку він цяцьку возить? Подержався я за нього і так ніби вдома, у своїй МТС побував... Цей мотор сміливо три зчепи комбайнів попре, чесне мое слово!

Таким немудрим щастям сяяло лискуче, спітніле обличчя Звягінцева, що Микола мимоволі позаздрив йому в душі.

* * *

Жовті квіти латаття плавали в стоячій воді. Тхнуло тванню й річковою вільгістю. Роздягнувшись, Микола виправ гімнастерку й онучі, сів на піску, обняв руками коліна. Лопакін ліг поруч.

— Щось ти хмурнуватий сьогодні, Миколо...

— А чого ж радіти? Не бачу підстав.

— Яких же тобі ще підстав? Живий? Живий. Ну і радуйся. Дивись, день який гарний! Сонце, річка, латаття он плаває... Красота, та й годі! Дивно мені з тебе: старий ти солдат, майже рік воюеш, а всіляких переживань у тебе, немов у того допризовника. Ти що думаєш: як дали нам духу, то це вже й усе? Кінець світу? Війні кінець?

Микола з досадою скривився, сказав:

— До чого тут — кінець війни? Зовсім я цього не думаю, але ставитись легковажно до того, що трапилось, я не можу. А ти саме так і ставишся й удаєш, ніби нічого особливого не трапилось. Для мене зрозуміло, що сталась катастрофа. Розмірів цієї катастрофи ми не знаємо, але про дещо можемо догадуватись. Йдемо ми п'ятий день, скоро вже Дон, а потім — Сталінград... Розбили наш полк вщент. А що з іншими?.. З армією? Ясна річ, що фронт наш прорваний на широкий ділянці. Німці висять на хвості, лише вчора одірвалися від них і все чапаєм, і коли обіпрємось — невідомо. Це ж біда — отак іти й не знати нічого! А якими очима проводжають нас жителі? Збожеволіти можна!

Микола заскреготав зубами й одвернувся. З хвилину він мовчав, тамуючи раптове хвилювання, потім заговорив уже спокійніше й тихіше:

— Від усього цього душа з тілом розлучається, а ти співаєш своєї — живий, мовляв, от і радуйся, сонце, латаття плаває... Іди ти к чорту з своїм лататтям, мені на нього дивитися млосно! Ти як той дешевий жевжик з поганої п'єски, ти навіть он встиг у медсанбаті побувати...

Лопакін потягнувся, аж хруснуло, сказав:

— Шкода, що ти зі мною не пішов. Там, Коля, є одна така докторша третього рангу, що тільки глянеш на неї — й хоч одразу в бій, щоб негайно тебе поранили. Не докторша, а знак оклику, їй-богу!

— Слухай, іди ти к чорту!

— Ні, серйозно! При таких достатках жінщина, при такій красоті, що просто жах! Не докторша, а шестиствольний міномет, навіть небезпечніша для нашого брата-солдата, не кажучи вже про командирів.

Микола мовчки, похмуро дивився на відображення білої хмарки в воді, і тоді Лопакін стримано й сердито заговорив:

— А я не бачу підстав, щоб мені, як тому собаці, хвоста між ноги підбгати, понятно тобі? Б'ють нас? Значить, так і треба. Воюйте краще, сучі сини! Чіпляйтеся за кожну грудку на своїй землі, вчіться ворога бити так, щоб загикав він смертною гикавкою. А коли не вмієте — не ображайтеся, що вам морду до крові б'ють і що жителі на вас неласкаво дивляться. А чого б їм нас з хлібом-сіллю зустрічати? Скажи спасибі, що хоч в очі не плюють, і то добре. От ти, не жевжик, поясни мені: чому німець сидить у якому-небудь невеличкому селі — як чиряк завбільшки, а виколупуєш його відтіля на велику силу, а ми іншим разом міста майже без бою здаємо, тюпачки відходимо. А брати ж назад нам їх доведеться, чи дядя за нас візьме? І робиться це через те, що воювати ми з тобою, містер, як слід ще не навчилися і злості справжньої у нас малувато. А от коли навчимося та коли в бій будемо йти так, щоб від люті піна на губах кипіла, — тоді й обернеться німець задом на схід, понятно? Я, наприклад, уже дійшов до такого градусу злості, що плюнь на мене — слина зашипить, через те й бадьорий я, через те й хвоста бубликом держу, що злий страшенно! А ти й хвоста підбгав, і слізьми вмився. «Ой, полк наш розбили! Ой, армію розбили! Ой, прорвались німці!» Бодай він прахом розпався, цей проклятий німець! Прорватися він прорвався, але хто його звідси виводити буде, коли ми наберемося сили і вдаримо? Якщо вже зараз відступаємо і б'ємо — то в наступі в десять разів дужче бити будемо! Чи добре, чи погано, але ми відступаємо, а їм і відступати не доведеться, не буде на чому! Як тільки обернуться задом на схід — ноги сучим дітям повисмикуємо з того місця, відкіля вони ростуть, щоб більше по нашій землі не ходили. Я так думаю, а тобі ось що скажу: при мені ти, будь ласка, не плач, однаково сліз твоїх я не втиратиму, у мене руки за війну зробились шкарубкі — гляди, ще подряпаю тебе...

— Мене втішати не треба, не потребую, дурню, і ти красних слів не втрачай даремно, а скажи краще, коли ж, по-твоему, ми навчимося воювати? Коли в Сибіру будемо? — сказав Микола.

— В Си-бі-ру? — протяжно перепитав Лопакін, часто кліпаючи світлими очима. — Ні, дорогий містер, до цієї школи далеко нам ходити вчитись! Отут навчимося, в оцих самих степах, ясно? А Сибір давай на певний час

викреслимо з географії. Вчора мені Сашко — мій другий номер — каже: «Дійдемо до Уралу, а там у горах ми з німцем скоро впораємось». А я йому кажу: «Якщо ти, земляна жабо, ще раз мені про Урал скажеш — бронебійного патрона не пошкодую, зніму зараз же свого мушкета і прямою наводкою дурну твою башку так і зіб'ю з плечей!» Він — назад: каже, пожартував. Відповідаю йому, що й я, значить, пожартував, хіба на таких дурнів бронебійними патронами стріляють, та ще з доброї протитанкової рушниці? Ну, на тому приймну бачу й закінчили.

Лопахін поповзом підсунувся ближче до води й довго тер мокрим зернистим піском зашкарублі підшви ніг, потім повернувся лицем до Миколи.

— Згадалися мені, Коля, слова покійного політрука Рузаєва; ці слова нібито один відомий генерал сказав: «Якби кожен червоноармієць убив одного німця — війна давно б скінчилася». Значить, мало ми їх, гадів, б'ємо, так виходить?

Миколі надокучила розмова, і він жовчно відповів:

— Арифметика досить примітивна... Якби кожен наш генерал виграв по одній битві — війна скінчилася б, мабуть, ще швидше.

Лопахін перестав терти ноги й розгонисто засміявся.

— Як же генерали можуть без нас битви вигравати, чудак? А потім спробуй виграти битву з такими бійцями, як мій Сашко. Він ще до Дону не дійшов, а на Урал уже оглядається. Генерал без війська або з поганим військом — те саме, що жених без чоловічого відростка, а ми без генерала — як весілля без жениха. Є, звісно, й генерали, схожі на Сашка. Якого-небудь бідолаху німці як почали клепати від самого кордону, та так досі й клепають. Ну, він і вморився, духом підупав і вже думає не про те, як би німця побити, а про те, як би його самого зайвий раз не побити. Але таких обмаль, і не вони погоду робитимуть. А в нас повелося так: тільки десь невидержка на фронті сталася — нишком генералів лають: і такі вони, і сякі, і воювати не вміють, і все лихо через них коїться. А коли розібратись по справедливості — то не завжди вони винні, та й лаяти б їх треба легше, бо генерали — найнещасніші люди на війні. Ну, чого ти витріщився на мене, як теля на нові

ворота? Саме так воно й є, як я кажу. Раніш, бувало, з дурного розуму, я сам заздри́в на генеральське звання. «Ех, думаю, яке ж бо чисте життя! Ходить пишно вбраний, фазан, та й годі, окопів йому не копати, на череві по болоті не повзати...» А потім, як поміркував добре, одразу розчарувався.

Був я тоді ще стрільцем, а не бронебійником, і от якось підіймають роту в атаку. Чогось я трохи забарився, по совісті кажучи — вогонь був дуже сильний, і не хотілось від землі одриватися,—а командир взводу підбігає, наганом погрожує, кричить: «Вставай!..»—і матюком мене, понятно? Пішли ми в ту атаку, а після неї я й думаю: «Ну, гаразд, я—рядовий і дістав за свою несправність одного матюшка; я відповідаю тільки за самого себе, а командир дивізії відповідає за тисячі людей, і коли буває несправність з його боку, скільки ж він дістає матюків? А командуючий армією?» Почав підраховувати, і аж страшно мені стало від тієї арифметики. Ні, думаю, пробачте! Краще мені бути рядовим.

Уяви собі, Миколо, таку картину. Цілісні́кні ночі просиджує генерал зі своїм начальником штабу, готує наступ, не їсть, не спить, про одне тільки й думає; під очима в нього набрези́ки від тяжких міркувань, голова розскакується від усіляких припущень; все йому треба передбачити, все наперед угадати... І от посилає він полки в наступ, а наступ і провалюється к чортам. Чому? Та хіба мало причин? Він, скажімо, понадіявся на Петьку Лопакіна, як на рідного батька, а Петька звмпив і побіг, а за ним і Колька Стрельцов, а за Колькою й інші такі самі хлюсти. От тобі й кінець! Ті, котрі вбиті, звісно, до генерала претензій не мають, а ті, котрі благополучно відсапались після втечі, лають генерала, аж пір'я сиплеться! Лають, бо щиро думають, ніби сам тільки генерал у всьому винен, а їхня хата скраю. Кожен, звісно, згідно з статутом, нищечком лає, але генералові від цього хіба легше! Сидить він у своїй землянці, держиться за голову руками, а круг нього невидимі матюки — тисячі матюків! — як метелики круг лампи пурхають. А тут ще дзвінок по телефону. Викликають бідолашного генерала по прямому проводу з Москви. Волосся на генераловій голові підіймає його красивого кашкета, бере він трубку, а сам думає: «Нещасна моя мамаша! І нащо ти мене генералом народила!» По телефону його матірньо не лають, у Москві чемні люди жи-

вуть, але кажуть йому, припустімо, так: «Що ж це ви, Іване Івановичу, так бездарно воюєте? Гроші державні на вас витрачали, вчили, взували-вдягали, напували-годували, а ви отакі кончки викидаєте? Немовляті можна пелюшки жовтити, на те воно й немовля, а ви—не дитина і прожовтили не пелюшки, а наступальну операцію. Як же це воно так у вас вийшло? Поясніть, будьте ласкаві». Тихий такий голос говорить, ввічливий, а в генерала від цього тихого голосу задишка починається й піт по спині річками пливе...

Ні, Қолю, ти як хочеш, а я генералом не хочу бути! Хоч який я честолюбний, а не хочу, та й край! І коли б мене раптом викликали в Кремль і сказали: «Беріть, товаришу Лопакін, на себе командування еньською дивізією»,—то я зблід би з ніг до голови і категорично відмовився б. А коли б там почали наполягати—то вийшов би я, виліз би на Кремлівську стіну і відтіля в Москву-ріку—отак-о!

Лопакін склав над головою руки, високо підстрибнув і каменем упав в зелену, густу воду. На середині річки він виринув, одфиркуючись, дико поводячи очима, закричав:

— Швидше лізь у воду, а то втоплю!

Микола з розгону кинувся в воду, охнув, миттю відчувши колючий холодок, що опік усе тіло, і, далеко викидаючи довгі руки, поплив до Лопакіна.

— Ти у мене зараз пірнатимеш, чортяко кривоногий!—усміхаючись, казав він і вже наготувався схопити Лопакіна, але той якось злякано й по-дурному скривився, знову пірнув, мигнувши на мить смуглими, блискучими сідницями, щосили працюючи під водою ногами.

Купання освіжило Миколу. Перестала боліти голова, зникла втома, і прояснілими очима він уже по-інакшому глянув на навколишній світ, залитий потоками сліпучого полудневого сонця.

— Та й здорово ж! Наче наново на світ народився!— сказав він Лопакіну.

— Після такого купання по чарці б вилити та доброго домашнього борщу наварнути, а цей проклятий богом Лисиченко знову наварив каші, бодай він удавився нею!— роздратовано сказав Лопакін і незграбно застрибав на одній нозі, намагаючись другою потрапити в розчепірену штанину.—Хіба ходімо та попросимо борщу в якої-небудь бабусі?

— Незручно.

— Думаєш, не дасть?

— Може, й дасть, але якось незручно.

— А, чорт, а якби кухні не було? Чого там незручно, ходімо! В своїй рідній області та щоб борщу не випросити?

— Ми ж не перехожі й не старці,— нерішуче сказав Микола.

Два знайомих червоноармійці вийшли з-за греблі. Один з них — високий і худий, з безбарвними, як у немовляти, очима й малесеньким ротом — ніс у руці мокрого вузлика, другий ішов слідом, на ходу застібаючи комір гімнастерки. Сине, як у потопельника, обличчя його мерзлякувато пересмикувалось, почорнілі губи тремтіли. Червоноармійці порівнялися з Лопахіним, і той, хижо витягнувши шию, спитав:

— Що у вас у вузлі, орли?

— Раки,— неохоче відповів високий.

— Ого! Де ви їх дістали?

— Коло греблі. Джерела там, чи що? Така холодна вода, що страх!

— Як же це ми з тобою не додумались! — з досадою вигукнув Лопахін, глянувши на Миколу, й діловито спитав високого: — Скільки наловили?

— Десь із сотню, але вони невеликі.

— Однаково для двох це багато,— рішуче сказав Лопахін.— Приймайте до компанії і нас. Беруть дістати відро й солі, варити будемо вкупі, гаразд?

— Самі наловіть.

— Та що ти, чоловіче добрий! Коли ж ми тепер устигнемо? Вгощай, не ерепенься, а як тільки Берлін здобудемо — пивом почастую, чесне бронебійне слово!

Високий склав трубкою дрібні губи, насмішківато свиснув:

— Оце потішив!

Лопахіну, видно, дуже хотілося покуштувати варених раків. Подумавши трохи, він сказав:

— Проте можу й зараз, по чарці горілки на буца у мене знайдеться, беріг її, думав, якщо поранить... Але тепер з приводу раків доведеться випити.

— Пішли! — коротко сказав високий, радо блиснувши очима.

Лопакін впевнено, ніби у себе вдома, відчинив скособочену хвіртку, увійшов у подвір'я, непролазно заросле бур'яном і кропивою. Напівзруйновані дворові будівлі, повисла на одному завісі віконниця, прогнила приступка на ганку — все свідчило про те, що в обійсті немає чоловічих рук. «Хазяїн, певно, на фронті, значить діло буде», — вирішив Лопакін.

Коло сарая невелика, сердита на вигляд бабуся в старенькій синій спідниці й брудній кофті складала кізяки. Почувши, що закрипіла хвіртка, вона насилу випростала спину і, приставивши до очей зморщену коричневу долоню, мовчки дивилась на незнайомого червоноармійця. Лопакін підійшов, шанобливо поздоровкався, спитав:

— А що, тітусю, чи не роздобудемо ми у вас відра і трохи солі? Раків наловили, хочемо зварити.

Бабуся нахмурилась і грубим, майже чоловічим по силі голосом сказала:

— Солі вам? Мені вам кізяка оцього поганого жалько дати, не то що солі!

Лопакін спантеличено закліпав очима, спитав:

— За що ж це ти така немилосердна на нас?

— А ти не знаєш за що? — суворо спитала бабуся. — Безсоромні твої очі! Куди ви йдете? За Дон поспішаєте? А воювати за вас хто буде? Може, нам, бабам, скажете брати рушниці та боронити вас від німця? Третій день через хутір військо йде, надивилися на вас досхочу! А народ на кого покидаєте? Ні сорому у вас, ні совісті, у проклятих, нема! Коли це бувало, щоб супротивник до наших місць доходив? Зроду ніколи не було, скільки на світі живу, не пам'ятаю! Ранками вже чути, як на західній стороні гармати ревуть. Солі вам захотілось? Щоб вас на тім світі солили та не пересолювали! Не дам! Забирайся звідси!

Червоний від сорому, ніяковості й злості, Лопакін вислухав гнівні слова бабусі, розгублено сказав:

— Ну, й люта ж ти, тітусю!

— А невартий ти того, щоб до тебе доброю бути. Чи не за те мені ласкавою до тебе бути, що ти раків наловив? Медаль же на тебе начепили, надісь, не за раків?

— Ти моєї медалі не чіпай, тітко, до неї тобі діла нема.

Бабуся, що нахилилась була над розсипаними кізяками, знову випросталась, і глибоко запалі чорні очі її спалахнули молодо й люто.

— Мені, голубе мій сизий, до всього діло є. Я до старості на роботі горба гнула, всі податки платила й допомагала власті не для того, щоб ви тепер утікали, як оглашенні, та залишали все на руйнацію і на розруху. Розумієш ти це своєю пустою головою?

Лопахін крехнув і скривився, наче в нього заболіли зуби.

— Це все мені без тебе відомо, тітусю! Але ти даремно так собі міркуєш...

— А як умію, так і міркую... Недоріс ти ще мене вчити.

— Мабуть, у тебе в армії нікого немає, а то б ти інакше міркувала.

— Цебто в мене немає? Піди спитай у сусідів, що вони тобі скажуть. У мене три сини й зять на фронті, а четвертого, найменшого сінка, вбили в Севастополі-городі, зрозумів? Сторонній ти, чужий чоловік, через те я з тобою по-мирному й розмовляю, а нехай би заявили оце мої сини — я б їх і в подвір'я не пустила. Благословила б дрючком по лобі та сказала б своїм материнським словом: «Взялися воювати — то воюйте, окаянні, як слід, не тягніть за собою супротивника через усю державу, не страміть перед людьми своєю стару матір!»

Лопахін витер хустинкою піт з лоба, сказав:

— Ну що ж... вибачайте, тітонько, нам ніколи, піду в іншому дворі знайду відро.— Він попрощався й пішов протоптаною в бур'яні стежкою, з досадою думаючи: «Чорт мені надав сюди зайти! Поговорив, як меду напився...»

— Гей, служивий, зажди-но!

Лопахін оглянувся. Бабуся йшла слідом за ним. Мовчки пройшла вона до хати, помалу піднялась рипливими східцями і трохи згодом винесла відро й сіль у дерев'яній вищербленій мисці.

— Посуд потім принеси,— так само суворо сказала вона.

Завжди спритний і розв'язний Лопахін невиразно пробурмотів:

— Що ж, ми люди не горді... Можна взяти... Спасибі, тітко! — І чомусь раптом низько вклонився.

А невеличка бабуся, зігнута працею й літами, пройшла повз нього з такою суворою величністю, що Лопакіну здалося, ніби вона й на зріст мало не вдвоє вища за нього і що глянула вона на нього наче зверху вниз, зневажливо і жаліючи...

Микола і два червоноармійці ждали Лопакіна коло подвір'я. Вони сиділи в холодку під тином, курили. В скрученій вузлом мокрої сорочці ворушились і шелестіли раки. Високий червоноармієць подивився на сонце, сказав:

— Щось довго не йде наш бронебійник, видно, ніяк відра не випросить. Не встигнемо раків зварити.

— Встигнемо,—сказав другий.— Капітан Сумсков з батальйонним комісаром лише недавно пішли до зенітників на телефон.

А потім вони заговорили про те, що хліба цього року хороші повсюдно, що лобогрійками трудно буде косити таку густу, полеглу пшеницю, що жінкам дуже важко буде справлятися з жнивими і що, мабуть, німцєві багато залишиться добра, якщо відступ не припиниться. Вони говорили про господарські справи вдумливо, всебічно, як це звичайно роблять селяни, сидячи в святковий день на призьбі, і, прислухаючись до їх грубих голосів, Микола думав: «Тільки вчора ці люди брали участь в бою, а сьогодні вже для них війни наче й не існує. Трохи відпочили, скупалися й от уже говорять про врожай. Звягінцев порається коло трактора, Лопакін клопочеться, як би зварити раків. Все для них ясно, все просто. Про відступ, як і про смерть, майже не говорять. Війна — це ніби вихід на круту гору, перемога — там, на вершині, от і йдуть, не балакаючи марно про те, що трудно йти, не мудруючи лукаво. Власні переживання у них на задньому плані, головне — дістатися до вершини, дістатися хоч би там що! Сковзаються, обриваються, падають, але знов устають і йдуть. Який диявол може спинити їх? Нігті пообривають, кров'ю спливатимуть, а вийти на гору однак вийдуть. Хоч рачки, а долізуть!»

Миколі було тепло й радісно думати про людей, з якими зв'язала його бойова дружба, але незабаром думки його перервав Лопакін. Спітнілий і червоний, він квапливо підійшов, відсапуючись, сказав:

— Ну, й спека ж! Просто пекельне пекло.— І допитливо глянув на Миколу, намагаючись по обличчю визначити — чув він його розмову із старою чи ні?

— Ти про борщ там не цікавився? — спитав Микола.
— Який там борщ, коли раків будемо варити! — роздратовано сказав Лопакін.

— Чого ж ти там так довго був?

Лопакін злодійкувато повів очима, відповів:

— Бабуся така весела, балакуча трапилась, ніяк не відчепишся. Все її цікавить: хто ми, та звідки, та куди йдемо... Просто красаота, а не бабуся! Сини у неї також в армії, ну, вона побачила військового і, звісно, розманіжилась, вгощати заходила, сметани пропонувала...

— І ти відмовився? — злякано спитав Микола.

Лопакін зміряв його нищівним поглядом.

— Що я — подорожній чи старець якийсь, щоб у бідної бабусі останню сметану зжерти?

— Даремно відмовився, — сумно сказав Микола. — За сметану можна було б їй заплатити.

Дивлячись убік, Лопакін сказав:

— Я не знав, що ти такий ласий до сметани, а то, звичайно, взяв би. Але це діло можна поправити: назад відра я не понесу, годі з мене цієї мороки, ти віднесеш та разом і сметани попросиш. Бабуся така добра, що й копійки з тебе не візьме. Ти не подумай давати їй гроші, а то образиш її. Вона мені так і сказала: «Так мені жалько відступаючих бійців, так жалько, що готова все їм віддати!» Ну, пішли, а то раки наші поздыхають к чорту!

* * *

Микола доїв кашу, обмив і насухо витер казанок. Лопакін не їв своєї порції. Він навпочіпки сидів коло багаття, мішав патиком у відрі й пожадливо дивився на раків, що нерухомо повистромлювали клешні з паруючої води. Нудотний дух розвареного кропу стояв коло багаття, і Лопакін раз по раз ворушив ніздрами, смачно прицмокував і казав:

— Ну, просто тобі як на Садовій у Ростові, в готелі «Інтурист»: кропом пахне, свіжими раками... Півдюжи-ни б пива сюди крижаного, «трьохгорного», і більше нічого не треба. Ой, держіть мене, товариші! Від цих пахощів я в вогонь могу впасти!

Провулком з інтервалами йшли на схід автомашини медсанбату. Останньою пройшла відкрита американська

машина, новенька, тьмяно поблискуючи зеленою фарбою, але вже в багатьох місцях подіркована кулями, з понівеченим осколками капотом. Притулившись до бортів, у ній сиділи легкопоранені: відтіняючи їх смуглі, загорілі обличчя, сліпуче білили свіжі бинти.

— Хоч би брезентом накрили машину,— з досадою сказав Микола.— Адже вони посмажаться на такій спеці!

Високий червоноармієць провів поглядом поранених, зітхнув.

— І якого чорта їх потаскало вдень? Степ голий, накриють літаки, ну й нароблять локшини. Безтямні люди!

— А може, їм необхідно було вирушити,— заперечив другий.— Он і сапери чомусь перестали молотками стукати, тільки ми чогось баримося.

Микола прислухався: в хуторі стояла недобра тиша, чути було тільки, як гудуть, віддаляючись, автомашини та безтурботно воркотять горлиці, але незабаром з заходу долинув знайомий, стогнучий гул артилерійської стрільби.

— Плакали наші раки! — з відчаєм у голосі вигукнув Лопакін і з викрутасом, по-шахтарському вилаявся.

Раків справді не пощастило доварити. Через кілька хвилин полк підняли по тривозі. Капітан Сумсков на швидку оглянув червоноармійців у строю і, сіпаючи контуженою головою, трохи хвилюючись, сказав:

— Товариші! Одержано наказ: зайняти оборону на висоті, що отам за хутором, на перехресті шляхів. Обороняти висоту до підходу підкріплень. Завдання зрозуміле? За останні дні ми багато втратили, але зберегли прапор полку, треба зберегти й честь полку. Триматися будемо до останку!

Полк виступив з хутора. Звягінцев штовхнув Миколу ліктем і, збуджено блискаючи очима, сказав:

— В бій іти з прапором — це підходяще діло, а вже відступати з ним — просто не дай боже! За ці дні так він мені очі намуляв, що я не раз думав: «Хоч би його Петьці Лисиченкові оддали, щоб він його при кухні нишком віз, а то йдемо до супротивника спиною і з прапором». Навіть якось ніяково перед людьми було і за себе й за цей прапор...— Він помовчав трохи і спитав: — Як ти думаєш, вистоїмо?

Микола здвигнув плечима, ухильно відповів:

— Треба б вистояти.— А сам собі подумав: «Ось вона, романтика війни! Від полку залишилось як кіт наплакав, зберегли тільки прапор, кілька кулеметів і протитанкових рушниць та кухню, а тепер от ідемо ставати заслоном... Ні артилерії, ні мінометів, ні зв'язку. Цікаво, від кого капітан одержав наказ? Від старшого званням сусіда? А де він, цей сусід? Хоч би зенітники підтримали нас, коли буде танкова атака, але вони, напевне, попрямують до Дону прикривати переправу. А чого, власне, вони байдикували в цьому хуторі? Всі ринули до Дону, по степах блукають якісь дикі частини, обстановки не знає, мабуть, і сам командуючий фронтом, і немає сильної руки, щоб дати всьому цьому лад... І от завжди отака чортівня коїться під час відступу!»

На хвилину Микола тривожно подумав: «А що, коли оточать, наваляться великою кількістю танків, а підкріплення в цьому шарварку не встигнуть підійти?»

Але такий сильний був біль недавньої поразки, що навіть ця згубна думка не викликала в його свідомості страху, і, махнувши на все рукою, він з веселою злістю подумав: «Е, та чорт з ним! Швидше буде якийсь кінець! Якщо встигнемо окопатися — на фрїцах сьогодні охоту зженемо! Ой, і зженемо ж! Аби тільки патронів вистачило. Люди залишилися в полку бувалі, більшість — комуністи, і капітан путящий — продержимось!»

Коло вітряка босий, білоголовий хлопчина пас гуси. Він підбіг ближче до шляху, зупинився, ледве ворущачи рум'яними губами, захоплено розглядаючи червоноармійців, що проходили повз нього. Микола пильно подивився на нього і здивовано розкрив очі: який же він схожий! Такі самісінькі, як у старшого сінка, широко поставлені голубі очі, таке самісіньке ляне волосся... Якась невловима схожість була і в рисах обличчя, і в усій невеличкій, міцній постаті. Де ж він тепер, його маленький, безконечно рідний Миколка Стрельцов? Захотілось ще раз глянути на хлопчика, як дві краплі води схожого на сина, але Микола стримався: перед боєм не потрібні йому спогади, від яких розм'якає серце. Він згадає і подумає про своїх осиротілих діток та про їхню погану матір не в останню хвилину, як пишуть звичайно в романах, а після того, як одженуть німців від безіменної висоти. А зараз автоматникові Миколі Стрельцову

треба міцніше стиснути губи і постаратися думати про що-небудь стороннє, так буде краще...

Деякий час схвильований Микола йшов, дивлячись прямо поперед себе невидючими очима й марно намагаючись пригадати, скільки залишилось у нього в речовому мішку патронів, але потім все-таки не витримав спокуси, оглянувся: хлопчик, пропустивши колону, й досі стояв над шляхом, дивився червоноармійцям услід і несміливо, прощально помахував піднятою над головою засмаглою ручкою. І знов, так само як і вранці, несподівано й болісно стиснулось у Миколи серце, а до горла підкотився тріпотливий гарячий клубок...

* * *

Висушена сонцем цілиша земля на висоті була тверда, як камінь. Лопата насилу вгрузала в неї на кілька сантиметрів, відколюючи дрібні, крихкі грудочки, залишаючи на зрізаному місці глянсувато-блискучий слід.

Бійці окопувалися з гарячковим поспіхом. Недавно пролетів німецький розвідувач. Він зробив коло над висотою, не знижуючись дав дві короткі кулеметні черги й полетів десь на схід.

«Тепер незабаром жди гостей»,— заговорили червоноармійці.

Микола викопав площу окопа завглибшки в коліно, випростався, щоб передихнути. Неповдалік окопувався Звягінцев. Гімнастерка на його спині стала мокра й темна, по обличчю бісером котився піт.

— Це не земля, а каліцтво для людей!— сказав він, глибоко дихаючи, витираючи рукавом червоне обличчя.— Її порохом рвати треба, а не лопаткою колупати. Спасибі хоч німець не натискає, а то, лежачи під вогнем, в таку землю не швидко зарнешся.

Микола прислухався до гарматного гуркоту, що вщухав удаліні, а потім, відпочивши трохи, знову узявся за лопатку.

В очі й ніздрі ліз їдучий пил, важко калатало серце, і трудно було дихати. Він вирив окоп завглибшки майже по пояс, коли раптом відчув, що без перепочинку вже неспроможний викидати з дна ями накопану землю, і, несамовито сплюнувши пісок, що хрустів на зубах, сів на край окопу.

— Ну як, вигідна робітка? — спитав Звягінцев.

— Цілком.

— Оце, Миколо, війна так війна! Скільки оцієї земельки лопаткою переореш — просто страх! Вважаю так, що на фронті я один скопав її не менше, ніж колісний трактор за сезон. Ні в які трудодні нашої роботи не вкладеш!

— Ану, кінчай балачки! — суворо гукнув лейтенант Голощоків, і Звягінцев з невластивою йому спритністю пірнув в окоп.

Годині о третій після полудня окопи були викопані на повний зріст. Микола нарвав оберемок сизого низькорослого полину, ретельно замаскував свій окоп, у видовбану в передній стіні нішу склав диски й гранати, в ногах поставив розв'язаний речовий мішок, де вкупі з немудрим солдатським майном розсипом лежали патрони, і аж тоді уважно подивився на всі боки.

Західний схил висоти спадисто спускався до балки, зарослої рідким дубовим чагарником. Подекуди на схилі зеленіли кущі дикого терну і глоду. Два глибокі яри, що починались по обидва боки висоти, з'єднувалися з балкою, і Микола заспокоївся, подумавши, що з флангів танки не пройдуть.

Спека ще не зменшилася. Сонце так само нещадно напикало землю. Гіркий дух в'янучого полину викликав неусвідомлений смуток. Стомлено обпершись спиною об стіну окопу, Микола дивився на бурій, спалений степ, густо вкритий горбочками старих бабакових нір, на пливучого над верхівками ковили, такого ж білястого, як ковила, луня. В просвітах між стеблинками полину видно було непроглядну синяву неба, а на далекій височині в прозорій імлі невиразно намічались контури перелісків, — відціля вони здавались голубими й ніби висіли над землею.

Миколу мучила спрага, але він тільки раз ковтнув із фляги, знаючи з досвіду, яка дорога під час бою кожна крапля води. Він подивився на годинник. Було без чверті чотири. В нестерпному дождиванні минуло ще з півгодини. Микола жадібно докурював другу цигарку, коли почувся далекий гул моторів. Він зростав, ширився і звучав дедалі виразніше й грізніше, цей котючий, низько навислий над землею грім. Польовим шляхом, що вибагливо крутився вздовж балки, довгим сірим шлейфом потягнулась курява. Йшли танки. Микола налічив

їх чотирнадцять. Вони сховалися в балці, розосереджуючись, займаючи вихідне положення перед атакою. Гул моторів не затихав. Тепер шляхом швидко мчали автомашины з піхотою. Останнім проповз і сховався за укосом балки присадкуватий броньований бензозаправник.

І от настали ті короткі, сповнені величезного внутрішнього напруження хвилини, які бувають перед боєм, коли часто й глухо б'ється серце і кожен боєць, скільки б не було круг нього товаришів, на мить відчуває крижаний холодок самотності й гостру, що аж смоче серце, тугу. Миколі було знайоме й це почуття, і причини, що його породжували; коли він одного разу заговорив про це з Лопакінім, той з невластивою йому серйозністю сказав: «Воюємо ми вкупі, а вмиратимемо поодиноці, і смерть у кожного з нас своя, власна, немов той речовий мішок з ініціалами, написаними чорнильним олівцем... А потім, Коля, побачення із смертю— це штука серйозна. Відбудеться воно, це побачення, чи ні, а однак серце б'ється, як у закоханого, і навіть при свідках ти відчуваєш себе так, ніби вас тільки двоє на білому світі: ти й вона... Кожна людина — жива, чого ж ти хочеш?»

Микола знав, що, як тільки почнеться бій, це почуття зміниться іншими: короткими, мов спалахи, не завжди підвладними розумові... Переривчасто зітхнувши, він став уважно придивлятися до тоненької зеленої смужки, що відокремлювала балку від схилу висоти. Там, за цією смужкою, й досі глухо й рівно гули мотори. У Миколи від напруження засльозилися очі, а все його велике тіло, яке тепер уже не цілком йому належало, почало робити десятки дрібних, непотрібних рухів: навіщось руки обмацали диски, що лежали в піші, наче ці важкі й теплі від сонця диски могли кудись подітися, потім він поправив зборки гімнастерки і так само, не відриваючи очей від балки, трохи пересунув автомат, а коли з бруствера посипались дрібні грудочки глини,— носком чобота намацав і розтоптав їх, розсунув стебла полину, хоч навсбіч і так було добре видно, ворухнув плечима... Це були мимовільні рухи, і Микола не помічав їх. Захоплений спостереженням, він пильно дивився на захід і не відповів на тихий поклик Звягінцева.

В балці раптом заревіли мотори, показалися танки. Слідом за ними, не пригинаючись, на весь зріст ішла піхота.

«До чого ж знахабніли, прокляті! Йдуть, як на параді... Ну, ми вам зараз влаштуємо зустріч! Шкода тільки, що артилерії немає, а то прийняли б ваш парад чин-чином»,— думав Микола, з тяжкою ненавистю, що забивала дух, дивлячись на зменшені відстанню постаті ворогів.

Танки йшли на малій швидкості, не одриваючись від піхоти, обережно обминаючи горбочки бабакових нір, промацуючи кулеметними чергами підозрілі місця. Микола бачив, як, немов од вітру, хитнувся кущ глоду, що ріс метрів за двісті попереду, і, зрізані кулями, з нього посипались гілки й листя.

Танки повели з ходу й гарматний вогонь. Снаряди лягали, не долітаючи до висоти, переважно біля кущів, а потім чорні фонтани вибухів стали переміщуватись, наближаючись до окопів, і Микола притулювся до стіни грудьми, готовий в першу-ліпшу мить рвучко пригнутися.

Коли танки пройшли більшу половину відстані і, досягнувши кущів, збільшили швидкість, Микола почув протяжні слова команди. Майже одночасно відкрили вогонь обслуга протитанкових рушниць і кулеметники, в гуркітливий дрібний стукіт автоматів вплелися якісь особливо сухі й тріскучі постріли з гвинтівок.

Німецька піхота, що відстала од танків, зазнаючи втрат, ще деякий час просувалася вперед, потім залягла, притиснена до землі вогнем.

Постріли бронебійників почастишали. Перший танк зупинився, не дійшовши до групи тернових кущів, другий спалахнув, завернувшись назад і став, простягнувши до неба чорний, як дьоготь, трохи колихливий димний факел. На флангах зайнялося ще два танки. Бійці посилили вогонь, стріляючи по піхоті, що намагалася була підвестись, по щілинах, по танкістах, що вискакували з люків палаючих машин.

П'ятий танк устиг підійти до лінії оборони метрів на сто двадцять, скориставшись тим, що протитанкова рушниця бронебійника Борзих, яка прикривала центр, замовкла. Але назустріч танкові вже повз ефрейтор Кочетигов. Припадаючи до землі, маленький, верткий Кочетигов швидко повз між бурими горбочками бабакових нір, і тільки ледве помітна колихлива смужка ковили вказувала на його рух.

Микола бачив, як, раптом підвівшись, Кочетигов

махнув відведеною вбік рукою і зараз же вправ, а назустріч громадищу, що гуркотіло сталевими гусеницями, описуючи важку дугу, полетіла протитанкова граната.

По лівій бік танка піднявся прорізаний косим, блідим полум'ям широкий стовп землі, наче якийсь незнаний величезний птах раптом махнув чорним крилом, і танк, судорожно здригнувшись, повернувся на одній гусениці й застиг на місці, підставивши під вогонь позначений хрестом борт.

Рушниця бронebійника Борзих, що за кілька хвилин до цього була замовкла, тепер знов заговорила, зблизька розстрілюючи підбиту машину, яка безпорадно похилилася набік. Після першого ж пострілу з щілин танка показався димок. Кулемет на танку зайшовся довгою, захлинистою чергою і замовк. Танкісти не захотіли або не змогли вже залишити машину; через кілька хвилин там почали вибухати боеприпаси, і звільнений дим повалував з пробоїн і безмовної башти густими, пінявими клубами.

Придавлена кулеметним вогнем, піхота супротивника кілька разів намагалася підвестись і знову залягала. Нарешті вона підвелася, але в цей час танки круто обернулися, рушили назад, залишивши догоряти на схилі шість підбитих машин.

Відкілясь, наче з-під землі, Микола почув глухий, тріумфуючий голос Звягінцева:

— Миколо! Всипали ми їм бобу, б...! Вони з ходу хотіли взяти, нахрапом, а ми їм дали бобу! Доброго дали бобу! Нехай знов ідуть — ми їм ще дамо!

Микола зарядив порожні диски, трохи напився противно теплої води з фляги, подивився на годинник. Йому здавалося, що бій тривав кілька хвилин, а насправді від початку атаки минуло більш як півгодини, помітно схилилося на захід сонце, і проміння його вже почало втрачати недавню люту пекучість.

Ще раз ковтнувши води, Микола з жалем одвів від пересохлих губів фляжку, обережно виглянув з окопу. В ніздрі йому вдарив тяжкий запах горілого заліза й бензину, змішаний з гірким, попільним духом паленої трави. Коло найближчого танка вигорала трава, по верхівках ковили бігали маленькі, майже невидимі в денному світлі язички полум'я, на схилі диміли обгорілі, темні остови нерухомих танків, і неначе більше стало горбочків коло бабакових нір, тільки тепер не всі вони

були одноманітно бурого кольору, багато з них відціля, з висоти, здавалися плоскішими, сіро-зеленими, і Микола, придивившись до них, зрозумів, що це трупи вбитих німців, і в душі пошкодував, що сіро-зелених горбочків не так уже й багато, як хотілося б йому...

З балки заторохтіли кулемети. Микола сховав за бруствер голову; відпочиваючи, притулився спітнілою спиною до стіни окопу, став дивитися вгору. Тільки там, у цій холодній, до всього байдужій синяві, ніщо не змінилося: так само високо й плавно кружляв степовий підорлик, зрідка ворущачи освітленими знизу широкими крилами; біла з ліловою підбійкою хмарка, схожа на скойку, поблискуючи найніжнішим перламутром, так само стояла в zenіті й наче зовсім не рухалась; так само відкілясь з вишини звучало просте щebetання жайворонків, яке завжди безпомилково знаходить дорогу до людського серця, тільки трохи прозорішою була туманна димка на далекій височині, і переліски, що обрамовували її, тепер уже не здавалися невагомими й не висіли над землею, а стали сині й набули відчутної на погляд грубуватої щільності...

Микола сподівався, що друга атака німців почнеться, коли танки й автоматники підуть в обхід, але німці, видно, поспішали прорватися на перехрестя доріг і вийти на грейдер за висотою: танки й піхота, що їх супроводила, як і перший раз, з тупою впертістю пішли в лоб по всіяному трупами схилу.

І знову, відсічена од танків вогнем, залягла на голому схилі піхота, і знову танки, вирвавшись наперед, на всій швидкості ринули до лінії оборони. Двом з них на правому фланзі на цей раз вдалося досягти окопів. Обидва вони були підірвані гранатами, але один устиг проутюжити кілька окопів і, вже палаючи, все ще намагався рухатися вперед, безсило й шалено гримів єдиною цілою гусеницею, обертаючи баштою, вів вогонь, а по розжареній броні його вже гасали синьо-жовті блищики, і на бортах луцилась від жару, згорталася в трубки зловісно темна фарба.

Косе сонячне проміння било під каску, було трудно дивитись і держати на прицілі перебігаючі й часом закриті сонцем маленькі постаті. Микола стріляв короткими чергами, заощаджуючи патрони, бив тільки на певність, проте у нього все-таки дуже стомились засліплені

сонцем очі, і, коли друга атака була відбита, він зітхнув і з насолодою на коротку мить заплющив очі.

— Знов ми їм дали бобу...— пролунав збоку глухий, на цей раз стриманий голос Звягінцева.— Ти живий, Миколо? Живий? Ну, й добре. Чи вистачить у нас припасу давати їм бобу до кінця, ось у чому біда... Ти їх б'єш, а вони лізуть, як шкідлива черепашка на хліб...

Він ще щось бурмотів приглушено й невиразно, але Микола вже не слухав його,— низький, переривчастий, басовитий гул невидних звідси німецьких літаків привернув до себе всю його увагу.

«Тільки цього ще й бракувало...» — подумав він, марно шукаючи по небу очима, проклинаючи в душі сонце, яке заважало йому дивитись.

Дванадцять «юнкерсів» ішло далі на північний захід від висоти, прямуючи, очевидно, до Дону. В першу мить Микола, визначивши напрямок їх польоту, так і вирішив, що літаки йдуть бомбити переправу. Він навіть з полегкістю зітхнув, майнула думка: «Проминуло!» Та майже одразу побачив, як чотири літаки відкололись од строю і, завернувши, пішли прямо на висоту.

Микола спустився глибше в окоп, приготувався до стрільби, але встиг дати лише одну чергу назустріч літакові, що нестримно й косо падав на нього. До ревучого виття мотора приєдналося коротке, наростаюче виття бомби.

Микола не чув обвального гуркоту вибуху, що потряс землю, не бачив, як важко здибилась поруч з ним велика маса землі. Стиснена, туга хвиля гарячого повітря змахнула в окоп насип переднього бруствера, рвучко й сильно відкинула голову Миколи. Він ударився тильним боком каски об стіну так, що тріснув під підборіддям ремінь, і знепритомнів, напівзадушений, приголомшений...

Опам'ятався Микола, коли літаки, з двох заходів висипавши свій вантаж, давно вже відлетіли і німецька піхота, почавши третю атаку, наблизилась до лінії оборони майже впритул, готуючись до вирішального кидка.

Круг Миколи гримів запеклий бій. З останньої сили тримались лічені бійці полку; слабшав їх вогонь— мало залишалось здатних оборонятися людей; уже на лівому фланзі пішли в хід ручні гранати; ті, що лишилися живими, приготувалися зустрічати німців останнім багнетним ударом. А Микола, напівзасипаний землею, й досі,

як лантух, лежав на дні окопу і, судорожно схлипуючи, втягав у себе повітря, а видихаючи, щоразу припадав до наваленої в окопі землі... З носа у нього йшла кров, лоскотлива й тепла. Вона йшла, мабуть, давно, бо встигла наростнями засохнути на вусах і зліпити губи. Микола провів рукою по обличчю, підвівся. Раптовий напад блювоти знову поклав його. Потім минулося й це, Микола підвівся, поглянув навколо помутнілими очима і зрозумів усе: німці були близько.

Кволими руками довго, болісно довго вставляв Микола новий диск, довго підводився, намагаючись стати на коліна. У нього паморочилась голова, кислий запах вириганої їжі породжував нові напади нудоти. Але він подолав і нудоту, і памороки, й огидну кволість, що обезвольовала все його тіло. І він почав стріляти, глухий і байдужий до всього, що діялось круг нього, владно спонукуваний двома наймогутнішими жаданнями: жити й битися до останку!

Так минали хвилини, що вимірювались для нього годинами. Він не бачив, як з півдня по той бік балки на німецькі автомашини напало три КВ у супроводі піхоти мотострілецької бригади і до його потьмареної свідомості не одразу дійшло, чому німці, що лежали цепом на відстані якихось ста метрів од його окопу, раптом послабили вогонь, почали квапливо відповзати, а потім схопилися й безладно побігли, але не назад, до балки, а на північний захід, до глибокого яру.

Вони котились навскоси по схилу, як сіро-зелене листя, зірване і гнане сильним вітром, і не один з них, так само як листя, падав, зливався з травою і вже більше не підводився...

Аж коли повз Миколу, стрибаючи через вирви, пробігли Звягінцев, лейтенант Голощоків і ще кілька бійців з блідими від злості й переможної радості обличчями, він зрозумів, що сталося. В горлі у нього хрипко заклекотіло, і він теж, як і червоноармійці, що бігли повз нього, щось закричав, не чуючи власного голосу, він теж хотів, як бувало колись, підхопитися й бігти поряд з товаришами, але руки його, зробивши марну спробу обпертися, по-старечому безсило, жалюгідно засковзали, захапались по шершавому краю окопу. Вилізти з окопу він не зміг... Микола навалився грудьми на розбитий бруствер і застогнав, а потім заплакав від люті й досади на свою безсилість і від щастя, що от воно — сталося! —

висоту відборонили, і вчасно надійшла підмога, і втікає тричі проклятий, ненависний ворог!..

Він не бачив, як, наздогнавши коло самого яру втікаючих німців, почали орудувати багнетами Звягінцев та інші; не бачив, як, далеко відставши од червоноармійців, що ринули вперед, важко припадаючи на поранену ногу, йшов сержант Любченко, тримаючи в одній руці нерозгорнутий прапор, другою — притискаючи до боку виставлений наперед автомат; не бачив і того, як виповз із зруйнованого снарядом окопу капітан Сумсков... Спираючись на ліву руку, капітан сповзав з висоти слідом за своїми бійцями; права рука його, відірвана осколками біля самого передпліччя, важко й страшно волоклася за ним, підтримувана мокрим від крові шматком гімнастерики; часом капітан лягав на ліве плече, а потім знову повз. Ані кровинки не було в його вапняно-білому обличчі, але він все-таки посувався вперед і, задираючи голову, кричав якимось дитячим, тонким, зривистим голосом:

— Орлики! Рідні мої, вперед!.. Дайте їм часу!

Микола нічого цього не бачив і не чув. На лагідному вечірньому небі тільки що засвітилась перша трепетно мерехтлива зірочка, а для нього вже настала чорна ніч — рятівна й довга непритомність.

* * *

Підпалені німецькими авіабомбами, цілу ніч горіли на пні величезні масиви достиглих хлібів. Цілу ніч на півнеба стояла багрова, немеркнуuca трепетна заграва, і в цьому жорстокому сьайві війни, що освітлювало степ, блакитне й примарне світло надщербленого місяця здавалося занадто м'яким і, мабуть, зовсім непотрібним.

Дух горілого разом з вітром пересувався на схід, невідступно супроводячи бійців, що відходили до Дону, переслідуючи їх, як тяжкий спогад. І з кожним кілометром пройденої путі все тяжче ставало на душі у Звягінцева, немов гірке, отруєне повітря пожарища осідало у нього не тільки на легенях, а й на серці...

Дорогою до переправи йшли останні частини прикриття, тягнулися навантажені домашнім манаттям підводи біженців, по узбіччях польового шляху, брязкаючи гусеницями, збиваючи попелясту куряву, гуркотіли танки,

І отари колгоспних овець, яких спішно переганяли до Дону, забачивши танки, схарапуджено кидалися в степ, зникали в нічній темряві. І довго ще в темряві чути було частий стукіт дрібних овечих копит, і, затихаючи, довго ще звучали плачучі голоси жінок і підлітків-погоничів, які намагалися спинити й заспокоїти ошалілих від страху овець.

В одному місці, обминаючи автоколонну, що спинилась на дорозі, Звягінцев зірвав на краю поля вцілілий від пожежі колос, підніс його до очей. Це був колос пшениці «мялянопус», гранчастий і твердий,—дорідне зерно розпирало його зсередини. Чорні вусики його обгоріли, плівка на зерні потріскалась під гарячим подихом полум'я, і весь він — спотворений вогнем і жалюгідний — наскрізь просочився гострим запахом диму.

Звягінцев понюхав колос, нечутно прошепотів:

— Любий ти мій, і як же ти прокоптився! Димом від тебе смердить, наче від цигана... Ось що з тобою німець, запекла його душа, зробив!

Він обережно розім'яв колос у долонях, витеребив зерно, провіяв його, пересипаючи з руки в руку, і висипав у рот, стараючись не загубити жодної зернини, а коли почав жувати — разів три тяжко й уривчасто зітхнув.

За довгі місяці, проведені на фронті, багато бачив Звягінцев смертей, людського горя, страждань; бачив зруйновані й дощенту спалені села, висаджені в повітря заводи, безформні купи цегли і грузу на місці, де недавно красувалися міста; бачив витолочені танками й на смерть понівечені артилерійським вогнем фруктові сади, але як горить стиглий хліб на величезному степовому просторі — за весь час війни довелося йому того дня бачити вперше, і душу його пойняла туга. Довго йшов він, ковтаючи мимовільні зітхання, сухими очима поглядаючи в сутінках ночі на всі боки, на вугільно-чорні, спалені ворогом поля, часом зриваючи якимось дивом уцілілий край дороги колосок пшениці або ячменю, думаючи про те, як багато й марно гине тепер народного добра і яку нещадну до всього живого провадить німець війну.

Лише інколи очі його спочивали на незачеплених вогнем зелених плесах проса та на заростях кукурудзи й соняшника, а потім знову розлягалась обабіч дороги випалена земля, така темна й страшна в своїй мовчаз-

ній печалі, що Звягінцев часом не міг на неї дивитись.

Тіло його смертельно стомилось і благало спочинку, але обтяжений баченим розум діяв і далі, і Звягінцев, міркуючи про війну і щоб одігнати від себе сон, ледве чутно заговорив:

— Ех, німець ти, німець, паразит ти нещасний! Звик ти, вредна гадюко, все життя на чужій землі топтатися й бешкетувати, а от як на твою землю перейдемо з війською, тоді що? Тут у нас розбещено ти поводишся, навіть дуже розбещено, і мирних жінок з мирними дітками знистожаєш, і от, бачиш ти, яку безліч хліба спалив, і села наші руйнуєш з легким серцем... Ну, а що ж з тобою буде, коли війна на твою фріцівську землю перехлюпнеться? Тоді заспіваш ти, німче, запекла твоя душа, іншої! Зараз ти, в окопах сидячи, на губних гармошках граєш, а тоді й за гармошку забудеш, задереш ти тоді морду вгору, будеш дивитись на оцей ясний місяць та скавуліти сумним собачим голосом, бо на той час погибель твоя у тебе на в'язах висітиме, і ти це діло нюхом почувеш! Стільки ти нам, німче, лиха накоїв, стільки посиротив дітей та повдовив наших жінок, що нам до тебе неодмінно треба йти поквитатися. І ні один наш боєць або командир не скаже тобі тоді милосердного слова, ні одна душа не зворухнеться простити тобі, це вже точно. І я неодмінно доживу до того дня, німче, коли ми по твоїй поганій землі з димом пройдемося, і подивлюсь я тоді, гаде ти повзучий і слизький, яким рукавом ти будеш сльозу в себе втирати. Повинен я цього досягти через те, що нестерпно лютий я на тебе й охота мені доклати тебе й упокоїти на віки вічні в твоєму гадючому кублі, а не тут, в якійсь там вашій губернії...

Так і йшов він, тихо бурмочучи, звертаючись до незнаного німця, який в цю мить уособлював для нього всю німецьку армію і все зло, заподіяне цією армією російській землі, зло, якого так багато бачив Звягінцев під час війни, зло, яке й зараз світило йому в дорозі зловісними загравами пожеж.

Думки вголос допомагали Звягінцеву боротися зі сном, і якимось легше ставало йому на серці від усвідомлення, що однаково, рано чи пізно, але не втече ворог від розплати, хоч би як він рвався вперед, хоч би як прагнув відстрочити свою неминучу загибель.

— Прийдемо до тебе з розором, сучий сину, прийдемо! Любиш у гості ходити — люби й гостей приймати, — трохи голосніше сказав схвильований своїми міркуваннями Звягінцев.

І в цей час Лопакін, що втомлено тупав позаду, поклав йому руку на плече, спитав:

— Що це ти, комбайнере, бурмотиш, як тетерук на токовищі? Підраховуєш, скільки хліба згоріло? Облиш, не мучся, на ці збитки у тебе в голові цифр не вистачить. Тут професора математики треба запрошувати.

Звягінцев замовк, а потім уже іншим, тихим і сонним голосом відповів:

— Це я сон від себе балачкою проганяю... А хліба мені, як селянинові, звісно, жалько. Боже мій, який же хліб пропав! Сто або й сто двадцять пудів з гектара, це, брат, тямити треба. Виростити такий хлібець — це тобі не вугілля нашпортати.

— Хліб, він сам росте, а вугілля добувати треба, ну, та це не твого розуму діло, скажи мені краще, чого ти, як божевільний, сам з собою розмовляєш? Поговорив би зі мною, а то бурмотиш щось сам до себе, а я й думаю: чи при своєму він розумі, чи й зовсім його за цю ніч позбувся? Ти сам з собою не смій більше розмовляти, я ці дурощі суворо забороняю!

— Ти мені не начальство, щоб забороняти, — з досадою сказав Звягінцев.

— Поміляєшся, дружок, саме я тепер і начальство над тобою.

Звягінцев на ходу обернувся лицем до Лопакіна, похмуρο спитав:

— З якої ж це ти речі зробився начальником?

Лопакін постукав обкуреним нігтем по касці Звягінцева, насмішкувато сказав:

— Головою треба думати, а не оцією залізякою! Чому я начальство над тобою, кажеш? А ось чому: під час наступу командир знаходиться попереду, так? Під час відступу — позаду, так? Коли висоту за хутором обороняли, — мій окоп був метрів на двадцять винесений поперед твого, а тепер от я йду позад тебе. Тепер і покумекай своїм убогим розумом, хто з нас начальник — ти чи я? І ти мені повинен зараз не грубіянити, а всіляко догоджати.

— Цебто чому так? — ще більш роздратовано спи-

тав Звягінцев, який не дуже розумів жарти й не терпів теревенів Лопакіна.

— А тому, макітра твоя порожня, що від полку залишилися тільки дрібні осколки, і коли ще трохи повоювати з отаким завзяттям, як і раніш, відборонити ще одну-дві висотки, то якраз залишиться нас у полку троє: ти, та я, та кухар Лисиченко. А раз троє нас залишиться, то опинюсь я на посаді командира полку, а тебе, дурня, призначу начальником штабу. Так що про всяк випадок ти дружби зо мною не втрачай.

Звягінцев сердито сіпнув плечем, поправляючи ремінь гвинтівки, і, не обертаючись, стримано сказав:

— Таких, як ти, командирів не буває.

— Чому?

— Командир полку повинен бути сурйозний чоловік, самостійний на слова...

— А я хіба не серйозний, по-твоєму?

— А ти — лепетень і пустомолот. Ти все життя штуки одколюєш і язиком, як на балалайці, граєш. Ну який з тебе може бути командир? Гріх один, а не командир.

Лопакін легенько покашляв, і, коли заговорив знову, в голосі його виразно зазвучали сміхотливі нотки:

— Ех, Звягінцев, Звягінцев, простота ти колгоспна! Командири бувають різні розумом і вдачею, бувають серед них і серйозні, і веселі, і розумні, і придуркуваті, а от уже начальники штабів усі до одного — праведні розумовичі. В давні часи, скажу я тобі, траплялися такі випадки: командир дурний, як пень, але вдачею чоловік відважний, нахрапливий, на горло ближньому своєму вміє наступити, дещо в воєнному ділі петрає, ну і, звісно, груди у нього, як у старого горобця, колесом, вуса, як струна, голос для команди гучний, матірними словами він, брат, орудує досконало, словом, орел-командир, та й край. Але у війні самою хвацькою виправкою багато не вдієш, ти згодний з цим?

Звягінцев охоче погодився, і Лопакін вів далі:

— От у такому разі й дають командирові розумного начальника штабу. Дивишся, куди краще діла у нашого орла-командира пішли! Вище начальство ним задоволене, авторитет цього командира росте, як на дріжджах, всі командира прославляють, всі про нього говорять, а начальник штабу — розумний такий, собака, але замухрижистий від скромності — під командирською славою, як та квітка під лопухом, у затінку ховається...

Ніхто його до певного часу не вшановує, ніхто Іван Івановичем не називає, а всьому ділу він голова, командир, виходить, ніби та вівіска. Отакі діла бували за царя Фараона.

Задоволено усміхаючись, Звягінцев сказав:

— Інколи ти, Петю, путящі речі говориш. Звісно, коли б я, приміром, був коло тебе нібито начальником штабу, то я вже не дав би тобі всілякі дурниці витворяти! Все-таки я чоловік сурйозний, а в тебе, невпрогнів тобі будь сказано, вітрець у голові. Звісна річ, що при мені у тебе діла пішли б краще.

Лопакін жалісно похитав головою, з докором сказав:

— От який ти, Звягінцев, нехороший чоловік! Усі слова мої повернув на свою користь...

— Тобто як я їх повернув? — насторожено спитав Звягінцев.

— Повернув на свою вигоду, от і все. Не гаразд так робити!

— Зажди-но, ти ж сам казав, що при розумному начальникові штабу у командира діла йдуть краще, казав ти так чи ні?

З удаваною смиренністю Лопакін відповів:

— Казав, казав, я од своїх слів не відмовляюся. Це факт, що діла йдуть краще, коли у дурнуватою командира розумний начальник штабу, але у нас з тобою буде якраз навпаки: з мене вийде путящий командир, а ти, хоч і без лоу в голові, все-таки будеш у мене начальником штабу. Тепер тобі, звісно, страшенно кортить знати, чому я саме тебе, такого дурня, і раптом призначаю начальником штабу? Зараз усе поясню, не хвилюйся. По-перше, призначу я тебе лише тоді, коли в полку з рядового складу залишиться цілим тільки один кухар, на віки вічні проклятий богом Петька Лисиченко. Я його переведу в стрільці, ним буду командувати, а ти розроблятимеш всілякі мої стратегічні задуми, а разом з тим кашку варитимеш і тягнутися будеш передо мною, як сучий син. По-друге, якщо, крім Петьки Лисиченка, в складі полку залишиться ще хоч кілька бійців, то не бачити тобі посади начштабу, як своїх вух! Тоді найбільше, на що ти можеш розраховувати,— це посада ад'ютанта при моїй високій особі. Будеш у мене сполучати обов'язки ад'ютанта й ординарця. Чоботи будеш мені чистити, по обід і по горілку на кухню бігати, ну і все таке інше по хазяйству.

Звягінцев розчаровано слухав, потім сердито плюнув і промовчав. Червоноармієць, що йшов поруч з Лопакіним, тихо засміявся. Тоді Звягінцеву, видно, урвався терпець, і він сказав:

— Пустодзвін ти, Лопакін! Пустий чоловік. Не дай бог під твоїм командуванням служити. Від такої служби я б на другий день повісився. Адже ти за день набреш стільки, що й за тиждень не розбереш.

— Ану, вкороти язика, а то й ординарцем не візьму.

— Горе в тебе коли-небудь було, Лопакін? — помовчавши, спитав Звягінцев.

Лопакін протяжно позіхнув, сказав:

— Воно у мене й зараз є, а хіба що?

— Щось не видно по тобі.

— А я свого горя на виставку не виставляю.

— А яке ж у тебе, приміром, горе?

— Звичайне як на теперішній час: Білорусію у мене німці тимчасово заграбастали, Україну, Донбас, а тепер і місто моє, мабуть, зайняли, а там у мене жінка, старий батько, шахта, на котрій я з дитинства працював... Товаришів багатьох за війну я втратив назавжди... Понятно тобі?

— От бачиш, яка ти людина! — вигукнув Звягінцев. — Таке у тебе горе, а ти все штуки викомарюєш. І після цього можна тебе вважати сурйозним чоловіком? Ні, пустий ти чоловік, так тільки зверху людина, а насправді нічого в тобі нема. Дивно мені: як це тебе бронебійником поставили? Бронебійник — це діло сурйозне, не твоєї вдачі, а удача у тебе весела, вітрогонна, і, скажімо, в духовому оркестрі на якій-небудь трубі грати, в мідні тарілки бити або в барабан дерев'яним калаталом бухкати, — було б для тебе найбільш підходяще діло.

— Звягінцев, спам'ятайся! Скажи, що оцих теревенів ти спросоння наговорив, інакше влетить тобі від мене, — з удаваним гнівом проричав Лопакін.

Але Звягінцев уже остаточно переборов знемагаючий сон і говорив далі з захопленням, часом обертаючись лицем до Лопакіна, заглядаючи в його сонні, але сміхотливі очі:

— А знаходишся ти не на своєму місці, Петю, через те, що деякі воєнні начальники вдачею схожі на тебе: з протягом у голові. Приміром, нащо мене ткнули в піхоту, коли я комбайнер по спеціальності і нестерпно

люблю й поважаю всякі мотори? Мені б любісінько в танкістах бути, а я в піхоті землю, як кріт, рию. Або взяти тебе: тобі б тільки на барабані гримотіти, людей музикою звеселяти, а ти, ні сіло ні впало, бронейник, та ще першим номером заправляеш. А то й ще кращі історії бувають. Наша частина, в яку я спочатку попав, формувалася на Волзі в одному городку, там же стояв козакий кавалерійський запасний полк. І от прибуло поповнення з Дону і з Ставропольської колишньої губернії. Козаків і ставропольців определили до нас у піхоту: в сапери пішли козаки, в телефоністи, чорті-куди їх тільки не тикали, а ремісники з Ростова прибули мобілізовані — їх тикнули в кавалерію, штани на них наділи червоні з лампасами, сині мундири і таке інше. І от козаки сокирами цюкають, мости вчаться наводити та зітхають, на коней дивлячись, а ростовські — всі вони майстрові люди до війни були, то столяри, то маляри, то всякі там собі палітурники — біля коней крутяться, бояться до них підступити, бо коней вони в мирний час, може, тільки уві сні й бачили. А коней у полк прислали з Сальських калмицьких степів — трьохліток, неуків, зовсім, значить, необ'їжджених. Розумієш, що там було? І сміх, і сльози! Горопашні столяри-маляри як почнуть сідлати яку-небудь необ'їжджену коняку, зберуться круг неї кілька чоловік, а вона, проклята, вищить, б'є передом і задом, кусається або впаде на землю й качається, як деякі паплюги-жінки, котрі вмлівають... Це що, порядок? Одного разу я коло залізничного складу на посту стояв і бачив, як маршовий ескадрон на фронт відправляля. Командир ескадрону командує сідловку, а з півтора-раста чоловік сорок отаких ростовських малярів та столярів по-справжньому сідла на спину коняці накинути не вміють, їй-богу, не брешу! Ескадронний вхопився за голову руками й лається так, що муха не пролетить, а чим ці столяри-маляри винні? От, брат ти мій, які бувають діла! А все це тому, що іноді командири такі трапляються, як оце ти, з задуйвітром у голові.

— Зачепив я тебе на свою біду, — навмисне зітхнувши, сказав Лопакін. — Зачепив, а ти тепер і розпустив язика, намішав гороху з капустою, і за здоров'я, й за упокій читаєш, і все для того, щоб довести, нібито з мене командира не вийде. На злість тобі командиром стану, отоді вже я з тебе дурощі виб'ю. Витягну тебе в ніточку і крізь вушко в голці пропущу! Мені Коля Стрель-

цов, перед тим, як його в госпіталь відправили, доручив за тобою наглядати. «Дивись,— каже,— за цим недоумком, за Звягінцевим, а то, чого доброго, ще вб'ють його, як дурника». Ну, от я й оберігаю тебе. Дай, думаю, заговорю з ним, одверну від тяжких думок. А тепер і сам не радий, що зачепив тебе. Тепер я вже думаю, чим би тобі рота заткнути, щоб ти помовчав трохи... Сухаря пожувати хочеш?

— Дай одного.

— На два, тільки замовч, не сперечайся зі мною. Страшенно не люблю, коли підлеглі мені перечать.

Звягінцев фиркнув, проте сухаря взяв, з хрускотом розжував його, сонно заговорив:

— От Микола Стрельцов був справжній, сурйозний чоловік, не те що ти, пустодзвін. І це ти брешеш, щоб він мене недоумком назвав. Мене він нестерпно поважав, і я його так само. Ми з ним завше і про сімейне життя говорили, і про все чисто. От із нього вийшов би командир, через те що він чоловік самостійний на слова, тяжко грамотний; агрономом до війни працював. Його за сурйозну вдачу навіть жінка покинула. А ти що єсть таке? Шахтар, вугільна душа, ти тільки вугілля колупати й можеш та з довгої своєї рушниці стріляєш с'як-так, аби стріляти...

Звягінцев довго ще говорив про добрі якості Стрельцова, а потім мова його стала тихіша, нерозбірливіша, і він замовк. Якийсь час він ішов, низько схиливши голову, спотикаючись, і раптом рвучко хитнувся, вийшов з рядів і попрямував убік. Лопахін побачив, як ноги Звягінцева на ходу стали потроху підгинатися в колінах, і зрозумів, що Звягінцев заснув і от-от упаде. Бігом догнавши товариша, Лопахін міцно взяв його за лікоть, струсонув.

— Давай задній хід, Аніко-воїне, нема чого похідний порядок ламати,— лагідно сказав він.

І такі несподівані були і незвичайні ці теплі нотки в грубому голосі Лопахіна, що Звягінцев, очутившись, уважно подивився на нього, хрипко спитав:

— Я, здається, закуняв, Петю?

— Не закуняв, а заснув, як старий кінь у запрязі. Якби я тебе оце не підтримав, ти бровами пройшовся б. Сила от у тебе кінська, а на сон ти слабкий.

— Це правда,— погодився Звягінцев.— Я знов можу заснути на ногах. Ти, як тільки побачиш, що я голову

хилю, будь ласка, стусони мене в спину, та дужче, а то я не почую.

— Оце вже я з великою охотою зроблю, стусону на совість прикладом своєї пушки поміж лопатки,— пообіцяв Лопакін і, обіймаючи Звягінцева за широке плече, простягнув кісета: — На, Ваню, скрути цигарку, сон від тебе й одскочить. Надто вже вигляд у тебе, в сонного, жалюгідний, прямо як у полоненого румуна і навіть гірший.

Покірно йдучи за Лопакіним, Звягінцев нерішуче піддержав кісет в руці, з жалем зітхнувши, сказав:

— Тут всього на одну цигарку, бери назад, не буду я тебе зобиджати. От до чого ми на табачок бідуємо...

Лопакін одвів руку товариша, суворо промовив:

— Закурюй, не балакай! — І, за удаваною суворістю марно намагаючись приховати соромливу чоловічу ніжність, закінчив: — Для хорошого товариша не тільки останній тютюн не шкода віддати, інколи й останньої крові пожертвувати не шкода... А ти — товариш підходящий і солдат нічого собі, від танків не втікаєш, багнетом орудуєш справно, воюєш із злістю і до того, що з ніг падаєш на ходу. А я страх шаную таких небайдужих, котрі воюють до упаду: з німецькою падлюкою воювати треба відрядно, підрядився і шквар до кінця, холоднокровою поденщиною тут не обійдешся. Так що кури, Ваню, на добре здоров'я. А потім знаєш що? Ти, будь ласка, за жарти мої не ображайся, може, мені з жартами і жити й воювати легше, тобі ж це невідомо?

* * *

Чи то остання пучка тютюну, одержана від товариша в трудну хвилину, чи ласкаві нотки дружнього співчуття, що забриніли в голосі Лопакіна, а може, й гостре почуття самотності, якого Звягінцев зазнав після того, як Миколу Стрельцова одвезла в медсанбат попутна двоколка, але щось штовхнуло Звягінцева на зближення з Лопакіним.

На світанку, коли залишки полку влилися в з'єднання, що зайняло оборону на підступак до переправи, Звягінцев уже інакше, ніж раніш, поглядав на Лопакіна, який лаштував запасну позицію. Сам він, як завжди, кречучи й лаючи твердий ґрунт і гірке своє солдатське

життя, швидко викопав окоп, а потім підійшов до Лопакіна, усміхаючись краєчками губів, сказав:

— Давай підсоблю, а то майбутньому командирові полку начебто незручно в землі шпортатись...— і, поплювавши на руки, взявся за лопатку.

Лопакін з мовчазною вдячністю прийняв послугу Звягінцева, але через кілька хвилин уже по-начальницькому погукував на нього, дошкуляючи непристойними жартами, і, ляскаючи долонею по гарячій і мокрій від поту спині нового приятеля, говорив:

— Копай глибше, богомільний Іване! Що ти по-старечому все більше зверху ялозиш? В земляній роботі, як і в любові, треба досягати певної глибини, а ти намагаєшся зверху копатись. Поверхова ти людина, через те тобі жінка й листи рідко шле, згадати тебе, чорта рудого, пічим добрим не може...

Сухий, жиливий Лопакін працював з професійною гірницькою вправністю і швидкістю, майже не відпочиваючи, не гаючи часу на перекури. На смаглявому обличчі його з синюватим вугільним пилом, що в'ївся в пори, сльозинками блищали краплі поту, тонкі злі губи були міцно стиснені. Коли в суглинку траплявся камінь, він спритно підважував його лопаткою, а коли великий камінь не піддавався його зусиллям,— крізь зціплені зуби цідив такі закрутісті, вигадливі лайки, що навіть Звягінцев— великий знавець у цій справі— на хвилину здивовано випростувався, хитав головою і, облизуючи пересохлі губи, докірливо казав:

— Господи, боже мій, до чого ж ти, Петю, лихословити майстер. Та ти б якось рідше лаявся і не так сильно закрутисто. Лаєшся ти не по-людському, наче сходами вгору йдеш— ждеш і не діждешся, коли ти на останній східець ступиш...

Лопакін, усміхаючись, скупо показував білі зуби і, блискаючи бешкетними світлими очима, казав:

— Це, браток, хто кого звук частіше згадувати. У тебе он за кожним словом—«господи боже мій», у мене—інша примовка... А потім ти ж—селяк, на комбайні катався та чистим киснем дихав. У тебе від фізичної праці нерви в порядку, чого б тобі привчитися ляяться? А я—шахтар, до війни у вибої більш як по триста процентів добової норми виганяв. Триста процентів виконати—без розуму, на самій грубій силі—не виконаєш, отож мою працю треба вже вважати розумо-

вою працею. Ну, і, як у кожної людини розумсової праці, інтелігентні нерви мої розхиталися, а тому інколи, щоб заспокоїти себе, лайнешся на всі заставки, як належить. А ти, коли твоє благородне виховання не дозволяє вислухувати мої полегкісні слова, заткни вуха клоччям; артилеристи в мирний час, щоб не оглухнути від стрільби, так робили, кажуть — помагало...

Приготувавши запасну позицію, Лопакін вирішив з'єднати обидва окопи ходом сполучення, але стомлений Звягінцев рішуче запротестував:

— Ти що, зимувати тут збираєшся? Не буду копати.

— Зимувати не зимувати, а упертися я тут повинен, поки інші не переправляться. Бачив, скільки техніки до переправи вночі йшло? Отож-бо! Не можу я все це добро німцям залишити, хазяйська совість моя не дозволяє. Понятно? — з незвичайною серйозністю сказав Лопакін.

— Та ти здурів, Петю! Коли ж ми сорок метрів канави викопаємо? Упирайся без канави скільки хочеш, і на чорта вона тобі потрібна? Якщо припече, то переповзеш і так, переповзеш — і не зоглядишся! Ну, чого ти мені лопатку в зуби тичеш? Сказав, не буду копати більше — і не буду. Що я тобі сапер, чи що? Нема дурних силу даром марнувати. Хочеш — тягни сам свій хід сполучення, хоч на кілометр завдовжки, а я, дзуськи, брат, не буду!

— А що ж я, міняючи позицію, по оцій лисині повинен повзти? — Лопакін величним жестом показав на голу землю, ледве порослу миршавою травичкою. — Мене першою ж чергою, як цвяха по саму головку, в землю заб'ють, відбивну котлету з мене зроблять. От яка людська вдячність буває: ти його грудьми захищаєш від танків, а він зайвий раз лопатою копнути лінується... Іди к чорту, без тебе викопаємо, тільки попереджаю заздалегідь: стану командиром — і тоді не сподівайся, щоб я тебе до ордена представив, як там не стрибай, як не старайся відзначитись, хоч живцем тоді гамай фріців, а однак дулю одержиш!

— Знайшов чим налякати, — стомлено усміхаючись, сказав Звягінцев, проте, хоча й з очевидною неохотою, взявся за лопатку.

Поки він та другий номер обслуги, Олександр Копитовський, — молодий вайлуватий хлопець з широким, як заслінка до печі, обличчям і кучерявим чубом, що зви-

сав з-під пілотки,— зчищали з лопат налиплу глину, Лопакін виліз з окопу, обдивився.

Сиза роса щільно лежала на траві, важко пригинаючи до землі стеблинки, оперені підсохлим листям. Сонце допіру зійшло, і там, де за далекими тополями видно було білястий вигин Дону, низько над водою слався туман, і прибережний ліс, до підніжжя оповитий туманом, здавалось, обмивається кипучими струменями, немов весною, в повідь.

Лінія оборони проходила по краю населеного пункту. Зведені в роту залишки полку займали ділянку недалеко від довгої, критої червоною черепицею будівлі з прилеглим до неї великим розгородженим садом.

Лопакін довго дивився на всі боки, визначаючи віддаль до гребеня висотки поперед себе, намічав орієнтири, а потім, вдоволений, сказав:

— До чого ж обзорець у мене розкішний! Це не позиція, а краса. Відціля битиму отих дейч-панцирів так, що тільки стружка летітиме з танків, а з танкістів — м'ясо впереміш з паленою шерстю.

— Сьогодні ти хоробрий,— ехидно сказав Копитовський, випростуючись.— Хоробрий ти став і веселий, коли знаєш, що, крім нашої рушниці, тут їх ще чорті-скільки, і протитанкові гармати є, а вчора, коли танки пішли на нас, ти на лиці зблід...

— Я завжди блідну, коли вони на мене йдуть,— просто признався Лопакін.

— А загорлав на мене, ну достеменно цапиним голосом: «Патрони готуй!» Ніби я без тебе не знаю, що мені треба робити. Виявилось, що в тебе теж дамські нерви...

Лопакін промовчав, прислухався. Відкілясь із-за саду долинув жіночий вигук і дзвін скляного посуду. Очі Лопакіна, що не уважно блукали в просторі, раптом ожили і прояснились, шия витягнулась, і сам він трохи нахилився наперед, напружуючи слух, весь перетворившись на увагу.

— На кого це ти собачу стойку робиш, може, дичину зачув? — посміхаючись, запитав Копитовський, але Лопакін не відповів.

Змочена росою, тьмяно блищала червона черепична покрівля білої будівлі. Косе сонячне проміння золотило черепицю й веселкою сяяло у вікнах. У провітах між деревами Лопакін побачив дві жіночі постаті, і в нього відразу виникло рішення.

— Ти, Сашко, побудь на сторожі інтересів Батьківщини, а я на часинку змотаюся в оце черепичне заведеніє,— підморгнувши, сказав він Копитовському.

Той здивовано звів угору попелясто-сірі, запорошені брови, спитав:

— За яким лихом?

— Передчуття у мене таке, що коли в цьому домі не школа і не туберкульозний диспансер, то там можна роздобути на сніданок щось непогане.

— Там найшвидше ветеринарна лікарня, і ти, крім овечої корости або сверблячки, нічого там на сніданок не роздобудеш.

Лопакін зневажливо примружив очі, спитав:

— Чому ж це... лікарня, та ще й ветеринарна? Приснилося тобі, ясновидцю?

— Тому що на відстороні стоїть, а потім там недавно корова мукала, та ще й так жалібно,— напевне лікувати її привели.

Лопакін трохи завагався і з хвилину розчаровано й меланхолічно посвистував, проте кінець кінцем вирішив іти.

— Піду на розвідку,— бадьоро промовив він.— А коли старшина або хто-небудь інший питає, де Лопакін, скажи, що пішов до вітру, скажи, що мене страшенно схопило за живіт і, може, навіть дизентерія.

Згорбившись, тягнучи ноги і страждено скривившись, Лопакін якнайдалі обійшов окоп лейтенанта Голощокова, обминув телефоністів, що тягнули з командного пункту провід, шмигнув у сад. Але як тільки вишні сховали його від сторонніх очей, він випростався, підтягнув паска, легковажно зсунув набакир каску і, перевальцем ступаючи кривими ногами, попрямував до гостинно розчишених дверей.

Ще здалека побачив він жінок, які метушилися біля сарая, ряди білих бідонів, що поблискували на сонці, і остаточно вирішив, що перед ним або маслозавод, або молочно-товарна ферма колгоспу. І як же йому стало прикро, коли він, ловко перескочивши через тин, несподівано побачив коло сарая ставного старика, який щось наказував жінкам. Ідучи на роздобутки, Лопакін завжди вважав за краще мати діло з жінками. Він непохитно вірив у доброту й воскову м'якість жіночого серця, незважаючи на досить часті любовні невдачі, вірив і в свою переможну чарівність... Щодо стариків, то

він їх просто неполюблив, усіх без винятку чомусь вважав скнарами і всіляко уникав звертатися до них з якими-небудь просьбами. Але зараз обминути старика було просто неможливо: зважаючи на все, саме він і був тут за старшого.

Хоч-не-хоч і в думці побажавши нічим не винному старикові скорого і благополучного сконання, Лопакін подався до сарая, але вже не колишньою джигунською і розв'язною ходою завзятого покорителя жіночих сердець, а чітким стройовим кроком, спочатку поправивши на голові каску й погасивши в очах веселі вогнишки.

Побіжно глянувши на рівні плечі й несутулувату спину старика, Лопакін подумав: «Напевне, фельдфебелем служив, бородатий чорт! Шанобливістю його треба брати, не інакше». Не доходячи кілька кроків, він стукнув закаблуками, поздоровкався й відкозиряв так, наче перед ним стояв щонайменше командир дивізії. Виявилось, що розрахунок його був безпомилковий: на старика це явно справило враження, і він, також приклавши долоню до козирка злинялого козацького кашкета, не менш шанобливо відповів гучним басом:

— Здравія желяю!

— Що у вас тут, папашо, колгоспна конюшня? — спитав Лопакін, удаючи з себе наївного й показуючи на корівник.

— Ні, це наша МТФ. Оце збираємось у відступ...

— Пізно ви зібралися, — суворо сказав Лопакін. — Треба було заздалегідь про це думати.

Старик зітхнув, погладив бороду і, дивлячись кудись повз Лопакіна, сказав:

— Щось дуже скоро ви, завзяті вояки, добігли до нашого хутора... Позавчора радіо передавало, нібито бої йдуть біля Розсоші, а тут — не встигли ми оглянутись — ви вже коло наших дворів і германця, певно, слідом за собою волочете...

Розмова спрямовувалась в явно небажаний для Лопакіна бік, і він спритно повернув її в нове річище, за непокоєно спитавши:

— Невже корів ще не переправили за Дон? Корови, напевне, хороші у вас, породисті?

— Корівки підходящі в нашому господарстві, не корівки, а золото! — захоплено озвався старик. — Їх ми плавом переправили ще вчора ввечері, а от майно поки що перевозимо, а чи перевеземо, чи ні — не скажу, бо

на переправі такий шарварок, що не дай і не доведи господи! Німець на міст другу добу бомби кидає, обрушує його, як влучить, а тут військових машин усяких стовпилося тисячі, коло мосту командири один одного за барки тягають, де вже нам з своїм манаттям переправитись...

— Еге ж, це діло складне,— підтвердив Лопакін.— Але ви дуже не хвилюйтесь, дорогий папашо: наш геройський полк узявся держати оборону, значить можете бути певні, що з ходу німці на той бік Дону не перескочать. Ми їм ще на цьому боці кривці як слід пустимо.

— Пропаде наш хутір, усе вогнем сяє, якщо бій тут буде йти,— затремтілим голосом сказав старик.

— Да, папашо, хуторові вашому, як видно, будуть непереливки, але ми його боронитимемо до останньої можливості.

— Помагай вам боже,— сказав старик і хотів був перехреститись, але, скося глянувши на Лопакіна, на прикрашені медаллю груди його, не доніс руки до лоба і став поважно гладити сиву широку бороду.— Значить, це ваша частина за садом окопи копає? — помовчавши, спитав він.

— Так точно, папашо, наша. Копаємо, стараємось щосили, а тут в роті все пересохло...— Лопакін дипломатично замовк, але старик, видно, не зрозумів натяку. Він усе гладив бороду, дивився на доярок, що вкладали на віз бідони, і раптом, люто вирячивши очі, гучно крикнув:

— Глашко, щоб тебе чорти взяли, чому кобили й досі нема? От як почнуть германці з гармат бити, тоді ви заворушитесь!

Повна, ставна доярка з малиновими губами й високими грудьми коротко глянула в бік Лопакіна, щось шепнула жінкам, а потім уже неквапом озвалася:

— Скоро приведуть, Луко Михайловичу, не турбуйся, встигнеш до Дону свою бабу доперти...

Лопакін, не відриваючись, зачаровано дивився на доярку і мружився, немов від яскравого сонця. З помітним зусиллям він одвів очі від жіночого обличчя, зітхнув і чомусь раптом охриплим голосом спитав:

— А що, папашо, добре жив колгосп до війни? Вгодованість у ваших людей путяща...

— Жив — краще не треба, і школа, й лікарня, і клуб, і все інше було, не кажучи вже про харч, всього

було вдосталь і по зав'язку, а тепер усе це своє при-
роджене доводиться залишати. До чого повернемося?
До згарищ, це вже як бог свят,— з жалем промовив
старик.

Іншим разом Лопакін, може, й поспівчував би чужо-
му горю, але тепер у нього не було зайвого часу, і він
зробив ще одну спробу наштотхнути старика на догадку
про мету свого приходу.

— Вода у вас в колодязі солонувата. Окопи копає-
мо, пити страшенно хочеться, а вода просто нікудишня.
Як же це ви хорошої води не маєте?— з докором ска-
зав він.

— Солонувата? — здивовано перепитав старик.— Та
ви в якому колодязі брали?

Лопакін не пив у цьому хуторі води і, звичайно, не
знав, де той колодязь, а тому махнув навмання в бік
школи, що виднілась за деревами. Старик здивувався
ще більше.

— Дивно мені це! В шкільному колодязі щонайлучча
вода на всю околицю, для пиття весь хутір там воду
бере. Чого ж це вона могла сьогодні споганіти? Вчора
відтіля воду приносили, легка вода, хороша була, сам
куштував.

Він втупився в землю, роздумуючи, а Лопакін з до-
садою крекнув, сказав:

— До того ж нам сиріє води не дозволяють пити, па-
пашо, щоб не було поносів та інших шлункових пригод.

— Нашу воду можна й сиру пити,— уперто сказав
старик.— Щороку колодязь чистимо, весь хутір п'є,
і зроду ніхто на живіт не хворів.

Лопакін перебрав усі способи делікатно напоумити
нетямущого старика і, зневірившись, пішов навпростець:

— Молочка прісного не можна у вас роздобути або
хоч масла вершкового?

— А це, синок, вам треба звернутися до завідуючої
МТФ. Он вона стоїть коло доярок, така рябенька, круг-
ленька, в сірій шальці.

— А ви... у вас же який чин? — розгублено спитав
Лопакін.

І старик, розгладжуючи бороду, з гордістю відповів:

— Я тут конюхом працюю ось уже третій рік. Пра-
цюю — дай боже всякому, і косовиця на мені, і догляд
за худобою, і по хазяйству все чисто роблю. Премію
мені цього року обіцяли...

Він ще щось говорив, але Лопакін з досадою ляснув себе долонею по касці і, беззвучно ворущачи губами, пішов до жінки, запнутої сірою шаллю.

Виявилось, що завідуюча — проста й лагідна жінка. Вона уважно вислухала просьбу Лопакіна, сказала:

— Ми на госпіталь поранимим відпустили півтораєта літрів молока й масла, дещо залишилося ще, з собою нам його не везти. Два бідони молока вашим бійцям вистачить? Глашо, видай товаришеві командирові два бідони молока, вчорашнього вечірнього, і, якщо лишилося в льодовні вершкове масло, теж дай кілограмів зо два — зо три.

Дуже задоволений тим, що його визнали за командира, Лопакін палко потиснув руку добрій завідуючій і проворно поліз у погріб. Приймаючи з рук доярки холодні, відвологі на льоду бідони, він захоплено сказав:

— Не знаю, як вас, Глашо, по батькові, але розкіш ви, а не жінка! Просто збиті вершки, та й годі! На мій апетит — вас цілком можна за одним заходом згамати: намазувати по шматочку на хліб і жувати навіть без солі...

— Яка є, така й є,— суворо відповіла неприступна доярка.

— Нема чого прибіднюватись, правду кажу, хороша Глаша, та не наша, от у чому вся біда! І від чого це вас так рознесло, невже від свіжого молока чи від кислото? — далі захоплювався Лопакін.

— Бери бідони, ходімо. За маслом потім прийдеш.

— Я з вами на цій льодовні згодний усе життя просидіти,— переконано сказав Лопакін.

Злодійкувато обернувшись на прочинені двері, він спробував був обняти пишнотілу доярку, але вона легко одвела руку Лопакіна, показала йому великого смаглявого кулака і дружельбно усміхнулась:

— Дивись, чоловіче добрий, від цього швидше, ніж від льоду, охолонеш. Я строга вдова і дурочців цих не люблю.

— Від такої вдови згодний зазнати яких завгодно втрат, але відступати наміру не маю, я й так навідступався до нудоти,— смиренно сказав Лопакін і уперто потягнувся до доярки, до її малинових губів.

Але в цю мить оббиті очеретом двері льодовні широко й не до речі відчинилися, в просвіті з'явилась темна постать, і гучний стариків бас зарокотів:

— Гликеріє! Де ти там поділася? Спідницею до льоду примерзла, чи що? Іди швидше, і щоб одразу кобилу мені привела!

Лопакін одсахнувся вбік, стиха згадуючи чорта, грюкаючи бідонами, почав виходити нагору по слизьких від вогкості східцях. Вже на виході з льодовні він заждав доярку, що йшла за ним і лукаво усміхалася, спитав:

— За Дон будете відступати чи залишитесь? Інтересуюсь про всяк випадок.

— Зараз будемо виходити, солдатику. Може, й ти з нами?

— Поки що не по дорозі,— далеко холодніше сказав Лопакін, але зразу ж хрипливатий голос його знову набув воркітливої, голубиної лагідності: — А якщо доведеться, де ми, Глашенько, зустрінемось?

Сміючись і відпихаючи Лопакіна від дверей крутим плечем, доярка відповіла:

— Начебто й нема чого зустрічатись, та коли вже так захочеш побачити, що не втерпиш,— у лісі по той бік Дону пошукаєш. Ми далеко від свого хутора не підемо.

Зітхаючи і проклинаючи в душі непосидюще солдатське життя, обтяжений бідонами, Лопакін поплентався до саду. Скортіло йому ще раз глянути на вдову, таку сувору на вигляд, але з надзвичайно ласкавими рудими іскорками в очах. Він оглянувся й мало не впав, зачепившись ногою за грудку, і зараз же вслід йому полинув і проник до самого серця заливистий жіночий сміх...

В окопі Лопакін, не відриваючись, довго пив прямо через вінця бідона холодну животворну рідину, а потім — обважнілий від випитого молока й по-дитячому щасливий — доручив Копитовському розподілити молоко серед бійців роти по казанку на кожного й суворо наказав не кривдити інших, якщо зостануться лишки. Сам він знову палагодився йти, але Копитовський відраджував:

— Старшина буде лаятись, не йди.

Лопакін замріяно усміхнувся, сказав:

— Я, може, й не пішов би, та ноги самі мене несуть... Там є одна така доярка Глаша, що, коли б не війна,— я погодився б з нею все життя під черевом у корови сидіти й за дійки смикати.

Примруживши очі, затуляючи чорною долонею рота, Копитовський спитав уривчастим від сміху голосом:

— За чиї ж дійки?

— Це не має значення,— про щось задумавшись, неувважно відповів Лопакін.

— Дивись, коли б тобі від старшини сьогодні не перепало. Він чогось ще зчора злий, як собака на цепу,— попередив Копитовський.

Лопакін махнув рукою, із запалом сказав:

— Іди ти з своїми порадами і разом з старшиною! Чого він мені кроку не дає ступити? Скажи, що Лопакін пішов по масло, молоком його почастуй, от і все. А якщо він до мене спробує причепитись, я йому заспіваю відхідної! Я Лисиченкової каші не можу більше їсти, у мене від неї виразка шлунка починається. Нехай дають повністю по мікоянівському уставу положений пайок, тоді я на хитрики пускатись не буду. Що я, безклепкий, щоб од вершкового масла відмовлятися, коли добрі люди самі ним накидаються? Не ворогові ж його залишати?

— Ну, якщо масло дають, то нема чого гав ловити, йди,— квапливо погодився Копитовський.

За хвилину Лопакін уже прямував знайомою стежкою в саду, прислухався до вранішніх пташиних голосів і з насолодою вдихав прісний і нестійкий дух змоченої росою трави.

Незважаючи на те, що кілька діб підряд він майже не спав, недоїдав і з боями пройшов понад двісті кілометрів,— у нього того ранку був прекрасний настрій. Чи багато людині на війні треба? Одійти трохи далі, ніж звичайно, від смерті, одпочити, виспатись, добре наїстися, одержати з дому писемце, неквапно покурити з приятелем — от і готова скороспіла солдатська радість. Правда, листа Лопакін того ранку не одержав, але натомість уночі їм видали довгожданий тютюн, по банці м'ясних консервів і цілком достатню кількість боеприпасів; перед світанком йому вдалося трохи заснути, а потім він, посвіжілий та бадьорий, копав окопи, впевнено думав про те, що тут, коло Дону, нарешті скінчиться цей гіркий відступ, і робота цього разу зовсім не здалася йому такою обридливо осоружною, як бувало раніше; вибраною позицією він був дуже задоволений, але ще більше був задоволений тим, що досхочу напився молока і зустрівся з невимовно гарною вдовою Глашею. Ех, чорт, було б, звичайно, набагато краще познайомитися з нею десь на відпочинку — отам він зумів би показати,

на що здатний, і згадати старовину, але й ця коротка зустріч подарувала йому кілька приємних хвилин. А за час війни він звик і задовольняється дрібницями, і мириться з усякими втратами...

* * *

Усміхаючись на свої думки й тихенько насвистуючи, Лопакін ішов стежкою, розгортаючи ногами обважнілі від роси пониклі листки лопухів, і спочатку не звернув уваги на ледве чутний низький, осадистий гул, що доносився відкілься із-за гори, але незабаром гул став виразніший, і Лопакін зупинився, прислухаючись. По звуку він визначив, що йдуть німецькі літаки, і майже одразу почув протяжний вигук: «Во-о-оз-дух!»

Лопакін круто обернувся, підтюпцем побіг до окопів. Тільки на мить у нього в голові майнула гірка думка: «Накрилося моє масельце, і Глаша також...» — а потім, хоч яка відчутна була ця подвійна втрата, він надовго забув про неї...

Чотирнадцять німецьких літаків, виникнувши трохи вище лінії обрію, навально наближались. Лопакін ще не встиг добігти до свого окопу, як із шкільного садка лунко вдарили зенітки. Темно-сірі віночки вибухів спалахнули трохи попереду й нижче перших літаків. Потім розриви зенітних снарядів стали густішати і, переміщуючись в безхмарному небі, попливли поруч з літаками, розколюючи їх стрій, змушуючи змінювати напрямок.

— Один готовий! — захоплено гаркнув Сашко Копитовський.

Лопакін стрибнув в окоп і, коли підвів голову, побачив, як ведучий літак, якимось чудно похилившись на крило, обгорнувся чорним димом і став косо падати. З буряним свистом і виттям, у чорному диму і полум'ї, пронісся він над лінією окопів і вибухнув на власних бомбах, ударившись об утрамбовану землю хутірського вигону. Гуркіт вибуху був такий сильний, що Лопакін на мить заплющив очі. А потім повернув до Сашка сяюче обличчя, сказав:

— Ну, і серйозна ж начинка у нього... Якби ці піднебесні чорти, зенітники, завжди так стріляли!

Ще один літак від прямого влучання снаряда, розпадаючись у повітрі на шматки, впав уже далеко за хутором. Решта всигли прорватися до переправи. Зу-

стрінуті вогнем кулеметів і другої зенітної батареї, розташованої коло самої переправи, вони безладно скинули бомби, потягли прямо на захід, обходячи небезпечну зону.

Не встиг осісти збитий фугасками пил, як із-за гори появилася друга хвиля німецьких бомбардувальників — тепер уже близько тридцяти машин. Чотири літаки відокремились, повернули до лінії оборони.

— На нас ідуть, — кризь зціплені зуби промовив затремтілим голосом Сашко. — Дивись, Лопахін, це — пікірувальники, зараз почнуть падати... Он вони, пішли!

Трохи зблідлий Лопахін, виставивши рушницю й міцно впираючись ногою в нижню приступку окопу, ретельно цілився. Світлі очі його були так щільно приплющені, що Сашко, мигцем глянувши на нього, побачив тільки крихітні, немов ножем прорізані щілинки, з глибокими зморшками по краях обтягнутих чорною шкірою очних западин.

— На три корпуси... на три з половиною... на чотири бери наперед! — кризь туге завивання моторів, що різало ло вуха, встиг крикнути розгублений Сашко.

Лопахін немов кризь сон чув його вигук і надтріснутий голос лейтенанта Голощокова, який на високій ноті прокричав звичне: «По літаках против-ни-ка!» Він устиг вистрілити й відчути плечем і всім тілом ваговитий поштовх віддачі, за якусь крихітну частку секунди встиг усвідомити й те, що схибив. Знайомий, відворотний свист бомби виріс в одну мить, зімкнувся з оглушливим вибухом. По касці, по принижено зігнутих спині Лопахіна, немов великий град, з силою затарабанили грудки здибленої й падаючої землі, в ніздрі шугнув і забив дух їдкий металічний запах згорілої вибухівки. Бомби густо вибухали вздовж лінії окопів, але далеко більша кількість вибухів гриміла позад окопів, у шкільному садку. Лопахін, перемігши себе, підвів голову, кризь мутно-буру запону звихреної куряви побачив ліворуч літака, який шугав у голубе небо, помітив навіть свастику на хвості його і розігнувся як пружина, шалено скрипнувши зубами, знову припав до рушниці.

— Бий же його, падлюку! Бий швидше!.. — гарячково тремтячи, кричав у вухо Сашко.

Ні, цього разу Лопахін не міг, не мав права схибити! Він весь немов скам'янів, тільки руки його, міцні, як залізо, руки вибійника, злившись в єдине ціле з рушни-

цею, посувалися вліво та примружені, палиті кров'ю очі, палахкотючи ненавистю, сковзали поперед літака, що тягнув угору, беручи потрібне випередження. І все-таки він схибив і цього разу... Губи його дрібно затремтіли, коли він побачив, як літак, набравши потрібну висоту і з ревінням завернувши, знову почав пікірувати на окопи.

— Патрон! — клекочучим голосом крикнув він.

Ю-87 стрімко знижувався, поливаючи жовті гнізда окопів з усіх своїх кулеметів. Назустріч йому, шалено захлинаючись, бив ручний кулемет сержанта Никифорова, часто клацали постріли з гвинтівок, дрібно і глухо, зливаючись воедино, стукотіли черги автоматів. Лопахін вичікував. Він невідривно стежив за літаком, що знижувався з грубим, тягучим і наростаючим виттям, і в той же час слух його мимоволі фіксував усі різноманітні звуки вогню: і обвальний гуркіт фугасок, що сипались у шкільному садку біля вогневих позицій зенітної батареї, і часті удари зеніток, і заливисті кулеметні трелі. Йому вдалося відрізнити навіть кілька пострілів з протитанкових рушниць. Видно, не тільки він один полював з протитанковою рушницею за знахабнілим пікірувальником.

— Чого ти захолов?! Чого захолов, питаю? Ти не поранений?! — кричав Сашко.

Та Лопахін, не одриваючи погляду від літака, тільки коротко і страшно вилаявся, і Сашко сів на мульке, всипане грудочками землі дно окопу, впевнившись у тому, що Лопахін живий і здоровий.

Під час другого заходу кипучий кулеметний струмінь, збивши куряву, начисто збрив коло переднього бруствера окопу низенький полин, краєм захопив і насип бруствера, проте Лопахін навіть не ворухнувся.

— Нагнись! Проще він тебе, шалений! — голосно вигукнув Сашко.

— Брешеш, не встигне! — прохрипів Лопахін і, виждавши мить, коли літак щойно вирівнявся на виході з піке, натиснув на спусковий гачок.

Літак легенько клюнув носом, але зараз же вирівнявся й пішов на південь, похитуючись, як підбитий птах, звільна й невпевнено набираючи висоту. Коло лівої площини його показався зловісний димок.

— Ага, долітався, так твою і перетак! — тихо сказав Лопахін, стаючи в окопі на весь зріст.— Долітався! —

ще тихіше й значливіше повторив він, жадібно стежачи за кожним рухом підбитого літака.

Не дотягнувши до гори, літак захитався і майже прямовисно звалився донизу. Він ударився об землю з таким тріском, наче десь недалеко об стіл розбили печене яйце, і аж тоді Лопакін з величезною і радісною полегкістю зітхнув, зітхнув на всі груди, обернувся лицем до Сашка.

— Ось як їх треба бити!— сказав він, роздуваючи поблідлі ніздрі, вже не приховуючи свого тріумфу.

— Нічого не скажеш, ловко ти його довбонув, Петре Федотовичу!— захоплено промовив Сашко, чи не вперше за весь час спільної служби називаючи Лопакіна по батькові.

Лопакін тремтячими руками покvapно скрутив цигарку, стомлений і якийсь обм'яклий, сів на дно окопу, кілька разів підряд пожадливо затягнувся.

— Думав, що втече, проклятий!— сказав він уже спокійніше, але від хвилювання ще уповільнюючи мову.— Перелетів би за гору, ну, а там чорт його знає— чи впав він, чи добрався до свого лігва. А це—діло надійне, гепнувся об землю й гори на добре здоров'я...

Недокуривши цигарки, він устав і з хвилину задоволено дивився на уламки збитого літака, що чадили вдалині. Інші три літаки, які бомбили зенітну батарею, відлітали на південь, але над переправою й досі хижо кружляли бомбардувальники, німо ляскали зенітки, вибухали бомби й високо здіймалися, веселкою виблискуючи на сонці, блідо-зелені стовпи води. Незабаром наліт скінчився; прибіг зв'язковий і покликав Лопакіна до командира роти.

Все поле поперед і назад окопів було, наче виразками, вкрите жовтими, круглими, різної величини вирвами, обкруженими запеченою землею. Косі просіки, пороблені в садку бомбами й захаращені поваленими й розщепленими деревами, відкривали раніш закриті гіллям стіни й дахи хутірських будинків, і все навкруги тепер було якесь незвичайне— нове, дике й незнайоме. Неподальше від окопу Звягінцева зяяла велика вирва, коло самого брусівера лежало до половини засипане землею, погнуте мостове оперення невеликої бомби, що відсвічувалося якими металічними краями. Але майже всюди над стріляючими об'єктами вже кудись голодкий димок ажорки, думали голоси бійців, а з кулеметного гнізда

влаштованого в старій, напівзруйнованій силосній ямі, чути було чийсь веселий, аж тремтячий голос, який переривався вибухами такого дружного, але приглушеного реготу, що Лопакін, проходячи повз яму, усміхнувся, подумав: «От, чортів народ, який незламний! Бомбили так, що мало догори ногами їх не ставили, а вщухло,— вони вже й іржуть, як застояні жеребці...» І зараз же й сам мимоволі засміявся, тому що знайомий голос сержанта Никифорова, високий, плачучий від сміху, закінчив:

— ...дивлюсь, а він раком стоїть, головою теліпає і питає мене: «Федоре, мене не вбили?» А очі в нього — ну, прямо як кулаки, на лоб вилзли, і пареною ріпою від нього тхне... Він зо страху, видно, тее...

Хтось там, у просторому окопі, сміявся стомлено і тонко, з останньої сили, але безупинно, наче його, зв'язаного, весь час лоскотали. Лопакін, все ще усміхаючись, обминув кулеметників і, обходячи вирви, доганяючи зв'язкового, сказав:

— Веселий хлопець цей Никифоров.

— Зараз кому сміх, кому сльози, а кому й вічна пам'ять...— похмуро відповів зв'язковий, вказуючи на зруйнований прямим влучанням окоп і на червоноармійця в залитій кров'ю гімнастерці, який ішов віддалеки ззаду, п'яно похитуючись, безвільно спираючись на руку санітара.

Лейтенант Голощоків зустрів Лопакіна широкою усмішкою, жестом запросив спуститися в окоп. Скориставшись з короткого затишшя, він щойно нашвидку поснідав. Голощоків витер брудною, аж чорною хусточкою рота, лукаво підморгнув:

— Ти його знизив, Лопакін?

— Начебто я, товаришу лейтенант.

— Чисто зроблено. Це в тебе перший у практиці?

— Перший.

— Ну, сідай, гостем будеш. Значить, кажеш— перший, але треба сподіватись — не останній? — пожартував лейтенант, ховаючи в нішу казанок з недоїденою порцією каші й дістаючи звідти містку трофейну флягу.

В окопі лейтенанта пахло не тільки вологою гнилюю, що не встигла підсохнути, і полином, але й різким ірисяним ремінням амуніції, крошечки — одеколоном, телячим, як оцет, чоловічим потєм і махоркою. Лопакін подумав, проте, як надзвичайно швидко люди освоюють окопи, наслідуючи тимчасове житло своїми запасами, зовсім

різними і властивими тільки кожній окремій людині. Він не до речі згадав слова сержанта Никифорова й усміхнувся, та лейтенант витлумачив його усмішку по-своєму і, наливаючи в алюмінієвий стаканчик горілку, стримано сказав:

— Це сусіди наші, зенітники, підкинули сьогодні пального, своєї у мене давно вже не було... Що ж, по-здоровляю з удачею, бери, випий.

Лопахін двома пальцями обережно взяв від лейтенанта стаканчик, сказав спасибі, але в думці пожалкував, що посудина надто вже не по-російськи мілка, і, заплющивши очі, повільно, з смаком випив теплу горілку, що тхнула гасом.

Лейтенант крєкнув одночасно з Лопахіним, ніби вкупі з ним поділяючи задоволення, але сам пити не пив, прибрав фляжку.

— А люди які стали у нас, Лопахін, га? Раніш, було, як тільки літаки — всі покотом лежать і землю нюхають, а зараз уже не те, зараз ходи над нами на пристойній висоті, а то ноги поламаємо, га? Так же, Лопахін?

— Точно, товаришу лейтенант.

— Підполковник дзвонив недавно, питав, хто збив літака. Народ на тебе вказав, та й сам я бачив. Напевне, будеш представлений до нагороди. Ну, йди, незабаром треба сподіватись наступу, дивись, не підкачай з танками. Зайди до Борзих, попередь від мого імені, бій буде серйозний, стояти треба, як кажуть, на смерть. Скажи, що я надіюся на нього, а я зараз пройдуся на правий фланг. Да, щось німці заповзялися з нальотами, дорогу до переправи собі розчищають... Гарячий буде деньок, отже, пильнуй там добре!

Лопахін повертався до себе цеглисто-червоний від щастя й випитої горілки, але, підходячи до окопу броньбійника Борзих, зігнав з обличчя усмішку, посерйознішав.

Борзих снідав, старанно вичищаючи хлібною скоринкою стінки консервної банки.

Лопахін ліг біля окопу, спитав:

— Ну, як, сибірський жителю, тебе й бомби не беруть?

— Мене, значить, ніяка причина до самої смерті не візьме, — басовито відповів широкоплечий і зграбний сибіряк, не припиняючи своєї роботи.

— Що ж, почастивав би шанежками, або-що, в гості ж до тебе прийшов.

— Піди в гості до моєї жінки в Омськ, сьогодні неділя, вона неодмінно готує шанежки, вона й почастиує. Лопакін заперечливо й сумно похитав головою.

— Далекувато, не піду, хай їм, твоїм шанежкам...

— Еге ж, далеченько, значить,— зітхнувши, сказав Борзих, і не можна було зрозуміти, чого він отак легко зітхнув: чи того, що далеко від цього голого донського степу до рідного Омська, чи того, що так скоро спорожніла консервна банка...

Не розмахуючись, Борзих шпурнув у бур'ян порожню банку, ретельно витер руки об засмальцьовані штани, сказав:

— Краще ти мене, Лопакін, тютюнцем почастиуй.

— А свій певже весь скурив? — здивувався Лопакін.

— Чому скурив? Чужий завжди смачніший,— розважливо сказав Борзих і, зігнувши жолобком шматок паперу, простягнув руку з окопу.— Сип, не скупуй. Якби мені пощастило збити літака, я б весь тютюн розчастував друзям-приятелям.

Коли вони мовчки ковтнули разів по два терпкого махорчаного диму, Лопакін сказав:

— Лейтенант наказав тобі передати, щоб добре пильнував. Він з головою хлопець і гадає, що танки спочатку на нас будуть силу випробовувати. За цими висотками, котрі навпроти нас, їм добре зосереджуватися, до того ж їм там і підход хороший, балочка з пагорка навскоси йде, бачив ти її?

Борзих мовчки кивнув головою.

Лейтенант так і сказав: «Я,— каже,— на Борзих і на тебе, Лопакін, надіюсь. Стояти будемо до останку».

— Правильно робить, що надіється,— стримано сказав Борзих.— Людей у нас мало залишилося, але хлопці всі такі, значить, що з голими руками не підходь. Ми-то вистоїмо, а от як сусіди?

— Сусіди нехай самі за себе турбуються,— сказав Лопакін.

І Борзих знову мовчки кивнув головою.

Лопакін устав, потиснув широку пегпучку руку товариша, сказав:

— Бажаю удачі, Якиме!

— Взаємно і тобі.

Поминувши два стрілецькі окопи й порівнявшись з третім, Лопакін, наче перед несподіваною перешкодою, раптом ошаліло спинився, протер очі, крізь зуби обурено сказав: «Оце добре діло! Цього мені ще бракувало на старість...» З окопу, викопаного по-справжньому і з очевидним знанням справи, з-під низько насунутої каски, не кліпаючи, дивилися на нього стомлені, але, як завжди, байдужі, холодні, голубі очі кухаря Лисиченка. Повновиде обличчя кухаря з налитими, як антонівські яблука, щоками було якесь надзвичайно моложаве, навіть веселе, а голубі очі спокійно і, як здавалося Лопакіну, з викликом і безсоромно мружились.

Підкреслено човгаючою ногою Лопакін наблизився до окопу, присів навпочіпки і, дивлячись на кухаря зверху вниз, просичав голосом, який не віщував нічого доброго:

— Здрастуйте.

— Наше вам,— холодно відповів Лисиченко.

— Як ваше здоров'я? — люб'язно поцікавився Лопакін, спопеляючи кухаря пронизливим поглядом, ледве стримуючи лють, готову вирватись назовні.

— Дякую, чапайте далі, к чортовій матері.

— Я б тобі відповів по всіх правилах військової науки, але не для тебе бережу найдорожчі й рідкісні слова,— випростуючись, сказав Лопакін.— Ти мені дай відповідь на одне-єдине запитання: який дурень посадив тебе в оцю ямку, і що ти сподіваєшся висидіти в цій ямці, і де кухня, і що ми сьогодні будемо жерти з твоєї ласки?

— Ніхто мене сюди не саджав, друже. Сам викопав собі окопчика, сам і розташувався тут,— спокійним і нудьгуючим голосом відповів Лисиченко.

Лопакін мало не задихнувся від обурення.

— Розташувався? Ах, ти... А кухня?

— А кухню я покинув. І ти тут не ахай, будь ласка, і не лякай мене даремно. Мені коло кухні бути сьогодні стало сумно, через те й покинув її.

— Засумував, покинув і своєю охотою прийшов сюди?

— Точно. Що тебе ще цікавить, герою?

— Ти що ж думаєш, що без тебе оборони не вдержимо? — скоромовкою спитав Лопакін, пронизуючи Лисиченка тим самим гострим і ненависним поглядом.

Але не так воно просто було залякати або навіть збентежити кухаря, який бував у бувальцях. Спокійно дивлячись на Лопакіна знизу вгору, він сказав:

— Оце ти якраз влучив у самісіньку точку, не пона-діявся я на тебе, Лопахін, подумав, що звонпиш у тяжку хвилину, через те і прийшов.

— Чого ж ти білого ковпака не надів? У генералового кухаря бачив я ковпака на голові чистого-чистісінького... Чого ж не надів? — задихаючись, спитав Лопахін.

— Ну, то ж у генералового, а я б його нащо надівав? — сподіваючись якоїсь каверзи, нерішуче спитав Лисиченко.

Лопахін не витримав, з насолодою, з смаком сказав:

— Треба б тобі його надіти, щоб тебе, гладкого інди-ка, швидше тут убили!

Лисиченко тільки махнув рукою і так само спокійні-сінько відповів:

— Мене вб'ють тоді, коли на твоїй могилі, Петю, бу-дяки виростуть, коли тобі земляна жаба цицьки дасть, не раніше.

Говорити з кухарем було марно. Він був невразли-вий у своєму добродушному українському спокої, немор залізобетонний дот, через те Лопахін, передихнувши, ти-хо й невпевнено сказав:

— Гепнув би я тебе чим-небудь важким так, щоб із тебе все пшоно висипалось, та не хочу на таку погань сили витратити. Ти мені спочатку скажи — тільки без ніяких твоїх штучок, — що ми сьогодні жертви будемо?

— Борщ.

— Як так?

— Борщ із свіжою бараниною і з молодю ка-пустою.

Лопахін програвав гру, з нього очевидячки знущали-ся, а він не знаходив таких ваговитих слів, щоб достой-но відповісти.

Знову присів він навпочіпки біля окопу, закликав на допомогу все своє самовладання, задушевно заговорив:

— Лисиченку, я зараз перед боєм дуже нервовий, і жарти твої мені обридли, кажи до пуття: людей без горючого хочеш залишити? Гляди, хлопці тобі цього не подарують. Я перший можу пальнути по тобі прямою наводкою, і мені наплювать, що з тобою тоді станеться, якого кольору буде в тебе після цього обличчя. Ти ж розумієш, хто ти єсть? Головне і в наступі, і в обороні — це харч, і всякий рід військ без харчування — однаково, що нуль без палички. Чого ж ти тут байди б'єш? Іди, голубчику, швидше звідси, поки тебе за ноги не

виволокли, іди, маскуйся як належить і, поки все тихо в околицях війни, з малим димом вари кашу. Чорт з нею, згоден навіть кашу твою їсти, без неї гірше, аніж з нею. Хто ми єсть без гарячої страви? Ми — жалюгідні люди, даю слово честі! Я, наприклад, коли чогось не нахлепчусь, роблюся нещасніший за найостаннішого італійця і гірший за найнещаснішого румуна. І приціл у мене стає не той, і якась кволість у ногах, і руки починають тремтіти... Іди, Лисиченку, і будь певний, справимося тут і без тебе. Присягаюся, що твоя посада така сама почесна, як і моя. Ну, може, там на якусь тільки десяту часточку нижча...

Лопакін ждав відповіді, а Лисиченко неквапно дістав з кишені рожевий, вишитий неймовірними квітками кисет, неквапно одірвав від газетного аркуша косий і довгий клаптик і ще неквапніше почав скручувати козячу ніжку. Аж як начинив цигарку тютюном та добув з трофейної запальнички вогню, не поспішаючи сказав:

— Даремно ти мене умовляєш, герою. З кухнею на спині Дон я перепливти не можу, вона ж мене одразу втопить, переправити її по мосту теж неможливо. Підірву я її гранатою, як треба буде, а зараз поки що в котлі борщ наваристий кипить. Правду кажу. Чого ти на мене очі витріщив? Прибери їх трохи або придерж руками, бо вони в тебе на землю впадуть. Бачиш, яке воно діло: біля мосту овець кілька штук бомбою побило, ну, я, звісно, одного баранця дорізавав, не дав йому недоброю смертю від осколка здохнути, капусти на городі роздобув, по-злодійському роздобув, прямо скажу. Ну, і доручив двом легкопораненим за борщем наглядати, заправив його й пішов, так що у мене все гаразд. От новою трохи, підтримаю вас, а настане час обідати — відповзу в ліс, і гаряча їжа по можливості буде представлена. Ти задоволений мною, герою?

Розчулений Лопакін хотів був обняти кухаря, але той, усміхаючись, присів на дно окопу, сказав:

— Ти замість оцих собачих ніжностей одну гранатку мені дай — може, знадобиться на діло.

— Дорогий мій тезко! Неоціненна ти людина! Воюй, будь ласка, тепер скільки тобі завгодно, дозволяю! — урочисто сказав Лопакін, відчеплюючи від паска ручну гранату і з шанобливим поклоном вручаючи її кухареві.

Лопакін, напевне, ще поточив би баляндрази з кухарем, але знову почувся гул — наближались літаки, — і він швиденько подався до свого окопу.

І цього разу на підході до цілі літаки роздвоїлись: частина їх ударила по лінії оборони, а інші, прориваючись крізь загороджувальний вогонь зеніток, ринули до переправи.

І знов густа хмара бурого пилу, наче туманом, оповила окопи, високо піднялася в тихому повітрі, закрила сонце. Крізь гуркіт вибухів, виючий свист осколків і глухий обвальний шум землі, що падала зверху, Лопакін марно намагався почути постріли своїх зеніток. Розташована в шкільному садку батарея мовчала, і Лопакін гірко подумав: «Накрили, гади!» Потім йому спало на думку, що батарея, може, встигла перекочувати зі старих позицій, і він трохи заспокоївся.

В несамовитому гуркоті, що заповнив усе навколо, він майже не розрізняв вигуків Сашка. Оглушений і пригнічений ураганом вибухів, що шаленіли над землею, він усе-таки знаходив у собі сили і, відриваючись од стіни окопу, часто, але обережно висувався над бруствером. Гарячі поштовхи вибухових хвиль відкидали назад його голову, але він пильно дивився крізь запону куряви вперед, намагаючись розглянути — чи не йдуть ворожі танки, прикриваючись бомбардуванням з повітря?

В одну таку мить у прорізаній полум'ям вибухів темряві, що заступала сонце, він випадково глянув туди, де був окоп Звягінцева, і з полегкістю та радістю побачив, як після чергового пострілу ледь помітно здригається підняте догори дуло гвинтівки, а потім на секунду побачив, як ворухнулася і каска Звягінцева із знайомою вм'ятиною на боці, — каска густо припала порохом і тепер уже остаточно втратила тьмянний глянець захисної фарби.

«Просто молодець хлопець! — захоплено подумав Лопакін. — Цього не залякаєш ніякою музикою...»

Побоювання Лопакіна незабаром справдились: не встигли літаки після двох заходів одлетіти, як з пагорка долинув шум моторів, але вже зовсім інакший, притиснений до землі, суцільний, перемішаний з брязкотом і залізним скреготом гусениць. Майже одночасно по переправі з-за висоти відкрила вогонь артилерія німців, і наші батареї, по той бік Дону в лісі, дружно відповіли.

— Ну, Сашко, підтягни штани й держись! — підбадьорливо усміхаючись, сказав Лопакін. — Та поглядай, щоб жодний танкіст не втік, коли запалю машину. Як у тебе настрої? Непоганий? От і добре: головне в нашій вредній професії — це щоб настрої не псувався.

Він припав до рушниць і знову, як і в той момент, коли ворожий літак пікірував на окопи, немов злився з своєю незграбно довгою рушницею, не одводячи очей від закритих тепер уже поріділою запоною куряви сталевих гримучих коробок, які йшли з пагорка, вишикувавшись уступом і утворюючи ніби тупий клин.

Ні, тепер можна було дихати на повні груди! Початок цього бою зовсім не схожий був на той бій, коли залишки розбитого полку спромоглися відборонити висоту й відбити натиск ворога, маючи всього лише чотири протитанкові рушниць та кілька кулеметів. Тепер бій розгортався зовсім по-інакшому. Не встигли танки пройти й на половину відстані до визначених Лопакіним орієнтирів, як на їх шляху вже постав чорний частокіл розривів. Била полкова артилерія, та так старанно й до ладу, що незабаром з двадцяти середніх танків, що виринули з-за пагорка, три застигли на місці, а четвертий не встиг пройти й десятка метрів, тягнучи за собою чорний шлейф диму, як наступний снаряд вивернув коло правого його борту патлатий стовп землі, і танк легко й слухняно нахилився набік, немов силкуючись зачерпнути краєм розверненої башти цієї благодатної донської чорноземлі, яку кілька хвилин тому він так погордливо топтав гусеницями...

Захоплений стрільбою артилеристів, Лопакін, наче плоскогубцями, стиснув пальцями плече Сашка, вигукнув:

— От стріляють, так стріляють! Ах, мамині діти, хто їх так учив? Я б того чоловіка в маківку поцілував! Гляди, Сашко, ми ж отак з тобою сьогодні можемо безробітними залишитися!..

З лівого флангу, з невеличкого садка, почала бити по танках і батареях ПТО. За кілька хвилин було підбито ще два танки, але інші встигли прорватися вперед і тепер були від окопів не далі як за двісті метрів.

Лопакін добре бачив темно-сірий присадкуватий корпус танка, що йшов трохи навскоси, бачив і невизначні обриси якогось химерного, хвостатого звіра, намальованого білою фарбою на борту танка, по лівий бік хреста.

Вже бачили його запалені й заплали сльозою очі, але він ждав, коли відстань зменшиться ще хоч на півсотні метрів, щоб бити напевно.

З-під гусениць танка випурхував, низько над землею, над дрібним степовим полином слався сірий пил. Часом на сонці раптом спалахував відполірований трак гусениці, і знов, наче клапти сірої вати, що волоклася за танком, клубочився пил, а поверх нього видно було, як повільно обертається башта, з дула гармати роздвоєним гадючим жалом на коротку мить раптом висувається і зникає блідий і гострий вогник, майже невидний у промінні яскравого вранішнього сонця, а потім на правому фланзі роти попереду й позаду жовтих горбочків окопів спухає й повільно осідає чорний гриб піднятої вибухом землі і лунає характерно дзвінкий, тріскучий звук вибуху.

З другого патрона Лопакін підбив танк. Майже одночасно зайнялося ще два танки... Решта, круто завертаючи, повернули назад, сховалися за висотою. І тільки коли останній танк зник за курним гребенем могили, Лопакін, блиснувши синюватими білками, глянув на бліде обличчя Копитовського, влесливо спитав:

— Чого це ти, Сашко, якийсь сірий став?

— Посірієш від такого життя,— тяжко переводячи дух, відповів Копитовський.

Через півгодини німці повторили атаку. Цього разу щось з десять німецьких танків уже в супроводі автоматників спробували зробити пробоїну в обороні на стику двох рот, одною з яких командував лейтенант Голощоків.

Удар припав на лівий фланг роти Голощоківа. Середній танк противника, який ішов попереду, з розгону налетів на плетену з верболозу, обмазану глиною кузю, на мить обгорнувся курявою і, вирвавшись з-під уламків, несучи на броні сухий хворост і сміття, що сипалося з нього, розстріляв вогнем з гармати обслугу станкового кулемета, встиг роздавити кілька стрілецьких окопів... Він ішов зигзагами й утюжив гусеницями окопи, повертаючи сюди й туди низько зрізаним, тупим сірим рилом. Він швидко наближався до Лопакіна, і коли, накривши всім громадищем окоп ефрейтора Кочетигова, раптом загальмував одну гусеницю й закрутився на місці, щоб завалити землею глибокий окоп,— Лопакін вистрілів. Але не він знищив цей танк: по груди засипаний зем-

лею, вже вмираючий, ефрейтор Кочетигов потягнувся вгору і, ледве танк сповз із його зруйнованого окопу, кволим, дитячим рухом махнув рукою. Пляшка тоненько, нечутно в гуркоті бою цокнулася із спадистою сірою бронєю танка, дзенькнула й розлетілася на дрібні скалки, а по литій броні поповзли жарке полум'я, ніжно-голубий димок...

Палаючий танк заревів мотором, наче від нестерпного болю, і, повернувши під прямим кутом, ринув у садок, намагаючись збити полум'я об гілля зваленого вогнем густого вишника.

Засліплений і напівзадушений димом водій, мабуть, погано бачив: на повному ході танк попав у старий занедбаний колодязь, вдарився об муровану з каменю стіну і, нахилившись, піднявши чорне днище, що пашіло перегрітим мастилом, так і застиг там, знешкоджений, дожидаючи загибелі... Все ще з шаленою швидкістю крутилася ліва гусениця його, марно намагаючись вхопитися білими траками за землю, а права, прогинаючись, зависла над розритою землею, безсила й жалюгідна.

Все це бачив Копитовський. Дихаючи коротко й часто, стежив він круглими виряченими очима за шаленим рухом і загибеллю ворожого танка й опам'ятався аж тоді, коли над вухом лопнув знайомий постріл своєї, лопахінської, рушниць. Швидко, як птах, повернувши голову, Копитовський побачив праворуч, за сотню метрів від окопу, танк, який ішов нерівними, судорожними ривками і за коротку мить зупинився, а майже впритул коло себе, збоку,—червоне, чуже обличчя Лопахіна.

Два німецьких танкісти, немов сірі тіні, югнули з люка спиненої машини. Один з них у розстебнутому мундирі, падаючи на спину, круто повернувся на підборах, хрестом розкинув руки, другий — без кашкета, темноволосий, в сірій сорочці з закачаними по лікті рукавами — хотів був стати навколішки і раптом знову припав до землі, припав усім тілом, поповз, звиваючись по-гадючому, майже не ворушачи руками...

В цю саму мить Копитовський, який на секунду забарився, відчув, як з його рук з силою рвонули автомат: Лопахін, не зводячи заворожених очей з повзучого танкіста, тягнув до себе автомат Копитовського, але як тільки з правого боку, з окопу Звягінцева, тріснув подіпокий постріл і повзучий танкіст уткнувся носом

у землю, Лопакін одпустив автомат, повернув до Копитовського спотворене від гніву обличчя, з свистом втягаючи крізь зуби повітря, заїкаючись сказав:

— Ти... сволоч, роздובбане корито!.. Ти воюєш, чи як?! Чого вчасно не стріляв? Ждеш, коли він у полон почне здаватися! Бий його, поки він рук угору не встиг підняти! Бий його з льоту! Мені німець на моїй землі не полонений потрібний, мені він тут потрібний — мертвий, зрозуміло тобі, ти, мамин сину?!

* * *

Вже високо над пошматованою землею підбилося в синьому й хорошому небі сонце, вже гострішим, гіркішим і милішим серцю став запах прогрітого сонцем степового полину, коли з-за оповитих маревом донських висот знову появились танки і німецька піхота знову піднялась уже в третю безрезультатну атаку...

Шість запеклих атак одбили бійці з'єднання, яке прикривало підступи до переправи, німецька піхота й танки відкотилися на висоти, і ополудні над полем бою ненадовго залягла тиша.

Після громового гулу артилерійської канонади, гуркоту розривів і кулеметно-автоматної тріскотні, що перекотами ходила вздовж усього переднього краю, незвичайною і дивною здалася Звягінцеву ця раптова тиша... Він повільно зняв з голови каску, стомлено провів по замурзаному обличчю рукавом гімнастерки, втираючи рясний піт, потім, задоволено прислухаючись до тихого звуку власного голосу, сказав:

— Ну, от і притихло...

Він з насолодою відчував блаженну тишу і по-дитячому уважно, трохи скиливши голову набік, довго прислухався до сухого шурхоту землі, що обсипалася з бруствера. Піщинки і дрібні черстві кришечки глини жовтим струмочком стікали по схилу насипу, прямовисно падали на дно окопу, вдарялись об вистріляні гільзи, що густо лежали під ногами у Звягінцева, і гільзи тоненько, мелодійно подзенькували, наче невидимі, сховані під землею дзвіночки. Десь зовсім близько застрекотів коник,—Звягінцев слухняно повернувся й на цей повий звук, що привернув його увагу. Жовтогарячий джміль з дзижчанням, схожим на вібруючий стогін низько відпущеної басової струни, зробив коло над

окопом, на льоту випустив оксамитно-чорні, волохаті лапки, сів на стебло ромашки, що стирчало з бруствера. Часто кліпаючи, Звягінцев уважно дивився на запорошену ромашку, яка пружно похитувалась, на неймовірно ошатного джмеля, дивився так, наче все це він бачив уперше в житті, і раптом здивовано і рвучко підвів голову: легенько повійнув вітер і відкілясь здалека доніс до його слуху чистий і дзвінкий крик перепелиці...

І шелест вітру в спаленій сонцем траві, і несмілива, скромна краса сяючої білими пелюстками ромашки, і гасаючий у гарячому повітрі джміль, і рідний, знайомий з дитинства голос перепелиці — всі ці дрібнісінькі прояви всесильного життя одночасно й обрадували і страшенно здивували Звягінцева. «Неначе й бою ніякого не було, от яке дивне діло! — здивовано подумав він. — Тільки що кругом смерть ревіла на всі голоси, і от тобі маєш — перепілка хававкає, немов при мирній обстановці, і всяка тобі інша комашня в повному порядку і займається своїми ділами... Чудасія, та й годі!»

Звягінцев розгублено озирався на всі боки і скидався в ці хвилини на людину, яка тільки-но прокинулась від кошмарного сну і, з полегкістю зітхнувши, прийняла просту й жадану дійсність. Йому потрібно було ще трохи часу, щоб призвичаїтись до тиші. А тиша стояла насторожена, недобра, як перед грозою, і коли б вона продержалась довше — Звягінцеву, напевне, стало б тяжко, але незабаром на лівому фланзі короткими чергами застукотів кулемет, з-за висоти почали пристрілку важкі німецькі міномети, і недовге затишшя скінчилось так само раптово, як і почалося.

Піднощик патронів — молоденький, малознайомий Звягінцеву червоноармієць — підповз ззаду до окопу, сказав, кречучи й відсапуючись:

— Боепостачання приставив. Ну, як, бородатий, заправлятися будеш?

Звягінцев провів долонею по відрослій на щоках мідно-червоній щетині, ображено спитав:

— Чого ж це я бородатий? Що я тобі — старий, чи що?

— Старий не старий, а недалеко від цього, заріс — просто дивогляд якийсь. Ну, відсипай свою порцію.

— Подумаєш — заріс... Красоту при такому відступі ніколи наводити, це розуміти треба, а літа мої не такі вже й старі, — невдоволено промовив Звягінцев, починаючи

ючи патронну сумку важкими й маслянисто-теплыми на дотик патронами.

Не звертаючи уваги на поправку, балакучий піднощик сказав:

— Чого ти, дядьку, гнешся в окопі, як грішна душа? Німця на видноті нема, стрільби справжньої також нема, вилазь на сонечко, розімни старі кості!

Слова «дядьку» і «старі кості», очевидно, були Звягінцеву не до вподоби, він скривився, не без в'їдливості спитав:

— А чого ж ти, молодий парубче, на пузі переповзаєш, коли не видно німця й вогню мало?

— Це я так здавна звик,— сміючись, відповів піднощик.— Розумієш, при моїй спеціальності так звик поповзом, немов плазун якийсь, пересуватися, що боюсь, коли б і зовсім не розучитись погами ходити. Весь час так і надить па череві проповзти...

— Дурне діло не хитре, дуже просто можеш розучитися,— охоче підтвердив Звягінцев.

З нудьги йому захотілося поговорити з веселим хлопцем, і він спитав, як і завжди в розмові з молодими бійцями, мимоволі трохи поблажливим і зверхнім тоном?

— Ти, хлопче, не з третьої роти? Щось ти мені наче по знаку?

— З третьої.

— А прізвище твоє як?

— Утішев.

— Ти жонатий, Утішев?

Хлопець заперечливо похитав головою, заусміхався.

— Літами я молодий, не встиг до війни.

— Отож-бо що не встиг... От будеш піднощиком працювати, одвикнеш ходити, а після війни захочеш оженитися і замість того, щоб ходити своїми ніжками, як усі добрі люди роблять, згадаєш воєнну звичку та й поповзеш на пузі до дівки свататись. А вона, сердешна, побачить такого жениха і— геп, та й умліла! А її батьки і почне влоперек спини палицею тебе гатити та приказувати: «Не ганьби чесної нареченої, такий-сякий! Ходи як належить!»

Утішев потягнув до себе за лямку патронну коробку, усміхаючись, сказав:

— Небрятый ти, а хитрий... Ти мені баків не забивай, я слухати слухаю, а патрони тим часом лічу. Скінчилася заправка! Стріляти не тобі одному.

Звягінцев хотів був щось заперечити, але Утішев повз до сусіднього окопу і, не повертаючи голови, раптом повчально і серйозно сказав:

— А ти, бородатий, стріляй ошадливіше та влучніше, а то ти, мабуть, пуляєш у білий світ, як у копійчку. Та про дівчат на старість менше думай, тоді у тебе й руки тремтіти не будуть...

Від несподіванки й образи Звягінцев не зразу добрав розуму, що відповісти, і лише трохи згодом гукнув навздогін:

— Бабусю свою повчи, як треба стріляти, шмаркачу!

Утішев повз, усміхаючись і не оглядаючись, волочачи за собою патронні коробки. Звягінцев зневажливо подивився на його спину з білими плямами солі, що проступили на лопатках, на перекинуту через плече мотузяну лямку, що глибоко врізалась у вигорілу на сонці, аж білу, гімнастерку, з прикрістю подумав: «Народ якийсь несурйозний тепер, чорт його знає, що за народ! Немов усі вони в Петьки Лопахіна вчилися... Ех, біда, біда, нема Миколи Стрельцова, і поговорити до пуття ні з ким».

Побіжно пожалкувавши за відсутнім другом, Звягінцев упорядкував своє солдатське господарство: повикидав гільзи, що качалися під ногами, поправив скатку, вичистив травою і сховав у нішу казанок; хотів був трохи поглибити окоп, та коли подумав, що треба знов орудувати лопаткою, по шматочку відколупувати суху і тверду, як камінь, землю,— все його ество повстало проти цього, і він відчув раптом такий чавунний тягар і втому в руках, що одразу й безповоротно вирішив: «Обійдеться й так, не колодязь же копати, справді! А смерть, як захоче, то й у колодязі знайде».

Рідкі клапті хмар пливли на схід повільно і велично. Лише зрідка біла, наскрізь прозора хмарка ненадовго закривала сонце, але й у такі хвилини не ставало прохолодніше; розпечена земля дихала спекою, і навіть тінювий бік окопу був такий нагрітий, що Звягінцеву противно було до нього доторкатися.

В окопі стояла задуха нерухома, мертва, як у жарко натопленій бані; настирливо дзвеніли мухи, що звідкільсь поналітали. Розморений полудневою спекою, Звягінцев, посидівши на згорнутій скатці, вставав, тер тильним боком долоні очі, дивився на підбиті й погорілі

танки, на розплатані по степу трупи німців, на буру хвостату хмару куряви, що сунулась далеко за висотами над грейдером, який тягнувся на схід паралельно течії Дону. «Щось замишляють, прокляті фріци,— думав він, стежачи за рухом куряви.— До них, видно, підкріплення йдуть, он яку збили куряву. Підтягнуть сили, перегруповання зроблять, залижуть болячки та й знов полізуть. Вони — уперті чортяки, нестерпно уперті! Але й ми не з глини роблені, ми теж навчилися давати їхньому братові такого бобу, що нехай тільки встигають утирати червону юшку під носом. Це їм не сорок перший рік! Побалувалися спочатку, а тепер годі!» — заспокоюючи себе, міркував Звягінцев, а потім перевів погляд на підбитий Лопакіним танк.

Темно-сіра, ще недавно грізна машина стояла, повернувшись навкоси, зяючи назавжди замовклим жерлом трохи піднятого вгору гарматного ствола. Перший танкіст, що вистрибнув з люка й був зрізаний з ніг чергою автомата, лежав коло гусениці, широко розкинувши руки, і вітер ліниво ворушив полу його розстебнутого мундира; другий — убитий Звягінцевим — перед смертю встиг одповзти від танка. Крізь ріденькі кущики долину Звягінцев бачив його темноволосу потилицю, викинену наперед засмаглу руку з закачаним по лікоть рукавом сірої сорочки, відполіровані, блискучі на сонці підківки і круглі, білі, стерті головки цвяхів на підшвах черевиків.

— При такій спекоті до вечора і оцей мій хрещеник, і інші биті неодмінно припухнуть і почнуть смердіти. Від таких сусідів тут не продихнеш... — чомусь уголос сказав Звягінцев і гидливо скривився.

По спині його поповзли мурахи, і він мерзлякувато повів плечима, згадавши нудотно солодкий трупний дух, який з самої весни незмінно супроводив полк у боях і переходах.

Давним-давно минув той час, коли Звягінцеву, тоді ще молодому й недосвідченому солдатові, неодмінно хотілося глянути в обличчя вбитого ним ворога; тепер він байдужно дивився на розпростертого неподалік рослого танкіста, збитого кулею, і у нього було тільки одне бажання: якнайшвидше вибратися з тісного окопу, який за шість годин встиг остогиднути йому до смерті, і поспати без просипу діб зо дві де-небудь у скирті свіжої житньої соломи.

Він легко відновив у пам'яті запашний дух тільки-но обмолоченого жита, застогнав від спогадів, що солодко стиснули серце, і знову сів на дно окопу, відкинув голову, заплющив очі. Його знемагав сон, і тепер він охоче поговорив би навіть з Лопакіним, щоб розігнати важку дрімоту, але Лопакін після четвертої атаки німців перебрався в запасний окоп і був далеко.

В забутті, коли непомітно стирається грань між сном і явом, Звягінцев бачив жінку, дітей, вбитого ним танкіста в сірій сорочці, директора МТС, якусь незнайому мілководу річечку з швидкою течією і відшліфованою різнобарвною галькою на дні... Річечка шаленіла в крутих глинястих берегах, гула все настирливіше, дужче, і Звягінцев неохоче опам'ятався, розплющив очі: над ним високо в небі йшло шість наших винищувачів, далеко випереджаючи дзвінкий гул своїх моторів, що відставав од них.

Звягінцев був людиною практичного розуму й любив свою авіацію не взагалі і не в усякий час, а тільки коли вона прикривала його з повітря або на його очах бомбила і штурмувала ворожі позиції; через те він і провів винищувачів, які швидко віддалялися, холодним поглядом з-під сонно спущених повік, з тихою злістю забурмотів:

— Знову спізналися! Коли нас німці бомбили й висіли над нашими окопами, як прив'язані,— ви, надісь, кофій пили та собачі валянки свої натягали, а тепер на готовеньке пішли в пустий слід пурхати, державне горюче марно палити... Винищувачі бензину ви, от ви хто такі!

Висловити своє обурення до кінця йому не вдалося: німці почали артилерійську підготовку, і на передній край обрушився раптом такий шалений шквал вогню, що Звягінцев умить забув і про винищувачів, і про все інше на світі...

Сотні снарядів і мін, з свистом і виттям розпорюючи гаряче повітря, летіли з-за висот, рвалися біля окопів, підіймаючи бризкаючі осколками чорні фонтани землі й диму, вздовж і впоперек переорюючи й так насущіль вкриту вирвами, звивисту лінію оборони. Снаряди вибухали один за одним з неймовірною швидкістю, а коли зливалися, над тремтячою від обстрілу землею поставав протяжний, тяжко колихливий, всеподавляючий гуркіт.

Давно вже не був Звягінцев під таким зосередженим і щільним вогнем, давно не відчував такого розпачливо-

го страху, що тупо свердлов серце... Так часто і густо лягали поблизу міни й снаряди, такий безуважний і весь час наростаючий бушував навколо гуркіт, що Звягінцев, який спочатку с'як-так кріпився, нарешті втратив і мужність, яка його рідко коли залишала, і надію зостатись живим у цьому пеклі...

Безсонні ночі, крайня втома й напруження шестигодинного бою, видно, зробили своє діло, і коли ліворуч, недалеко від окопу, вибухнув крупнокаліберний снаряд, а потім, прорізавши гуркіт бою, залунав короткий несамопитий крик пораненого сусіда,— всередині у Звягінцева раптом щось надломалося. Він раптово здригнувся, припав до передньої стіни окопу грудьми, плечима, всім своїм великим тілом і, стиснувши кулаки так, що затерпли пучки пальців, широко розкрив очі. Йому здавалося, що від громових ударів уся земля під ним ходить ходором і тіпається паче в пропасниці, і він, сам поїнятий нестримним дрожжям, усе тісніше тулився до землі, що також дрижала від розривів, шукаючи й не знаходячи у неї захисту, безнадійно втративши в ці хвилини колишню впевненість у тому, що вже кого-кого, а його, Івана Звягінцева, рідна земля неодмінно сховає й обронить від смерті...

Тільки на мить майнула у нього чітко сформована думка: «Треба б окоп поглибити...» — а потім уже не було ні послідовних думок, ні почуттів, нічого, крім страху, що пожадливо смоктає серце. Мокрий від поту, глухий від страшного гуркоту, Звягінцев заплющив очі, безвільно спустив між коліна великі руки, низько схилив голову і, насилу ковтнувши слину, що стала чомусь гіркою, як жовч, беззвучно ворущаючи зблідлими губами, почав молитися.

В далекому дитинстві, ще коли вчився в церковно-парафіяльній школі, у свята ходив маленький Ваня Звягінцев з матір'ю до церкви, напам'ять знав усякі молитви, але з того часу протягом довгих років ніколи ніякими просьбами не турбував бога, позабував усі до одної молитви — і тепер молився своїм способом, коротко й наполегливо шепочучи одне й те саме: «Господи, спаси! Не дай мене на поталу, господи!..»

Минуло кілька нестерпних, безконечно довгих хвилин. Вогонь не вщухав... Звягінцев рвучко підвів голову, знову стиснув кулаки, аж хруснуло в суглобах, дивлячись припухлими, люто виблискуючими очима в стіну

окопу, з якої при кожному вибухові нечутно, але щедро обсіпалася земля, почав вигукувати лайки. Він лаявся так, що цього разу, якби почув, йому міг би позаздрити й сам Лопакін. Але й від цього легше не стало. Він замовк. Поступово його поїняла гнітюча байдужість... Зсунувши з підборіддя мокрий від поту і слизький ремінь, Звягінцев скинув каску, притулився небритою, попелясто-сірою щочкою до стіни окопу, стомлено, з крайньою байдужістю подумав: «Коли б уже швидше вбили, абощо...»

А кругом усе шалено гриміло і клекотіло в диму, в куряві, в жовтих спалахах вибухів. Залишений жителями хутір весь чисто горів. Над палаючими будинками розпросторила косматі крила величезна чорна хмара диму, і до їдконого запаху горілого пороху, що плавав над окопами, долучився гострий і гіркий душок паленого дерева й соломи.

Артилерійська підготовка тривала трохи більше як півгодини, але Звягінцев за цей час ніби друге життя прожив. Наприкінці артпідготовки у нього кілька разів з'являлося божевільне бажання — вискочити з окопу й бігти туди, до висот, назустріч суцільній чорній стіні вибухів, що насувалася на окопи, і тільки великим напруженням волі він стримував себе від цього безглузлого вчинку.

Коли німецька артилерія перенесла вогонь у глибину оборони й гулки удари вибухів часто загунали в запаленому хуторі і ще далі, десь по миршавій і ріденькій дубині лугової заплави, Звягінцев — змарнілий і постарілий за ці злочасні півгодини — механічним рухом надів каску, витер рукавом запорошений затвор і прицільну рамку гвинтівки, виглянув з окопу.

Вдалині, перейшовши через висотки, під прикриттям танків густими цепами рухалась німецька піхота. Звягінцев почув пом'якшений відстанню гул моторів, різноголосе ревіння німецьких солдатів, що йшли в атаку, і якось непомітно для самого себе перемиг задуху, що підступила до горла, весь напружився. Хоч серце його й досі калатало часто й нерівно, але від недавньої беспорядної розгубленості не залишилося й сліду. І танки, що плавно поринали носами на вибоях, і німці, що підбадьорювали себе голосним криком, — це була небезпека видима, з якою можна було боротися, це було щось таке, до чого Звягінцев уже звик. Тут, кінець кін-

цем, дещо залежало й від нього, Івана Звягінцева; принаймні він міг тепер захищатися, а не сидіти склавши руки й не ждати з безсилим розпачем, коли якийсь там одурілий від спеки невидимий німець-наводчик прямо в окопі накриє його сліпим снарядом...

Звягінцев ковтнув з фляги теплої води, яка тхнула мулом, і остаточно опам'ятався, вперше відчув, що страшенно хоче курити, пошкодував, що тепер уже не встигне скрутити цигарки й хоч би кілька разів затягнутися. Згадавши тільки-но пережитий ним страх, він з жалем, наче про когось стороннього, подумав: «От же до чого довели чоловіка, сволота!» А потім уявив собі в'їдливу усмішку Лопакіна й одразу передбачливо вирішив: «Про цю пригоду треба набрати в рот води, не дай боже — розказати Петрові, він же тоді кроку ступити не дасть, поїдом з'їсть! Воно, звісно, мені, як безпартійному, вся ця релігія начебто й не забороняється, а все-таки не дуже... не так щоб дуже воно козиристо в мене вийшло...»

Йому було якось ніяково й соромно згадувати пережите, але шукати ваговитих самовиправдань у нього не було ні часу, ні охоти, і він в думці одмахнувся від усього цього, збентежено покректав, із злістю сказав сам до себе: «От велике діло, що помолився трохи, там і помолився якось крихту... Либонь, біда навчить— ще й не такого коника виллеш! Смерть — вона не свій брат, вона, стерво, всім однаково страшна — і партійному, і безпартійному, і всякому іншому чоловікові...»

Артилерія противника знову перенесла вогонь на передній край, але тепер Звягінцев уже не з колишньою загостреною вразливістю сприймав усе, що діялось круг нього: і ворожий вогонь не здавався йому таким нищівним, та й снаряди місили землю не тільки біля його окопу, як він уявляв раніш, а з німецькою акуратністю облямовували всю ланану оборони...

Посуваючись за вогневим валом, німецька піхота наближалась до окопів. Солдати йшли швидким кроком на весь зріст. Танки били з гармат з ходу і з коротких зупинок, але наші гармати, як помітив Звягінцев, били по них значно слабше. Тоді на допомогу прийшла наша важка артилерія. Далеко за Доном покотився почетверений глухий грім, снаряди з важким шепелявим шелестом і завиванням високо над окопами прокреслили в повітрі невидимі дуги, і раптом поперед німецького

цепу зметнулися величезні чорні, розщеплені зверху стовпи землі.

Танки рвонулися вперед, поспішаючи вийти з зони обстрілу. Не встигаючи за ними, бігом рушила й німецька піхота.

З завмираючим серцем Звягінцев стежив за тим, як, падаючи й шарахаючись від вибухів, обходячи вирви, швидко наближалися, скупі рідючі, розчленовані групи ворожих солдатів. Багато їх на бігу вже строчили з автоматів... І раптом ожив досі причаєний і мовчазний наш передній край! Здавалось би, що все живе тут давно вже зметене і зрівняне з землею вогнем ворожих батарей, але всілілі вогневі точки дружно вступили в бій, і по німецькій піхоті шмагонула коса, смертельна злива кулеметного вогню. Німці залягли, проте, трохи згодом, знову рушили короткими перебіжками на зближення.

Тільки на мить Звягінцев підвів приковані до землі очі,— ніщо не змінилося за останні півгодини там, угорі: небо було таке саме синє, спокійне й велично-байдуже, і так само неквапно пливли в глибочезній синяві ріденькі, немов опалені сонцем і ледве задимлені по краях хмари, і той самий рівний, легенький вітер ніс їх на схід... Звягінцев побачив краєчок цього голубого, осяяного сонцем світу, але все те, що встиг він охопити одним незмірно жадібним поглядом, било прямо в серце і було як скорботна усмішка, як прощальна жіноча усмішка крізь сльози...

Зовсім близько від щоки Звягінцева, біля його примруженого ока, перешкоджаючи дивитись, коливалася поникла, обтяжена пилом ромашка, ворушилися сизі гілочки полину, а далі, за химерним плетивом травинок, ясно й чітко вирізнялися напівігнуті постаті ворогів, які щохвилини збільшувалися і невідпорно наближалися...

Просто на окоп Звягінцева прямувало вісім німецьких солдатів. Поперед них, трохи нахилиючись наперед, немов перемагаючи опір сильного вітру, швидко ступав офіцер. Він на ходу безтурботно помахував паличкою, потім напівобернувся і, видно, щось скомандував. Солдати випередили його, побігли важким підтюпцем.

Звягінцев узяв на мушку офіцера, на секунду затамував дух, вистрілив. Він сподівався, що офіцер упаде, але той ішов далі, ніби нічого й не сталося. Дивуючись з безстрашності завзятого офіцера й обурюючись на са-

мого себе, Звягінцев вистрілив удруге, втретє, поспішаючи і хвилюючись, послав ще дві кулі. Офіцер ішов, немов заворожений, може тільки трохи прискоривши ходу, і так само грайливо, наче на прогулянці, помахував паличкою і щось горлав услід солдатам.

«Та він же п'яний, собака!» — раптом догадався Звягінцев і, вставляючи тремтячими пальцями обойму, від нетерплячки і люті заскреготів зубами: «Ну, зажди ж... зараз я тебе приземлю! Зараз ти на землі доп'єш своє...»

Поки він заряджав гвинтівку, сержант Никифоров із спокійною, діловитою неквапливістю двома короткими чергами звалив бравого офіцера і трьох солдатів. Інші п'ятеро, витверезені втратами, швиденько залягли у вирвах і почали з такою швидкістю випорожнювати обойми автоматів, наче хотіли одразу вистріляти весь свій боезапас.

Танки гримотіли десь праворуч. За шумом бою Звягінцев ледве почув до краю напружений, хрипкий голос лейтенанта Голощокова:

— Пропускай танки! Пропускай танки! По піхоті—вогонь!

Уже вздовж усієї лінії зайнятої піхотою оборони, а також і на сусідній ділянці, куди націлений був головний удар противника, німецька піхота, одсічена від танків вогнем, залягла, а потім почала слідом за танками поповзом просуватися від прикриття до прикриття, повільно зближуючись, готуючись до вирішального кидка.

Німці були близько. Звягінцев виразно чув слова німецької команди — чужі слова ненависної ворожої мови — й гулки удари серця, що заповнило всі груди. Він стріляв і в той же час з тугою прислухався — чи не застукотить кулемет сержанта Никифорова, що несподівано замовк? Але кулемет мовчав. «Зараз — в штики», — з байдужістю приреченого подумав Звягінцев, обмацуючи спітнілою рукою гранату. Від хвилювання йому бракувало духу, і він роздував ніздрі і втягав гаряче, димне повітря з сопінням, як загнаний надсильною скачкою кінь.

За хвилину німці з криком підвелися. Наче в тумані, побачив Звягінцев сіро-зелені мундири, почув важкий тупіт ніг, грім вибухів ручних гранат, квапливе ляскання пострілів і коротку, обірвану кулеметну чергу... Він зацьковано глянув в один та в другий бік: з окопів уже вискакували товариші, його рідні товариші, побратими

на життя й на смерть; їх було небагато, але їхнє ріденьке «ура» звучало так само напружено й грізно, як і в минулі, добрі часи...

Одним махом Звягінцев викинув з окопу своє велике тіло, що раптом стало надзвичайно легким, майже невагомим, перехопив гвинтівку, мовчки побіг уперед, зціпивши вишкірені зуби, не спускаючи спідлобного погляду з найближчого німця, відчуваючи, як уся вага гвинтівки одразу перемістилася на кінчик багнета.

Він устиг одбігти від окопу лише кілька метрів. Позаду блискавкою блиснуло полум'я, оглушливо гримнуло, і він упав донизу обличчям, у клуботливу темряву, яка вмить розкрилася перед його широко розплющеними, ошалілими від страшного болю очима.

* * *

Незадовго до заходу сонця, виснажені марними спробами оволодіти переправою, німці припинили атаки, закріпились на висотах і, не починаючи активних дій, стали методично обстрілювати переправу і безлюдні дороги луговою заплави артилерійсько-мінометним вогнем.

Увечері з'єднання, яке оборонялося, одержало наказ командування відступити на лівий бік Дону. Діждавшись темряви, частини тихо знялися, поминувши руїни спаленого хутора, навмання, лісом, почали відходити до Дону.

Залишки роти вів старшина Поприщенко. Тяжко пораненого лейтенанта Голощокова несли на плащ-палатці бійці, змінюючись по черзі. Позад усіх ішов похмурий, злий, як чорт, Лопахін і— трохи осторонь від нього— зігнутий в дугу Копитовський, який ніс важкого мішка з патронами і рушницю вбитого бронебійника Борзих.

Коли проходили тим місцем, де вранці саяв зеленим листям і повнився дзвінкими пташиними голосами сад, а тепер чорніли самі горілі пеньки і, немов розкидані страшною бурею, в дикому безладді лежали вирвані з корінням, понівечені й поламані дерева з посіченим осколками гіллям,— Лопахін зупинився біля широкого вустя колодязя, уважно подивився на силует згорілого німецького танка, що похмуро чорнів у темряві. Танк стояв скособочившись, підім'явши під себе одною гусе-

пицею кущі малини й поламаний на дрізки обід поливального колеса, за допомогою якого колись зрошувались, жили, росли і плодоносили дерева. В теплом повітрі нерухомо висів змішаний згірклий дух горілого заліза, вигорілого мастила, паленого людського м'яса, але й цей смердючий дух мертвечини неспроможний був перебити надзвичайно ніжного, первозданного аромату передчасно зів'ялого листя, недостиглих плодів. Навіть будучи мертвим, сад усе ще видихав у свою останню ніч чарівний і прекрасний аромат життя...

Човгаючи чобітьми по одірваних і поплутаних батогах ожини, підійшов Копитовський, зітхнув, тихо промовив:

— Ех, життя наше горопашне! Закурити б оце...

— За міною скучив? Потерпиш і не куривши,— сухо й так само тихо озвався Лопакін.

— Потерпиш, потерпиш,— невдоволено пробурмотів Копитовський.— Російський солдат, звичайно, все витерпить, але й у нього ж терпець не з заліза виструганий... Я й так сьогодні до того натерпівся всякої всячини, що на моєму терпці всі шви полопали...

Лопакін мовчав, так само пильно дивився на темне громадище танка. Копитовський поправив мішка на спині, приглушено заговорив:

— І курити страшенна охота, а їсти — не кажи й не говори! Це в кого яка натура: в іншого від страху все надвір проситься, а я чим більше лякаюсь — тим дужче їсти хочу. А день сьогодні був страховитий, ой і страховитий! Як він, оцей проклятуший німець, пер на нас сьогодні, га? Я себе вже в упокійники записав, думав, що навів забуду, як дихати, та от не вийшло!

Лопакін не чув Копитовського; мовчки показавши на танк, він промовив:

— Ось вона, Кочетигова робота, а самого вже нема живого, по-геройському загинув... Хлопець же який був!

Без потреби про смерть товаришів не годилося говорити, така в частині була мовчазна угода, але тут Лопакіна немов прорвало, і він, звичайно не дуже охочий до таких висловлювань, раптом заговорив схвильованим, гарячим напівшепотом:

— Вогонь був, а не хлопець! Справжній комсорг був, таких у полку пошукати. Та що я кажу — в полку! В армії! А як він танк підпалив? Танк його вже задавив, засипав землею до половини, груди йому всі пом'яв...

У нього кров з рота цебеніла, я сам бачив, а він підвівся в окопі — мертвий підвівся, на останньому зітханні! — й кинув пляшку... І запалив! Мати тепер узнає — що ти собі думаєш? Розумієш ти, як вона після цього житиме?! Я ж стріляв у цей проклятий танк. Не взяло! Не взяло, будь він проклятий. Раніш треба було його бити, і не в лоб, а по борту... Дурень я! Старий, тричі проклятий богом дурень! Захапався я, і от загинув хлопець... Ще не жив, тільки що в пір'я вбився, а серце — як у орла! Дивись, на що він був здатний, на яке героїство, га? А я... я, коли таких вісімнадцятилітніх та дев'ятнадцятилітніх на моїх очах убивають, я, брат, плакати хочу... Плакати й убивати нещадно оцю німецьку наволоч! Ні, брат, мені гинути — зовсім інша річ, я вже підстаркуватий собака і життя з усіх боків нюхав, а коли такі, як Кочетигов, гинуть — у мене серце не видержує, понятно? Чим німці за це розплатяться? Ну, чим? Ось воно, німецьке падло, лежить тут і смердить, а серце у мене однаково голодне, мстити хочу! А за материнські сльози чим вони розплатяться? Та я по коліна, по ніздрі забреду в погану німецьку кров і однаково вважатиму, що розплата ще не починалася! Не починалась, ясно?!

Недорікувата, незв'язна, як у п'яного, мова Лопакіна страшенно здивувала і схвилювала Копитовського. Спочатку він слухав байдуже і, щоб не так хотілося курити, ткнув у рот пучку стертої на порошок махорки. Він жував гіркушу тютюнову жуйку, спльовував слину, що обікала піднебіння та ясна, і дивувався — що це воно сталося з Лопакіним, завжди таким стриманим на будь-які прояви почуттів? Це зовсім було не схоже на вдачу Лопакіна, ні, не схоже! А під кінець Копитовський уже судорожно ковтав насичену тютюною гіркістю слину і, всіма силами стараючись угамувати непрохане хвилювання, марно намагався розгледіти в темряві вираз обличчя Лопакіна. Але той стояв напівобернувшись до нього, низько схиливши голову, і в інтонаціях голосу його, в нахилі голови було щось таке, від чого Копитовському стало зовсім моторошно. Всі ці міркування і спогади про загиблого Кочетигова були явно недоречні й невчасні, Копитовський був твердо впевнений у цьому. І він подолав хвилювання, рішуче й гостро сказав:

— Годі тобі голосити! Ти зараз наче та причинна жінка... Ну, вбили хлопця, то хіба мало їх сьогодні побили? Всіх не оплачеш, і зовсім не наше це з тобою

діло, і зовсім не до речі про це зараз мова. Давай рушати, а то наші вже далеко одійшли, коли б нам не відбитися.

Лопахін круто повернувся, не сказавши більше ні слова, пішов уперед. Мовчки вони пройшли повз руїни МТФ, що потопали в лілових сутінках, рівним піхотним кроком протупали по уламках черепиці, яка хрустіла під ногами, і аж у лісі, коли сіли на часинку перепочити, Лопахін порушив довге мовчання:

— А Звягінцев теж... убитий?

— А я ж відкіля знаю?

— Ти ж сказав, що бачив, як він упав.

— Ну бачив, а вбитий він чи поранений — не знаю. Я його за пульс не мацав.

— Може, то не він? Може, кажу, не він падав? Ти ж міг у тому шарварку не розібратися...— з несміливою надією в голосі знову спитав Лопахін.

І знов у затремтілому голосі Лопахіна прозвучала жалісна, незнайома Копитовському нотка, і Копитовський мимоволі полагіднів, уже інакшим тоном сказав:

— Ні, він падав — Звягінцев, це я бачив точно. Міна позад нього рвонула, ну, він і гепнувся на землю, а на смерть чи як — не знаю.

— Що ти знаєш? Що ти тільки знаєш? Ні чорта ти нічого не знаєш! Та тобі й знати нема чим, апарата у тебе такого немає,— роздратовано, жовчно сказав Лопахін.— Вставай, пішли. Розсівся, як на курорті, теж мені — фігура...

Це вже говорив колишній, звичайний Лопахін, і голос у нього тепер звучав як завжди: грубувато, з хрипуватим придихом... Копитовський хоч і образився, але змовчав: з колишнім Лопахіним жити було простіше...

Знову вони мовчки йшли в непроглядній темряві, спотикаючись об оголене коріння дубків, чіпляючись за розлогі віти чагарника, точно по звуку кроків визначаючи напрямок, взятий тими, що йшли попереду. У видолінку біля роздоріжжя їх накрила вогнем мінометна батарея противника. Кілька хвилини вони лежали, припадаючи до похололої піщаної землі, а потім по команді старшини встали, швидко перебігли дорогу. Вогонь був сліпий, і втрат вони не зазнали. І ще раз, коли підходили до напівзруйнованої дамби, по якій німці пристрілялися ще завидна, потрапили під обстріл, і цього разу пролежали в чагарнику майже півгодиши.

Непроглядну темряву осявали спалахи вибухів, наскрізь прошивали світляні нитки трасуючих куль. Часом далеко на висотах, де були німці, загорялося бліде, сліпуче світло ракет, відблиск його лягав на верхівки дерев, химерно ковзав по гіллі й повільно, ніби знехотя, згасав. Уночі в лісі особливо лунко, розкотисто звучали вибухи снарядів, і щоразу Копитовський здивовано вигукував:

— Ну, й зву-у-ук же тут, як у залізній бочці!

За дамбою до них гукнули; тьмяно мигнув і погас промінь кишенькового ліхтарика, прикритого полою шинелі: чийсь надзвичайно лагідний і добродушний басок прогудів:

— Ну, куди преш, піхото? Куди преш? Сунете, як вівці, куди бачите, а тут заміновано. Бери ліворуч від дамби, на сотню метрів лівіше... Як це не позначено? Дуже навіть позначено, бачиш — стовпці забиті й люди розставлені. Де границя? А там, коло вибалка, там вас зустрінуть і покажуть дорогу, там вас проведуть брати-сапери. Сапери, вони все можуть: і на той світ проведуть, і навіть далі... А це що у вас, поранений? Лейтенант? От бідолаха! Розтрясете ви його по такій дорозі. Вам треба б ще лівіше брати, там місцевість рівніша буде.

Почувши уривки цієї розмови, Копитовський спохмурнів.

— Чув, Лопахін, які у цих котолупів порядки? — обурено заговорив він. — Про нас кажуть — піхота, мовляв, а самі чого варті? Теж мені кавалерія! Все життя на сокирах верхи їздять і лопатами поганяють, а теж туди, куди й люди, — насміхаються... Мінують і якимись стовпчиками обгороджують... Та що це — дослідне поле, чи що? Чорт тут у такій темряві добачить їхні стовпчики. Тут на телеграфний стовп налізеш і, поки не вгриєшся об нього лобом, нічого не розбереш. От нещасні куроїди, лопатники, кротове плем'я. Зблизька нічого не видно, а вони стовпчики забивають... Закуняв би оцей саперний жеребець з басом, котрий дорогу показував, і залюбки могли б ми втеліщитись на мінне поле. Веселе діло! Від німця втекли, а на своїх мінах почали б підриватися... Нам же тільки через оцей проклятий Дон перехопитись, а там вважай себе врятованим, і от тобі, здоровенькі були, мало не напоролись на своє ж рідне мінне поле. А такі випадки бувають, скільки хочеш!

Здається, от уже досяг чоловік своєї мети, і, прошу вас, все йде к чортам собачим! У нас в колгоспі — це ще до війни діло було — колгоспний рахівник три роки сватав одну дівчину; вона телефоністкою при сільраді працювала. Він її сватає, а вона не йде за нього, бо він їй аж ніяк не подобався і ніякої вона до нього любові не відчувала. Але він, собачий син, усе-таки свого добився: погодилась вона вийти за нього з розпачу — так він до неї чіплявся і так їй набрид. Вода, кажуть, камінь довбе, так і він: довбав три роки і свого доскочив. А вона, ця дівчина, заплакала та подругам так і сказала: «Виходжу за нього, любі подруженьки, через те, — каже, — що ніякого спокою від нього не маю, а зовсім не з гарячої любові». Ну, одне слово, дійшло діло до кінця, записались вони в загсі. Увечері рахівник гостей скликав. Сидить за столом, с'яє, наче млинець, намащений маслом, вдоволений, невимовно гордий собою: як же, три роки сватав і на своєму все-таки поставив! І от він бундючився, бундючився, а через півгодини тут-таки за столом і дуба дав. І знаєш, з якої причини? Вареником удавився, гад! З радості чи від жадібності, цього я не можу сказати, тільки ковтнув він його цілого, не жувавши, а вареник узяв та й попав йому в дихальну горлянку. Ну, й готовий! Його вже, цього невдачу молодого, і догори ногами ставили, і по спині кулаками та стільцями били, били, треба прямо сказати, добрено і чим попададя, і квачем у горло йому лазили, чого тільки з ним там не робили! Не помогло. Так, за столом сидючи, й овдовіла, собі на втіху, наша телефоністка. А ще у нас в колгоспі був такий slučaj...

— Заткнись ти з своїми slučajами! — суворо наказав Лопакін.

Копитовський покірно замовк. За хвилину він спіткнувся об пеньок і, брязкаючи казанком, простягнувся на весь ріст.

— Тобою тільки палі на мосту забивати! — злісно засичав Лопакін.

— Та темінь же яка, — тручи забите коліно, винувато виправдувався Копитовський.

Мовчати — після всього пережитого вдень — він, видно, був неспроможний і, пройшовши трохи, спитав:

— Не знаєш, Лопакін, куди нас старшина веде?

— До Дону.

— Я не про те: до мосту він веде чи куди?

— Лівіше.

— А на чому ж ми там переправлятимось будемо? — злякано спитав Копитовський.

— На соплях, — відрізав Лопакін.

Кілька хвилин Копитовський плентався мовчки, потім примирливо сказав:

— А ти не злишся, Лопакін! І от ти все злишся, все злишся... І чого ти, спитати б тебе, злишся? Одному тобі не з медом, чи що? Всім так само.

— Того і злюсь, що ти тільки дурниці верзеш.

— Які ж дурниці? Нібито нічого такого особливого не сказав.

— Нічого? Добре мені — нічого! Бачиш ти, що німець по мосту гамселить?

— Ну, бачу.

— Бачиш, а питаєш — до мосту йдемо чи куди? Ти з своїм телячим розумом, ясна річ, повів би людей до розбитого мосту, вогню хапати... І взагалі одчепися ти від мене з своїми дурними запитаннями, без тебе млосно. І на п'яти мені не наступай, а то я можу ліктем кров тобі з носа пустити.

— Ти на свої п'яти ліхтарі почепи, а то їх не видно в темряві. Ач який — з дамськими п'ятами...

— Ліхтарів, коли що до чого, я можу тобі начіпляти, а поки що ти до мене не тулись, я тобі не корова, і ти мені не теля, ясно?

— Я до тебе не тулюся.

— Держи дистанцію, ясно?

— Я й так держу дистанцію.

— Яка ж це дистанція, коли ти мені весь час на п'яти наступаєш? Чого ти коло мене трешся?

— Та не трусь я коло тебе, на чорта ти мені здався!

— Ні, трешся! Що ти, відбитись од гурту боїшся?

— І от знов ти злишся, — засмучено промовив Копитовський. — Відбитися я не боюсь, а переправлятимось без мосту, як би тобі сказати... ну, побоююсь, чи що! Тобі добре говорити, ти плавати вмієш, а я не вмію плавати, зовсім не вмію, та й годі! Йдемо ми лівіше мосту, човнів там не буде, це я точно знаю. А коли човнів немає, то переправлятимось доведеться на підручних засобах, а я вже учений: переправлявся через Донець на підручних засобах і знаю, що воно за штука...

— Може, ти на час перестанеш молоти язиком? —

стримано, з зловісною чемністю запитав з темряви голос Лопакіна.

І сумовитий, але сповнений упертої рішучості тенорок Копитовського відкілясь іззаду, з-за темної шапки куца, озвався до нього:

— Ні, я не перестану, мені жити залишилось — капельночку, тільки до Дону, а тому я повинен перед смертю висловитись... Навіть закон є такий, щоб перед смертю висловлюватись. Підручні засоби — ось що таке: вмієш плавати — пливи, а не вмієш — затикай міцніше пальцями ніздрі і гайда на дно раків пасти... Одержали ми наказ форсувати Донець, ну, наш командир роти і дає команду: «Використовуйте подручні засоби, за мною, хлопці, бігом!» Скотив я в воду порожнього німецького бочонка з-під бензину, вхопився за нього й теліпаю ногами, форсую водну перепону — отой самий нещасний Донець. До середини так-сяк добрався, напевне течією або вітром мене однесло, а потім, як тільки одежа на мені намокла, так і почав я від бочонка одриватися. Він, проклятий, крутиться на воді, і я разом з ним: то голова моя зверху, то внизу, під водою. Один раз розплющу очі — господи милостивий! — красаота, та й годі: сонце, небо сине, дерева на березі, другий раз розплющу — матінко моя! — зелена вода кругом, дна не видно, якісь ясні пухирі повз мене вгору летять. Ну, як воно й годиться, одірвався я від того бочонка, пішки пішов на дно... Спасибі, товариш один пірнув і витягнув мене.

— Даремно він це зробив. Не треба було витягати! — з жалем сказав Лопакін.

— Даремно чи недаремно, а витягнув. Ти б, звісно, не витягнув, від тебе жди добра! Тільки через те я тепер і силкуюсь якнайдалі від цих подручних засобів триматися. Краще вже під вогнем, та по мосту. Через те й підпирає мене під дихало, як тільки згадаю, скільки я тоді донецької водички пахлебтався... Відер зо два випив за одним разом, насилу випорожнивсь тоді від цієї води...

— Не скигли, Сашко, помовч хоч трохи, якось уже цього разу переправишся,— запевнив Лопакін.

— Як же я переправлюся? — з разпачем вигукнув Копитовський.— Ти що, оглух? Весь час товкмачу тобі, що плавати зовсім не можу, ну, як я переправлюсь? А тут ще ти оцих чортячих патронів пасовав мені в мішок пудів зо два, та ще рушниця Борзих у мене, та

скатка, та автомат з дисками, та шанцевий інструмент — оця лопатка, та чоботи на мені... Уміючи плавати, й то з таким майном треба потопати, а не вмючи, як я, просто залюбки: забредай по коліно в воду, лягай і помирай на сухому березі. Ні, мені потопати треба неодмінно, це вже я знаю! От тільки на якого чорта я патрони та всяку іншу муру несу, мучуся наостанці перед смертю,—не розумію! Підійдемо до Дону — покину все це к чорту, скину штани й потопатиму голий. Голому все-таки якось лучче...

— Замовчи, будь ласка, не втонеш ти! Гній не тоне,—лютим шепотом сказав Лопахін.

Але Копитовський зараз же озвався:

— Ясна річ, що гній не тоне, і ти, Лопахін, переплинеш у першу чергу, а мені там і жаба цицьки дасть... Як тільки дійдемо до Дону — безпечну бритву подарую тобі на пам'ять... Я не такий перець, як ти, я зла не пам'ятаю... Брийся моєю бритвою на здоров'я і згадуй Олександра Копитовського, який по-геройському потонув.

— Вродиться ж отаке зілля на світ! — крізь зуби пробурмотів Лопахін і пішов швидше.

Пересварюючись стиха, по кісточки грузнучи в піску, вони спустилися з піщаного пагорка, побачили в просвітах між кущами тьмяно поблискуючу свинцево-сіру смугу Дону, причалені до берега темні плоти й велику групу людей на піщаній косі.

— Даруй бритву, Сашко! Чуєш ти, потопельнику? — суворо сказав Лопахін.

Але Копитовський щасливо, як дурник зареготав:

— Ні, голубчику, тепер вона мені самому знадобиться! Тепер я знов живий! Пліт побачив — і ніби наново на світ народився!

— Ти, Лопахін? — гукнув до них старшина Поприщенко з темряви.

— Я,— нехотя озвався Лопахін.

Старшина відокремився од групи, яка стояла біля плоту, пішов назустріч, з хрустом розтоптуючи чобітьми дрібні річкові скойки. Він підійшов до Лопахіна впридул, сказав затремтілим голосом:

— Не донесли... вмер лейтенант.

Лопахін поклав на землю рушницю, повільно зняв каску. Вони стояли мовчки. Прямо в обличчя їм віяв теплий, з подихом прісної вологи, вітер.

Вночі йшов дощ, поривами бив вогкий, пронизливий

вітер, і глухо, протяжно стогнали високі тополі на лівобережному лісистому боці Дону. Копитовський спокійнісінько хропів, а наскрізь промоклий і промерзлий Лопакін тулився до нього, натягав на голову важку, набряклу водою полу шинелі, крізь сон прислухався до перекотів грому, який порівняно з артилерійською стрільбою звучав по-домашньому мирно і надзвичайно добродушно.

На світанку дощ перестав. Ліг густий туман. Лопакін заснув тяжким і тривожним сном, але незабаром його розбудили. Старшина підняв усіх на ноги, охриплим від кашлю голосом сказав:

— Лейтенанта треба поховати, як належить, і йти, чого нам тут болото місити.

На галявині коло дикої яблуні з пониклим листям, обсіпаним сльозишками дощу, Лопакін і ще один червоноармієць, на прізвище Майборода, викопали яму. Коли зняли перший штих землі, Майборода сказав:

— Дивись, який дощ репівжив цілу ніч, а земля й на чверть не промочла.

— Еге ж,— сказав Лопакін.

І більше до кінця роботи вони не перемовились жодним словом. Останню лопатку землі з дна готової ями викинув Майборода. Він витер долонею зрошеного потом лоба, зітхнув:

— Ну, от і викопали нашому лейтенантові останнього окопчика.

— Еге ж,— знову сказав Лопакін.

— Тепер закуримо? — спитав Майборода.

Лопакін заперечливо хитнув головою. Жовте, змарніле від безсоння обличчя його раптом скривилося, і він одвернувся, але швидко опанував себе, твердим голосом сказав:

— Піду старшині доложу, а ти... ти покури поки що.

* * *

Старшина любив поговорити. Лопакін це знав і найбільше боявся, що біля могили лейтенанта, ображаючи слух, кощунствено залунають пусті й непотрібні, казенні слова. Він з тривогою й недовір'ям дивився на старе, рудовусе, з підпухлими очима обличчя старшини, переводив погляд на ремені й пошарпану польову сумку

лейтенанта, яку старшина обережно тулив до грудей лівою рукою.

Лише вчора він, Лопакін, пив горілку в окопі лейтенанта, лише кілька годин тому й оця сумка, і просочені потом ремені портупей щільно прилягали до гарячого, зграбного тіла лейтенанта, а тепер лежить це саме тіло край ями, непорушне й неначе вкорочене смертю, лежить мертвий лейтенант Голощоків, загорнений у закривавлену плащ-палатку, і не тануть, не розповзаються на блідому обличчі його краплі дощу; і от уже надходить остання хвилина прощання...

Лопакін здригнувся, коли старшина хрипко й тихо заговорив:

— Товариші бійці, синки мої, солдати! Ми ховаємо нашого лейтенанта, останнього офіцера, який залишався в нашому полку... Він теж був з України, тільки області він був сусідньої зі мною, Дніпропетровської. У нього там, на Україні, стара мати залишилася, жінка і трое дрібних діток, це я точно знаю... Він був хороший командир і товариш, ви самі знаєте, і не про це я хочу сказати... Я хочу сказати коло цієї дорогої могили...

Старшина замовк, підшукуючи потрібні слова, і вже іншим, дивно зміцнілим і сповненим великої внутрішньої сили голосом сказав:

— Гляньте, сини, який великий туман кругом! Бачите? Отаким туманом висить чорне горе над народом, який там, на Україні нашій і в інших місцях, під німцем зостався! Цього горя люди і вночі сплять — не засплять, і вдень через це горе світу білого не бачать... А ми про це повинні пам'ятати завжди: і зараз, коли товариша ховаємо, і потім, коли, може, гармошка десь на відпочинку біля нас гратиме. І ми завжди пам'ятаємо! Ми на схід ішли, а очі наші дивились на захід. Давайте туди й будемо дивитись доти, поки останній німець від наших рук не ляже на нашій землі! Ми, синки, відступали, але билися, як годиться, он скільки нас зосталось — раз, два, та й годі... Нам не соромно добрим людям в очі дивитись. Не соромно... тільки й радості, що не соромно, але й не легко! Від землі вгору нам очі підводити поки що рано. Рано підводити! А я хочу так, щоб нам не соромно було подивитися в очі сиротам нашого вбитого товариша лейтенанта, щоб не соромно було подивитися в очі його матері й дружині і щоб могли ми їм, коли побачимося, сказати чесним голосом: «Ми йдемо кінчати

те, що почали з вашим сином та батьком, за що він — ваш дорогий чоловік — життя своє на Донщині віддав, — німця йдемо кінчати, щоб він був здох!» Нам дали доброго чосу, тут нічого не скажеш, дали-таки чосу. Але я серед вас старий чоловік і солдат старий, — слава богу, четверту війну конаю, — і знаю, що жива кістка м'ясом завжди обросте. Обростемо й ми! Поповниться наш полк людьми, і невдовзі ми знов підемо битим шляхом назад, на захід сонця. Тяжкою ходою підемо... Такою тяжкою, що у німця під ногами земля затрясеться!

Старшина трудно, по-старечому став на одне коліно і, нахилившись над тілом лейтенанта, сказав так тихо, що схвилюваний Лопакін ледве почув:

— Може, і ви, товаришу лейтенант, ще почуєте нашу ходу... Може, і до вашої могилки долетить вітер з України...

Два бійці вскочили в яму, обережно прийняли на руки негнучке тіло лейтенанта. Не підводячись з колін, старшина кинув жменю піщаної землі й підняв руку.

Швидко виросла над ямою маленька могилка, відгрімів триразовий салют з гвинтівок і, з дужчою в десять разів і розгніваною силою продовжуючи його, загріміла розташована неподалік гаубична батарея.

* * *

Ніколи ще не було у Лопакіна так тяжко й гірко на серці, як у ці години. Шукаючи самотності, він пішов у ліс, ліг під кущем. Повз нього повільно пройшли Копитовський і ще один боєць. Лопакін чув, як, захлинаючись від захоплення й заздрості, Копитовський говорив:

— ...новенька дивізія, вона недавно підійшла сюди. Бачив, які хлопці? Які штапи на них, які гімнастерки, які шинельки — все новісіньке, все блищить! Нарядні, чорти, ну просто тобі женихи! А на себе глянув — матінко моя! — наче я, сказати б, за тічкою бігав, наче мене двадцять собак рвало! Одна холоша в трьох місцях розпанахана, половина стидного тіла на видноті, а зашити нема чим, усі нитки скінчилися. Гімнастерка на спині вся зіпріла від поту, стрічками лізе і вже на волок стала схожа. Про взуття й казати нічого, лівий чобіт рота роззявив, і не знати, чого він просить, чи то телефонного проводу, щоб підв'язати підошву, чи то справжнього

ремонту... А їдять вони як? Наче в санаторії! Рибу, глушену бомбами, ловлять у Дону; при мені в казан такого коропа вкинули, що тільки оближись! Живуть, як на дачі. Так, звісно, можна воювати. А побували б у такій халазії, як ми вчора,—одразу облиняли б ці жехнихи!

Лопахін лежав, обпершись ліктями об м'яку землю, втомлено думаючи про те, що тепер, мабуть, залишки полку відправлять в тил на переформування або на поповнення якої-небудь нової частини, що так, чого доброго, доведеться надовго розпрощатися з фронтом, та ще в такий час, коли німець, як скажений, пре до Волги і на фронті дорога кожна людина. Він уявив себе, як він з тоненьким «сидором» за плечима плентається кудись у невідомий тил, а потім уява підказала йому і все інше: нудне, позбавлене бойових тривог і радощів життя в провінціальному городку, прісне життя запасника, навчання за містом у спаленому сонцем степу, стрільба по дерев'яних макетах танків і нудні повчання якогонебудь бувалого лейтенанта, який з службового обов'язку і на нього, Петра Лопахіна, котрий пройшов уже всі вогні й води і мідні труби, дивитиметься, як на молодого клаповухого призовника... Лопахін з обуренням покрутив головою, засовався на місці. Ні, хай йому чорт, не для нього це тихе життя! Він краще стрілятиме по справжніх німецьких танках, а не по якихось там дурних макетах, і йтиме на захід, а не на схід, і — лише в найгіршому разі — постоїть трохи тут, коло Дону, перед новим наступом. Та й що його може затримати в частині, де не зосталось жодного старого товариша? Стрельцова нема, і невідомо, куди він потрапить після госпіталю; лише за вчорашній день загинули Звягінцев, кухар Лисиченко, Кочетигов, сержант Никифоров, Борзих... Скільки їх, бойових друзів, лишилось назавжди лежати на широких просторах від Харкова до Дону! Вони лежать на рідній, зневаженій ворогом землі й безмовно волають про помсту, а він, Лопахін, піде в тил стріляти по фанерних танках і вчитись того, чого вже давно навчився на полі бою?

Лопахін швиденько підхопився на ноги, обтрусив з колін пісок, пішов до старої землянки, де розташувався старшина.

«Буду просити, щоб залишили мене в діючій частині. Кінець, пікуди я відціля не піду!»— вирішив Лопахін,

навіть простець продираючись крізь густі кущі шипшини.

Він пройшов не більш як двадцять кроків, коли почув знайомий голос Стрельцова. Вкрай здивований Лопакін, не вірячи самому собі, круто повернув убік і побачив Стрельцова, який стояв до нього спиною, і ще трьох незнайомих червоноармійців.

— Миколо! — крикнув Лопакін, не тямлячи себе від радості.

Червоноармійці очікувально глянули на Лопакіна, а Стрельцов, як і раніше, стояв, не обертаючись, і щось голосно говорив.

— Миколо! Звідкіля ти, чортяко?! — знову крикнув Лопакін веселим, тремтячим від радості голосом.

До руки Стрельцова доторкнувся один з червоноармійців, що стояли поруч з ним, і Стрельцов обернувся. На обличчі його відразу спалахнула гаряча радісна усмішка, і він пішов назустріч Лопакіну.

— Друже хороший, відкіля ж ти взявся? — ще здалека прокричав Лопакін.

Стрельцов мовчки усміхався і, розмахуючи довгими руками, широко, але не дуже впевнено ступав по галявині.

Вони зійшлися біля недавно викопаної щілини з святково жовтими купами свіжої піщаної землі, міцно обнялися. Лопакін близько побачив чорні, сяючі щастям очі Стрельцова, задихаючись від хвилювання, сказав:

— Якого чорта! Я тобі кричу на все горло, а ти мовчиш, у чому річ? Кажі ж, відкіля ти, як? Чого ти тут опинився?

Стрельцов з непорушною, немов застиглою усмішкою уважно й напружено дивився на ворухливі губи Лопакіна і, нарешті, сказав, трохи заїкуючись і незвичайно розтягаючи слова:

— Петько! Який же я радий — ти просто не зрозумієш!.. Я вже зневірився, що розшукаю кого-небудь з вас... Тут стільки нарр-р-ро-ду...

— Відкіля ж ти взявся? Тебе ж у медсанбат відправили? — вигукнув Лопакін.

— І раптом дивлюсь — він! Лопакін! А де ж усі інші?

— Та ти що, приглух трохи? — здивовано спитав Лопакін.

— Я вас з учорашнього вечора шукаю, всі частини обійшов! Хотів був на той бік переправитись, та один капітан-артилерист сказав, що все відтіля виводиться,— ще дужче заїкуючись, сяючи чорними очима, промовив Стрельцов.

Лопакін, і досі не усвідомлюючи, що сталося з його другом, засміявся, ляснув Стрельцова по плечу.

— Е, братику мій, та ти таки добре недочуваєш! От у нас з тобою й виходить, як у тій приповідці: «Здорова, кума!» — «На базарі була». — «Чи тебе приглушило?» — «Півня купила». Та ти що, справді недочуваєш? — уже набагато голосніше спитав Лопакін. — І говориш якось нерівно, заїкаєшся... Зажди... Та це ж у тебе після контузії? Он воно що!

Лопакін густо почервонів з досади на самого себе і з гострим болем глянув у обличчя Стрельцова, яке змінилось, але так само усміхалося. А той поклав на плече Лопакіна тремтячу руку, болісно, тяжко заїкаючись, сказав:

— Давай сядемо, Петю. Зі мною трудно розмовляти, я після того випадку з бомбою нічого не чую. І от... бачиш, заїкатися став... Ти пиши, а я тобі відповід-тиму.

Він сів біля щілини, дістав з нагрудної кишені за-ложений блокнотик і олівець. Лопакін вихопив у нього з рук олівця, швидко написав: «Розумію, ти чкурнув із медсанбату?» Стрельцов глянув йому через плече, сказав:

— Ну, як сказати — чкурнув... Пішов — це правильніше. Я казав лікареві, що піду, як тільки мені полегшає.

«За яким чортом? Тобі, дурневі, лікуватися треба!» — написав Лопакін і з такою люттю натиснув на знак оклику, що осередок олівця зламався.

Стрельцов прочитав і зливано здвигнув плечима.

— Як же це — за яким чортом? Кров з вух у мене перестала йти, нудити перестало. Чого б я там валявся? — Він легенько взяв з рук Лопакіна олівець, дістав кишенькового ножики і, застругуючи олівця, здуваючи з коліна крихітні стружки, сказав: — А потім, я просто не міг там залишатися. Полк був у дуже тяжкому становищі, вас зосталось небагато... Як я міг не прийти? От я і прийшов. Битися ж поруч з товаришами можна й глухому, правда, Петю?

Гордість за людину, любов і захоплення заповнили серце Лопакіна. Йому хотілося обняти й розцілувати Стрельцова, але горло раптом стиснула гаряча спазма, і він, соромлячись своїх сліз, одвернувся, квапливо дістав кисет.

Низько схиливши голову, Лопакін скручував цигарку і вже зовсім був зробив її, коли на папір упала велика світла сльоза, і папір розповзвся під пальцями Лопакіна...

Але Лопакін був упертою людиною: він одірвав від старої, почорнілої на згинах газети новий клаптик, обережно пересипав у нього тютюн і цигарку все-таки скрутив.

* * *

Опам'ятався Звягінцев від поштовхів і нестерпного болю, що вогнем розливався по всьому тілу. Він з хрипом зітхнув, ядушливо закашлявся — в роті у нього було повно землі й пилу, і наче збоку почув свій тихий, захлипливий кашель і глибокий стогін, що виходив десь із самого нутра.

Кругом рвалися снаряди, міни. Різної сили і з різним звуком удари потрясали землю, з завмираючим вищанням і виттям проносились осколки, десь позаду довгими чергами шмагав кулемет. Від близьких вибухів тугі хвили гарячого, пропахлого горілим повітря притискали до землі Звягінцева, що лежав долілиць, клубочили й вихрили круг нього прогірклий пил. Усе ще сприймаючи всі звуки бою так, ніби вони доносились до нього відклясь з невідомої далини, Звягінцев легенько ворухнувся, подесятеривши цим кволим рухом пекучий біль, і тільки тоді до його потьмареної свідомості дійшло, що він живий.

Уже боячись ворухнутися, лопатками, спиною, ногами відчуваючи, що гімнастерка і штани дуже мокрі від крові й важко липнуть до тіла, Звягінцев зрозумів, що тяжко поранений осколками і що біль, який сповив його з голови до ніг, — від цього.

Він притамував стогін, що готовий був зірватися з його губів, спробував виштовхати язиком з рота липку грязь, яка перешкоджала йому дихати: на зубах заскрипів зернистий пісок, і такий оглушливий був цей скре-

готливий звук, який різким боєм відгукнувся в голові, так нудотно вдарив у ніздрі запах власної запеченої крові, що він знову мало не втратив свідомість. А потім свідомість, що тріпотіла на тонесенькій ниточці, яка могла в будь-яку мить урватися, стала міцніти, зростати, і тоді він з запізним, раптовим страхом пригадав, як колись, мабуть, зовсім недавно, вискочив з окопу, як побачив неподалік німців, котрі бігли прямо на нього, і одного з них — кремезного, напівзігнутого, з розстебнутим коміром вимазаного глиною мундира, з неймовірно виряченими сірими очима... Німець біг, міцно стуливши бліді губи, з сопінням утягаючи роздутими ніздрями повітря, трохи виставивши наперед ліве плече. Він на бігу намагався зашнути в гніздо автомата плоску, чорну обойму, а Звягінцев, короткими, стрімкими кроками зближаючись із ним, бачив і сірі очі ворога, божевільні від азарту атаки, і тьмянний гудзик німецького мундира, що під нього от-от мав увігнатися з противним, м'яким, знайомим хрустом його багнет, і біле жало багнета, що колихалось і розкидало ковзні блищачки, бачив він у ці секунди... Зараз же щось сильно вдарило його в спину й по ногах, коротко, як літній грім, пролунав ззаду тріскучий вибух, і він, Звягінцев, падаючи вниз обличчям, в страшному останньому падінні, коли вже нема сили, щоб підняти руку й захистити від удару обличчя,—зрозумів, що це — все, кінець...

Звягінцев насилу звів повіки. Крізь пил, що змішався з слізьми й заліпив брудною коркою очі, побачив клаптик багрово-мутного неба, химерні плетива билинок, що близько від щокі пропливали кудись мимо. Його волокни по траві, очевидно на плащ-палатці, і до сухого й шорсткого шелесту трави долучалося важке уривчасте дихання людини, яка повзла вперед і насилу, сантиметр за сантиметром, тягла за собою його обважніле, безвільне тіло.

Незабаром Звягінцев відчув, як спочатку голова його, а потім і тулуб сповзають кудись униз. Він боляче вдарився плечем об щось тверде і знову миттю знепритомнів.

Удруге він прийшов до пам'яті, відчувши на обличчі дотик шкарубкої маленької руки. Вологою марлею йому обережно прочистили рота й очі, і він на мить побачив маленьку жіночу руку й голубу пульсуючу жилку коло білого зап'ястя, потім до губів його приставили теплу,

металеву, прісну на смак шийку алюмінієвої фляжки. Облікаючи піднебіння й горло, тоненькою цівкою побігла горілка. Він ковтав її повільними, судорожно вкороченими ковтками, і вже після того, як фляжку м'яко одняли від його губів, він ще разів зо три плямкнув губами, як теля, коли його відштовхнуть од вим'я, обливав пересохлі губи, розплющив очі. Над ним схилилося бліде, навіть під густим смаглянцем веснянкувате обличчя незнайомої дівчини в виляляій пілотці, що прикривала кучму вогненно-рудих кучерів. Обличчя було явно невродливе, простеньке, непоказне обличчя кирпатої російської дівчини, але така глибока сердечна ласка і тривога прозирали в загубілих рисах цього обличчя, такою правічною жіночою щирістю і співчуттям світилися дівочі сірі нестрогі очі, аж Звягінцеву здалося, що ці очі так само потрібні, хороші й необхідні, як саме життя, як розпростерте над ним безкрає голубе небо з пасмом перистих хмаринок у вишині.

Від радості, що живий і не покинутий своїми, від вдячності, якої він не міг, та, мабуть, і не зумів би висловити незнайомій дівчині — санітарці чужої роти, у нього коротко й солодко защеміло серце, і він ледве чутно прошепотів:

— Сестрице... рідна... відкіля ж ти взялася?..

Горілка підкріпила Звягінцева. Блаженне тепло розлилося по всьому тілу, на лобі дрібним бісером виступив піт, і навіть біль в ранах неначе занімів, утратив недавню люту гостроту.

— Ти б мені ще горілочки, сестрице... — вже трохи голосніше сказав він, у глибині душі дивуючись із свого тонкого й кволого голосу.

— Яка там горілочка? Не можна тобі більше, ніяк не можна, голубчику! Опам'ятався — от і добре. Вогонь он який вони ведуть, жах! Тут хоч би як-небудь дотягнути тебе до медсанроти, — жалібно сказала дівчина.

Звягінцев трохи одвів убік ліву руку, потім праву, дивно неслухняними пальцями намацав під боком нагріту сонцем накладку і ствол гвинтівки, надаремне спробував поворушити ногами і, зціпивши від болю зуби, спитав:

— Слухай... куди мене поранило?

— Всього тебе... Всього опорядили!

— Ноги... ноги хоч цілі чи ні? — глухо спитав уже готовий в душі до найгіршого, але непогамовний Звягінцев.

— Цілі, цілі, голубчику, тільки подіркovanі трохи. Ти не турбуйся і нічого не говори, ось дістанемося до місця, оглянуть тебе, перев'яжуть як слід, лікувати почнуть, напевне відправлять в тиловий госпіталь, і все буде гаразд. Війна любить порядочок...

Не все з того, що вона сказала, дійшло до Звягінцева.

— Всього, значить, поплямили? — перепитав він і, помовчавши трохи, шепнув гірко: — Сказала теж... Який же це порядочок?

Вони лежали в глибокій вирві на твердих грудках глинястої землі, вирваної вибухом відкілясь із первородних глибин. З низьким, дедалі дужчим виттям над ними прошелестіла міна, і Звягінцев, що був до всього, крім свого болю, байдужий і все-таки краєм ока стежив за дівчиною, побачив, як вона, дожидаючи близького розриву, припала до землі, скулилась у грудочку, зажмурилась і дитячим, зворушливим у своїй наївності рухом затулила брудною маленькою долонею очі.

За короткі хвилини прояснення, що спалахами освілювало свідомість, Звягінцев поки що не встиг по-справжньому усвідомити всієї тяжкості свого становища, не встиг пожаліти себе, а дівчину пожалів, журно думаючи: «Дитина, зовсім дитина! Йй би вдома з книжками в десятій клас бігати, всяку алгебру з арифметикою вчити, а вона тут під нестерпним вогнем страху набирається, надриває живота, тягаючи нашого брата...»

Вогонь наче став вщухати, і чим рідше гриміли вибухи, які могутніми голосами будили Звягінцева до життя, тим кволішим ставав він сам і тим дужче поймав його темний, недобрый спокій, бездумність смертного забуття...

Дівчина нахилилась над ним, заглянула в його здичавілі від болю, вже майже потойбічні очі і, ніби відповідаючи на німу скаргу, що застигла в очах, в скорботних зморшках коло рота, вимогливо і злякано вигукнула:

— Голубчику, потерпи! Голубчику, потерпи, будь ласка! Зараз рушимо далі, тут уже недалеко залишилось! Чуєш, ти?!

На велику силу вона витягла його з вирви. Він опритомнів, спробував був допомогти, підтягаючись на ру-

ках, чіпляючись пальцями за суху, колючу траву, але біль став зовсім нестерпним, і він притулився мокрою від сліз щокою до мокрої від крові плащ-палатки й почав жувати зубами рукав гімнастерки, щоб не виявити перед дівчиною своєї чоловічої кволості, щоб не закричати від болю, який, здавалося, рве на шматки його знекровлене і все-таки жорстоко страждаюче тіло.

За кілька кроків од вирви дівчина випустила з пітної і затерплої руки ріжок плащ-палатки, хрипко передихнула, несподівано промовила плачучим голосом:

— Господи, і нащо беруть отаких здорованів в армію? Ну нащо, спитати б? Ну хіба я дотягну тебе, отакого бугая? Адже в тобі, голубчику, ваги не менш як шість пудів!

Звягінцев розціпив зуби, прохрипів:

— Дев'яносто три...

— Що дев'яносто три? Що ти кажеш? — спитала дівчина, шумно дихаючи.

— Стільки я кілограмів важив... перед війною. Тепер менше,— помовчавши і прислухаючись до бурхливого дихання санітарки, сказав Звягінцев.

Йому чомусь знову стало жаль цієї невеликої дівчини, що остаточно знесилювалась, і він спочатку немов про когось чужого подумав: «От і моя Наташка років через шість отака буде: невродлива з обличчя, а серцем ласкава...» — а потім, марно намагаючись надати своєму голосові твердості і звичної чоловічої владності, з перепчинками промовив:

— Ти ось що, дочко... ти мене покинь, не мучся... Я сам... От полежу трошки і сам спробую... Руки цілі — якось долізу!

— Які дурниці! І чому ви, чоловіки, завжди всякі нісенітниця верзете! — сердитим шепотом сказала дівчина.— На що ти здатний? Ну, на що? Це я тільки так, стомилася трохи, а як тільки відпочину — знов рушимо. Я ще й не таких важких витягала, не турбуйся! У мене всякі пригоди бували, та й не такі, як оця! Ти не дивись, що я ніби маленька, я дужа...

Вона ще щось говорила підбадьорливе і трохи хвастовите, але Звягінцев, хоч як старався, слів уже не розрізняв. Милій дівочий голос почав глухнути, віддалятися й нарешті зник. Звягінцев знову зомлів.

Опам'ятався він через кілька годин на лівому боці Дону в медсанбаті. Він лежав на ношах і перше, що

відчув,— гострий дух ліків, спирту, а потім побачив низьке зелене склепіння просторого намету, людей у білих халатах, що тихо пересувалися по засланій брезентом долівці.

«Тричі мене з пам'яті викидало, а я все-таки живий... Значить, виживу, значить, заждемо поки що вмирати»,— з дедалі більшою надією подумав Звягінцев.

Йому чогось важко було дихати, і він з осторогою, повільно підніс до рота чорну від грязі руку, сплюнув. Слина була біла. Жодного рожевого пухирця на долоні. І Звягінцев повеселішав і остаточно переконався в тому, що тепер, напевне, все з ним обійдеться щасливо. «Легені цілі, з усього видно, а коли через спину якийсь там осколок у печінки потрапив — його лікарі щипцями витягнуть. У них тут, певно, всякого шанцевого інструменту не бракує. Головне — як з ногами? Зачепило кістки чи ні? Буду ходити чи — каліка?» — думав він, ще раз пильно й причіпливо розглядаючи слину на величезній, зашкарублій від мозолів долоні.

Поруч з ним два санітари роздягали пораненого червоноармійця. Один підтримував пораненого попід руки, другий, обережно торкаючись товстими пальцями, обережно розпорював ножицями по шву штани, що підпливли бурими плямами, і коли на долівку сповзли тверді, як брезент, пожолоблені від засохлої крові захисні штани й білі бязеві кальсони, наскрізь пропорошені й кольором майже такі самі, як і верхня одежа, Звягінцев побачив на правій нозі червоноармійця, трохи понижче стегна, величезну рвану рану і сліпучо-білу розколену кістку, що потворно випирала з червоного місива.

Червоноармієць, чимсь незбагненно схожий на Стрельцова, немолодий чоловік з просивими вусами над запалим ротом і гострими, блідими, аж блакитними вилицями, тримався мужньо, жодного разу не застогнав і весь час дивився в одне місце якимсь не своїм, нетутешнім поглядом, але Звягінцев глянув на його ліву ногу, безпорадно трохи зігнуту в коліні, худу і волосату, що тремтіла дрібним гарячковим дрожем, і, неспроможний більше дивитися на чужі муки, одвернувся, швиденько заплющив очі.

«Цей хлопець одходив своє. Відчикрижать йому лікарі ніжку, відчикрижать напевне, а я ще походжу. Не

може ж бути, щоб і в мене ноги були перебиті?» — в журному дожданні подумав Звягінцев.

В цей час літній лисий санітар в окулярах підійшов до нього, досвідченим оком повів по ногах і, нахилившись, хотів розрізати халяву, але Звягінцев, який мовчки стежив за ним напруженим і гострим поглядом, зібрав усі сили, тихо, проте рішуче сказав:

— Штани пори, не жаль, а чобіт не чіпай, не дозволяю. Я в них і місяця не проходив, і вони мені нелегко прийшлися. Бачиш, з якого вони товару? Підшва спиртова, і витяжки справжні, ялові. Це, брат, не кирзовий товар, це тямити треба... Я й так богом скривджений: шинеля моя і речовий мішок в окопі залишилися... Так що чобіт не чіпай, ясно?

— Ти мені не вказуй,— байдуже промовив санітар, націляючись, як би краще різонуту вздовж шва пожему.

— Тобто як — не вказуй? Чоботи ж мої? — обурився Звягінцев.

Санітар трохи випростав спину, так само байдуже сказав:

— Ну то й що, як твої? Колишні твої, і не можу ж я їх вкупі з твоїми ногами стягати?

— Слухай ти, чудака, тягни... тягни обережненько, помалесеньку, я витерплю,— наказав Звягінцев, усе ще боячись ворухнутися і від нестерпного дождання нового болю розширеними очима втупившись у стелю.

Не звертаючи уваги на його слова, санітар нахилився, спритно розпорів халяву аж до задника, взявся до другого чобота. Звягінцев ще не встиг як слід обміркувати, що означають слова «колишні твої», як уже почув легкий, веселий тріск розпорюваної дратви. У нього похололо всередині, перехопило дух, коли м'яко стукнули підбори його недбало відкинутих під стіну чобіт. І тоді він, не витримавши, сказав затремтілим від гніву голосом:

— Сука ти шолудива! Чорт лисий, паршивий! Що ж ти оце робиш, паразит?!

— Мовчи, мовчи, зроблено вже. Тобі шкодить лягати. Дай-но я тобі допоможу на бік лягти,— примирливо промовив санітар.

— Іди ти з своєю допомогою, звідки родився і навіть ще далі — задихаючись від обурення й безсилою люті, сказав Звягінцев.— Шкідник ти, верблюд облізлий, чу-ма в окулярах! Що ти з казенними чобітьми зробив,

сучий сину! А якщо мені їх восени знов носити доведеться, що я тоді з розпореними халявами робитиму? Сльозми плакатиму? Ти розумієш, що знов, як ти їх не зшивай, вони однаково по шву протікатимуть? Стерво ти шолудиве, коростяве! Ворог народу, ось ти хто такий єсть!

Санітар мовчки й дуже обережно розмотував на ногах Звягінцева мокрі від поту і крові, гарячі, паруючі онучі; знявши другу, розігнув сутулувату спину і, не приховуючи усмішки під рудими вусами, спитав веселим, трохи хрипливатим, фельдфебельським баском:

— Скінчив лягались, Ілля Муромець?

Звягінцев ослаб від спалаху гніву. Він лежав мовчки, відчуваючи сильне й часте калатання серця, непереможний тягар у всьому тілі і в той же час відчуваючи натертими підшвами ніг прийємний холодок. Але у нього все-таки ще знайшлися сили, і, не знаючи, як ще можна дошкулити санітарові, який завдав йому такої страшної досади, він кволим голосом, добираючи слова, промовив:

— Сухе дерево ти, а не людина! Навіть не дерево ти, а гнилий пеньок! Ну, є в тобі розум? А ще й літня людина, посоромився б за те, що робиш! У тебе в хазяйстві до війни, мабуть, одна земляна жаба під порогом жила, та й та, мабуть, з голоду здихала... Геть з моїх очей, поспішайло ти нещасне, пропасниця на двох ногах!

Це був, звісно, непорядок: сувора тиша медсанбатівської роздягальні, що звичайно переривалась тільки стогоном та схлипуванням, рідко коли порушувалась такою несосвітненою лайкою, але санітар дивився на заросле рудою щетиною, змарніле обличчя Звягінцева з явним задоволенням і до того ще й усміхався в вуса лагідно й беззлобно. За вісім місяців війни санітар вимучився, постарівся душею й тілом, бачивши безліч людських мук, постарівся, але не зачерствів серцем. Він багато бачив поранених і вмираючих бійців і командирів, так багато, що вже було б і годі, проте йому легше було чути цю лайку, що сипалась йому на голову, ніж дивитися в розширені, нерухомі очі вражених шоком, і тепер він раптом і не до речі згадав двох своїх синів, які воювали десь на Західному фронті, легенько зітхнув і подумав: «Цей виживе, он він який завзятий і рішучий, чорт! А як там мої діти? Хай би воно пропало пропадом

таке життя, глянути б хоч одним оком, як мої там службу тягнуть? Живі вони чи, може, теж отак десь лежать почикрижені на шматки?»

А Звягінцев уже не тільки жив, а й чіплявся за життя руками й зубами; лежачи й досі на ношах, смертельно блідий, з заплющеними, обкруженими синявою очима, він думав, згадуючи свої безповоротно загиблі чоботи й червонсармійця з перебитою ногою, якого щойно винесли в операційну: «І як же його, бідолашного, обамбурило! Не інакше як великим осколком. Уся кістка назовні вилізла, а він мовчить... Мовчить, як герой! Його діло, звісно, пропаще, але я ж повинен якось вискочити? У мене он навіть пальці на ногах біль відчувають. Аби тільки, через дохторське непорозуміння, в поспіху ніг не відрізали! А так я ще відлежусь і повоюю... Може, ще й стой німець-мінометник, що опорядив мене, попадеться мені під веселу руку... Ой, не дав би я йому одразу померти! Ні, він у мене в руках ще погикав би хвилинка, поки б я до нього смерть допустив! А цьому чоловікові, ясна річ, одріжуть ногу. Йому, звісно, на якого чорта тепер чоботи! Він про них і думати не думає, а в мене інша річ: мені, як видужаю, неодмінно треба в частину йти, а таких чобіт тепер я ніколи в світі не знайду, кінець! І як він скоро, лиса курва, розпорів їх по швах! Господи боже мій, і таких ідоляк у санітари беруть! Йому з його спритністю де-небудь на шкуродерні працювати, а він тут своїм же рідним бійцям взуття псує...»

Пригода з чобітьми всправжки занепокоїла Звягінцева, який уже остаточно вирішив, що до смерті йому далеко. І так йому було прикро, що він, добродушний, незлобивий чоловік, уже голим лежачи на операційному столі, на слова хірурга, який його оглядав: «Доведеться трохи потерпіти, браток»,—сердито буркнув: «Більше терпів, чого вже тут балакати! Ви там дивіться добре, щоб чого лишнього у мене не одрізали, бо на вас тільки понадійся...» У хірурга було молоде змарніле обличчя. За скельцями окулярів у роговій оправі Звягінцев побачив набряклі від безсонних ночей червоні повіки й уважні, але вкрай стомлені очі.

— Ну, якщо більше терпів, солдат, то це й поготів мусиш витерпіти, а лишнього не одріжемо, не турбуйся, нам твого не треба,—так само лагідно сказав хірург.

Молода лікарка, яка стояла по другий бік стола, зсунувши брови, нахилившись, уважно оглядала порвану осколками спину Звягінцева, розпанахану до ноги сідницю. Скоса позираючи на неї, соромлячись своєї голизни, Звягінцев болісно скривився, промовив:

— Господи боже мій! І чого ви на мене так уперто дивитесь, товаришко жінко? Що ви, голих чоловіків не бачили, чи що? Нічого в мені особливого такого, цікавого, немає, і тут, скажімо, не Всесоюзна сільськогосподарська виставка, і я також не бугай з цієї виставки.

Лікарка блиснула очима, різко сказала:

— Я не збираюсь задивлятися на ваші принади, а роблю своє діло. І вам, товаришу, краще помовчати! Лежить і не розмовляйте. Дуже ви недисциплінований боєць!

Вона фиркнула і стала півобертом. А Звягінцев, дивлячись, як у неї зашарілися щоки й заокруглилися злі, немов у кішки, очі, гірко подумав: «Отак і зчепися з цими бабами: ти по ній один постріл, а вона по тобі довгу чергу... Але, між іншим, у них теж нелегка робітка — день і ніч у яловичині нашій копирсатися».

Засоромившись, що так грубо говорив з лікарями, він уже іншим, прохальним і мирним тоном сказав:

— Ви, товаришу військовий доктор,— через халат не видно вашого рангу,— наказали б спиртику мені всередину дати.— Йому відповіли мовчанням. Тоді Звягінцев благально подивився знизу вгору на лікаря в окулярах і тихо, щоб не чула сувора лікарка, яка саме одвернулася вбік, прошепотів: — Звиняюсь, звісно, за свою просьбу, товаришу доктор, але так болить, що хоч кінця зав'язуй...

Хірург ледве помітно усміхнувся, сказав:

— Оце вже інша розмова! Це мені більше подобається. Зажди трохи, оглянемо тебе, а тоді видно буде. Якщо можна — не заперечую, дам грамів сто фронтвих...

— Тут не фронт, тут від фронту далеко, тут можна й більше при такому стражданні випити,— натякаюче сказав Звягінцев і мрійно примружив очі.

Але коли щось гостре увігналось у його промиту спиртом, пощипуючу рану біля лопатки, він весь скулився, засичав від болю, сказав уже не колишнім мирним і прохальним тоном, а погрозово і хрипко:

— Ну-ну, ви там легше... на поворотах!

— Еге, брат, який же ти злючий! Чого ти на мене

сичиш, наче гусак на собаку? Сестра, спирту, вати! Я ж попереджав тебе, що доведеться трохи потерпіти, в чому ж річ? Вдача у тебе погана, чи що?

— А чого ж ви, товаришу доктор, риятесь у живому тілі, немов у себе в кишені? Тут, вибачайте, не тільки засичиш, а й по-собачому загавкаєш... Ще й завиєш,— сердито, з довгими паузами промовив Звягінцев.

— Невже так боляче? Терпіти ж можна?

— Не боляче, а лоскотно, а я з дитинства лоскоту боюся... Через те й не витерплюю...— крізь зціплені зуби процідив Звягінцев, одвертаючись убік, намагаючись краєм простині непомітно стерти сльози, що котились по щоках.

— Терпи, терпи, гвардієць! Тобі ж краще буде...— заспокоював хірург.

— Ви б мені хоч якого порошка сонного дали, і чого ви так скупуете на ліки? — невиразно прошепотів Звягінцев.

Але хірург сказав щось коротко, владно, і Звягінцев, що звик за час війни до коротких команд і владного тону, покійно замовк і став терпіти, часом поринаючи в тяжке забуття, але навіть і крізь це забуття відчував, ніби голе тіло його ненажерно лиже люте полум'я, лише, дістаючи аж до кісток...

Чийсь м'які, напевне жіночі, пальці невідривно тримали його за кисть руки, він весь час відчував благодатну теплоту цих пальців, потім йому дали трохи горілки, а під кінець він уже сп'янів, і не так від горілки — не міг же він сп'яніти від якихось там нещасних ста грамів спиртного! — як від усього того, чого зазнав за цей незвичайно трудний день. Але під кінець і біль уже зробився якийсь інакший, приборканий, тихий, немов загнuzданий умілими й розумними руками хірурга.

Коли забинтованого Звягінцева, який не відчував своєї ваги, знову несли, ритмічно погойдуючи, на ношах, він навіть намагався розмахувати здоровою правою рукою і тихо, так тихо, що його чули тільки санітари, говорив, а йому здавалося, що він кричить на весь голос:

— ...Не бажаю бути в цій установі! К чортовій матері! У мене тут нерви не видержують! Давай, куди хочеш, тільки не сюди! На фронт? Давай назад, на фронт, а тут — не згодний! Чоботи куди поділи? Неси сюди, я їх під голову покладу. Так їх ніхто не поцупить... До чужих чобіт вас тут багато охочих! Ні, ти спочатку

zasлужи їх, ти в них походи коло смерті, а порізати кожен дурень зуміє... Господи боже мій, як же мені боляче!

Він ще щось бурмотів, уже недоладне, марив, кликав Лопакіна, плакав і скрипів зубами, наче в темну воду, поринаючи в непритомність. А хірург тим часом стояв, вчепившись обома руками за край білого, ніби червоним вином залитого стола, і хитався, переступаючи з носків на підбори. Він спав... І тільки коли товариш його — великий чорнобородий лікар, який допіру закінчив за сусіднім столом складну порожнинну операцію, — стягнувши з рук мокрі від крові рукавички, що м'яко хлипнули, неголосно сказав: «Ну, як ваш богатир, Микола Петровичу? Виживе?» — молодий хірург опам'ятався, розняв руки, що стискали край стола, звичним рухом поправив окуляри і таким самим діловитим, але трохи охриплим голосом відповів:

— Безумовно. Поки що нічого страшного нема. Цей повинен не тільки жити, а й воювати. Чортзна, який здоровий, знаєте, аж заздрісно... Але зараз відправляти його не можна: ранка одна у нього мені щось не подобається... Треба трохи пождати.

Він замовк, ще кілька разів хитнувся, переступаючи з носків на підбори, всіма силами борючись з надмірною втомою і сном, а коли до нього повернулись і свідомість і воля, він знову став лицем до запнутих захисною запоною дверей намету і, дивлячись такими самими, як і півгодини тому, уважними, запаленими і вкрай стомленими очима, сухо сказав:

— Євстигнєєв, давай другого!

* * *

По лісу віялом лягли й лунко заляскали вибухи мін. За кущами недалеко від Лопакіна хтось байдуже, протяжно позіхаючи, промовив:

— Пристрілюється, паразит! Ну, тепер він почне жбурляти й пісок місити мінами, поки всього лісу не прочеше. Він — такий, він, гад, лишнього кинути не пошкодує...

Але вогонь незабаром вщух, тільки вдалині сухо й люто тріщали короткі автоматні черги, та з того боку Дону, навпроти зруйнованого бомбардуванням мосту, немов промацуючи облудну тишу лісу, з рівними проміжками бив німецький кулемет.

Потім кулемет замовк, і в затишші виразніше залунали інші голоси війни: приглушений відстанню, протяжний грім артилерійської стрільби, що розкотисто й немовчно гримів десь далеко на сході, переривчастий рокіт літака — далекого розвідувача, який вуркотів на недосяжній для ока височині, і рівний басовитий гул безлічі німецьких танків і автомашин, що рухались правим гористим берегом Дону в напрямку на станицю Клетську.

Над верхівками далеких тополь, ледве похитувана вітром, уся пронизана косим сонячним промінням, хвилювалась тонісінька бузкова димка туману. На дрімотно схилених китицях білої медвянки, на рожевому цвіту шипшини, немов блищики розсипаної веселки, сліпуче іскрились і сяjali крапельки роси.

Милуючись помолоділим після нічного дощу лісом, Стрельцов задумливо сказав:

— Красота яка, га?

Лопакін скося глянув на приятеля, але нічого не відповів. Зціпивши зуби, втупивши нерухомий погляд запалених очей туди, де за крейдяним пагорком правобережжя бурою, зловісною хмарою вставала курява, він мовчки прислухався до здавна знайомих, грізних шумів великого наступу.

Лопакін теж любив природу — і любив її так, як тільки може любити людина, яка довгі роки життя провела в тяжкій праці під землею. Інколи навіть в окопах, в короткі проміжки затишшя, він устигав помилуватися то білою, мов лебідь, хмарою, що велично пропливала в задимленому фронтовому небі, то якою-небудь польовою квіточкою, яка довірливо притулилась на краю старої вирви і здавалась поруч з купами мертвої, запеченої землі безсмертною в своїй первісній красі... Але зараз Лопакін не бачив ні принадно чарівного, обмитого дощем лісу, ні сумовитої краси доцвітаючої неподалік шипшини. Не бачив нічого, крім збитої ворожими машинами куряви, що повільно тяглася на захід.

Там, на заході, в синіючих степах Придоння, полягли його вбиті в боях товариші, далеко на заході лишилося рідне місто, сім'я, крихітний батьківський будиночок і миршаві клени, посаджені руками батька, цілий рік припудрені вугільним пилом; вони були жалюгідні на вигляд, але постійно веселили очі, коли вони з батьком, бувало, ранками йшли на шахту. Все, що було в житті

дороге й любе серцю, все залишилося там, під владою німців... І знову, вкотре вже за час війни, Лопакін відчув раптом той задушливий напад німої ненависті до ворога, коли навіть крута лайка неспроможна вирватися з миттю пересихаючого горла. Так бувало з ним інколи в бою. Але тоді він бачив ворожих солдатів і оті прокляті темно-сірі танки з хрестами на броні, і не тільки бачив, а й знищував їх вогнем своєї зброї. Тоді ненависть, що брала його мертвою хваткою за горло, знаходила вихід у бою. А зараз? Зараз він — тільки бездіяльний глядач, солдат розгромленої частини, який в безсилій люті здалека спостерігає, як переможно збивають куряву на його землі вороги і нестримно рухаються все далі на схід, все далі...

Лопакін вихопив з рук Стрельцова блокнот, квапливо написав: «Миколо, я в тил не піду. Справи наші, з усього видно, погані. Не можу я зараз відціля піти! Думаю залишитись на передовій, приєднаюся до якоїнебудь частини. Залишайся й ти зі мною, Коля!»

Стрельцов прочитав і, майже не заїкаючись, але й не роблячи пауз, промовив:

— Я теж такої думки. Я для того сюди і прийшов. От тільки старшина як? Чи пустить він тебе? Щось я сумніваюсь... Мені простіше: я поки що записаний за медсанбатом.

— Та що ж я, до жінки в гості відпрошуюсь? Як це він мене не пустить? Хотів би я подивитися на цю кінокартину, як він мене буде не пускати! — обурено сказав Лопакін, на хвилину забувши про те, що Стрельцов не чує, але, глянувши в обличчя друга, уважне і сповнене, як у глухонімого, напруженого й допитливого дождивання, — з досадою замовк, розмашисто написав «пустить» і поставив підряд кілька таких здоровенних знаків оклику, що, здавалося, тільки вигляд їх мусив розвіяти всякі сумніви Стрельцова.

На верхівці розлогого ясена несміливо, невпевнено закувала зозуля. Закувала й замовкла, немов упевнилася в тому, що недоречно звучить її роздумливий і трошки сумний голос у цьому лісі, заповненому озброєними людьми й обвальним гуркотом артилерійської стрільби, що допливала відкільсясь іздалека. І майже одразу Лопакін почув противний до нудоти голос Копитовського:

— ...Страшенно розумна птиця зозуля! До Петра вона тобі й кує, і шкварчить так приємно, наче сало на

сковороді, а потім — хоч не проси — як ножем одріже. Оце я зараз на неї загадав — скільки проживу на світі. А вона, проклята, двічі крикнула та й удавилась. Теж мені роздобрилась, паскуда довгохвоста! Але, між іншим, я на неї не серджуся: виходить так, що два роки можу сміливо воювати, ні чорта не вб'ють! Дуже навіть прекрасно! Мені більше нічого й не треба. За два роки війна мусить скінчитися? Мусить. Ну, а після війни я на цю задрипану зозулю й не гляну і житиму, скільки мені заманеться. Дуже навіть просто!

— Ловко в тебе, чоловіче, виходить! — захоплено сказав застудженим баском автоматник Павло Некрасов. — Значить, зараз ти віриш зозулі, а після війни геть її віщування?

— А ти як хотів? — розсудливо відповів Копитовський. — Мені, голубе сизий, розрада тільки тепер потрібна, а після війни я якось і без розрад проживу, своїми силами...

Виступивши з-за куща, Копитовський побачив Стрельцова і від здивування вирячив очі. На круглому, м'ясистому обличчі його розплилася розгублена, дурнувата усмішка. Він ляснув себе по голому стегні, якраз у тому місці, де химерно роздерта штанина спускалася від пояса до самого коліна, голосно вигукнув:

— Стрельцов? Оце так номер!..

А літній і флегматичний від природи Некрасов, не знімаючи рук з автомата, що висів у нього на шиї, сказав так, наче вони з Стрельцовим розлучились лише півгодини тому:

— Повернувся, Миколо? От і добре. А то щось дуже обмаль нас тут залишилося... За ці дні процідив нас чортів німець, просіяв, як на густе сито.

Про щось глибоко задумавшись, низько схиливши голову, Стрельцов дивився в землю, проводив по вусах складеними в пучку пальцями лівої руки й не бачив, як підійшли товариші.

Лопахін побіжно глянув на його голову, що помаленьку сіпалась, на його руку, що тремтіла дрібним, старечим дрожем, і, майже з ненавистю визвірившись на червонопикого Копитовського, сказав:

— Не горлай! Він однаково не чує. Оглух.

— Зовсім не чує? — ще більше здивувався Копитовський і знову ляснув себе долонею по стегні.

— Не чує. Ну, то й що? — повільно червоніючи, підвищив голос Лопакін.— Чого ти тут по своєму голому м'ясі ляпаєш, як у театрі? Теж мені, артист знайшовся! Він контужений, і нема чого тут дивуватись та всякі балети викомарювати! Он краще б штани залатав, чепурій, а то ходиш, як святий у раю, грішним тілом світиш...

— Дались тобі взнаки мої штани! — ображено промовив Копитовський.— Котрий оце раз ти мені за них зауваження робиш? Набрид уже! І як ти їх будеш латати, коли нема за що хватати? Ти придивись сурйозніше, що від них залишилося, від цих штанів! Ціла спереду тільки матня, а ззаду хлястик, а все інше зіпріло і в пальцях розлазиться. Тут мимоволі святим зробишся і навіть ще гірше... та й ниток нема. Нитки тепер з военторгівською палаткою, знаєш, де? Мабуть, аж за Саратовом куряву здійсмають, а ти все своєї: залатав би та залатав би!

Некрасов поклав руку на плече Стрельцова, голосно сказав:

— Миколо, здрастуй!

Стрельцов здригнувся, рвучко підняв голову, нахмурився, але зараз же під чорними вусами його блиснули в усміщці білі нерівні зуби. Він роззявив рота, намагаючись щось сказати, напружено витягаючи шию, сіпаючи головою. Зарослий дрібним чорним волоссям кадик його рідко й сильно здригався, невиразні хрипкі звуки бились і клекотіли в горлі.

У Лопакіна болісно стиснулось серце. Як завжди в хвилини сильного душевного хвилювання, у нього побіліли ніздрі, і він, раптом вгупившись в Копитовського круглими від шаленства очима, загорлав:

— Заплющ свої кліпавки! Чого ти на нього витріщився? Він оглух і заїкається! Не дивись на нього! Йому ж тяжко, розумієш ти це? Одвернися ж, чорт рваний!..

Копитовський розгублено знизав плечима:

— Я ж цього діла не знав... І чого ти розходився, Лопакін? Тобі з твоїм горлом тільки соняшникове насіння на базарі продавати, товар свій вихваляти... Грубіян ти, просто нахабна людина, а ще теж, на шахті працював, на вечірній робітфак ходив. У тобі культурності — як кіт наплакав, остілечки!

Обурений Копитовський нігтем позначив на кінчику

мізинця, скільки, на його думку, було культурності в Лопакіна. Але той не звертав на нього ніякої уваги. Вчепившись руками за траву, нетерпляче соваючись по піску, він ніяк не міг діждатися, коли ж Стрельцов видавить із себе перше слово. Він аж зашарівся трохи від хвилювання.

Стрельцов, заплющивши очі з тремтливими від напруження віями, сьак-так промовив кілька слів привітання, і тоді Лопакін витер з лоба піт, з полегкістю зітхнув і сказав:

— Головне, йому почати трудно, а потім, як розговориться, він говорить байдуже собі, не дуже виразно, але можна зрозуміти, що й до чого. Інший промовець на зборах і то гірше говорить, слово честі!

Насилу опанувавши мову, винувато усміхаючись і тиснувши товаришам руки, Стрельцов промовив:

— Оглух я, хлопці, і з язиком у мене щось не гаразд. Не слухається... Але лікар казав, що це — тимчасово... Я страшенно радий, що знову з вами. Тільки поки що зі мною треба говорити листовно... Он ми з Лопакіним яку канцелярію тут розвели, — і показав болісно примруженими, але усміхненими очима на списані аркуші блокнота.

Крекчучи і кривлячись від жалю, Некрасов зняв автомат, сів поруч із Стрельцовим, співчутливо поплескав його по спині.

— Та-а-ак, — протяжно сказав він. — Опорядили чоловіка на совість... Окалічили зовсім, от же сволочі, га?

На галявині легенький вітрець ліниво ворушив траву, сушив на листі дерев останні дощові краплі. Пахло нагрітою сонцем шипшиною, прісним духом перестояної на пні трави, а від розпареної після дощу землі тхнуло, як із дубового барила, терпкою гіркістю прілого торішнього листа.

На правому боці Дону лунко гримнули вибухи, над верхівками прибережних тополь злетіли в небо чорні стовпи диму й почали повільно танути на вітрі.

— Машини з снарядами і з пальним вибухають. Гине марно наше добро! — ні до кого не звертаючись, жалісно забурмотів Копитовський.

Ще трохи помовчали, а потім Некрасов спитав Лопакіна:

— Як ти думаєш, на переформіровку нас тепер поженуть, га?

Лопакін мовчки здвигнув плечима:

— Старшина пішов дізнаватись, куди нам тепер діватися, може, тут де-небудь поблизу наші є. Хтось із хлопців казав, нібито бачили тут у лісі начштабу тридцять четвертого. Пора б уже нам і вшиватися звідси,— розмірно говорив Некрасов.— Люди оборону займають, бліндажі ладнають, ходи сполучення копають, у кожного якась робота, а ми байдики б'ємо, тиняємось по лісі, тільки іншим заважаємо.

Лопакін уперто мовчав. Некрасов перевів погляд на Стрельцова й похитав головою.

— А Микола даремно повернувся з санчастини. Напиши, що йому лікуватися треба, а то він так і залишиться на цілий вік заїкою, так до самої смерті й трястиме головою, як цап.

— Я вже писав,— сухо відповів Лопакін.

— А він що?

— Залишається тут.

— Це він самочинно причвалав?

— А ти думав як?

— Оце даремно! Ти б його умовив. Ви ж з ним приятелі.

— Пробував.

— Ну і що?

— Не хоче. Він теперішню обстановку розуміє не так, як деякі сучі сини,— значуще сказав Лопакін.

— Скажи, будь ласка! — крізь зуби процідив Некрасов, шанобливо і в той же час трохи іронічно глянувши на Стрельцова.

Лопакін знав Некрасова давно. Вони служили в одній частині в тяжкі дні зимових боїв на Харківському напрямку, потім у складі одного поповнення прийшли в цей полк. Вони ніколи не дружили й не сходилися близько, може, через те, що Некрасов не був компанійським, але в бою на нього завжди можна було звіритись. Лопакін це твердо знав, а тому й сказав, допитливо дивлячись у блідо-голубі, наче вицвілі очі Некрасова:

— Ми з Стрельцовим так вирішили: ми залишаємось тут. Не така зараз погода, щоб у тилу огинатись. Он куди він нас припхав, німець... Сором і жах подумати, куди він нас допхав, сучий син! Ти як, Некрасов, по давній дружбі, не пристанеш до компанії? Один старий боєць залишиться, та другий, та третій — це ж уже си-

ла! По краплі й річка збирається. Ми тут потрібніші, ніж в іншому місці, правда ж?

Копитовський здивовано відзначив для себе прохальні нотки в голосі Лопакіна. Але Некрасов, не вагаючись і не роздумуючи, рішуче відповів:

— Ні, не залишусь. Нехай свіженькі повоюють, котрі пороху не нюхали, нехай вони спробують, почому ківш лиха, а я не проти того, щоб у тил на якийсь час піти. Поки полк переформують, поки сюди та туди — я відпочину хіба ж так! Хоч висплюся за всі ці каторжні дні. У мене, розумієш, останніми днями навіть сторонні воші завелися. Від журби, чи що?

— Від грязі. Купаєшся раз на рік,— неголосно сказав Лопакін, з надмірною уважністю розглядаючи опуклі панцирно-тверді мигдалини нігтів на своїх руках, що кволо лежали на колінах.

— Може, й від грязі,— охоче погодився Некрасов.— А купатися, сам знаєш, ніколи, не на курортах загоряємо, та й малярія мені не дозволяє. Так от я в тилу хоч вошей обтрясу трохи, на якийсь час у прийми пристану до якої-небудь молодички... До наймізернішої пристану, аби тільки в неї в хазяйстві корова була! Ех, і поживу ж собі на втіху коло глека з сметаною, назбиткуюся над варениками з сирком! Відпочину як годиться, а потім... потім і назад можна на фронт, не заперечую...

Некрасов говорив, мрійно прикривши примружені очі білястими, вигорілими на сонці віями, якимось особливо смачно прицмокуючи товстими вивернутими губами. А Лопакін, прислухаючись до його неквапливої мови, все вище підіймав зігнуту брову і нарешті не витримав, з удаваною веселістю вигукнув:

— Та ти, Некрасов, виявляється, чудак!

— Чудак не я, а баран: він до покрови матку ссе, і очі в нього круглі... А який же я чудак? Ні, це ти помилився...

— Ну, тоді ти вже не чудак, а дещо гірше...— промовив Лопакін роздільно і з тією зловісною стриманістю, яка у нього завжди була перед спалахом гніву.

— Який є, тепер не переробиш, пізнувато,— легко зітхнувши, відповів Некрасов.— І нічого тут чудного нема. Мені один чоловічина з цієї дивізії, котра оборону зайняла, розказував: формувались вони в городі Вольську, і там присватався він до одної громадяночки, а в тієї

громадянки чоловік пішов в армію, а в хазяйстві три дійних кози лишилося. І от, каже, отак би йому тільки жити та бога хвалити! Чи то від того козиного молока, чи від якоїсь іншої причини, але поправився він за місяць на шість кілограмів. Оце, я розумію, пожив чоловік на дурничку! Однаково як на курорті!

— Та ти, здається, зовсім очманів,— злісно сказав Лопакін.— Ти чуєш, порожнім мішком із-за вугла прибитий чоловіче, де бій іде?

— Не глухий поки що, чую.

— То про що ж ти говориш? Про які приймає? Про який відпочинок?

Лопакіна прорвало, і він вилаявся, без перерви, так довго і з такими сороміцькими та дивовижними зворотами, що Некрасов, не дослухавши до кінця, раптом вдоволено заусміхався, заплющив очі і схилив на праве плече голову, немов утішався звуками чарівної музики.

— А щоб тебе та бодай тебе! І як же ж воно у тебе до ладу виходить! — з неприховуваним захопленням сказав він, коли Лопакін, скінчивши, з полегкістю сильно потягнув у себе повітря.

Недавно сонливу втому з Некрасова неначе вітром звіяло, і він покvapно заговорив, часом з усмішкою поглядаючи на Лопакіна:

— Ну й молодчина ж ти, браток! Вже який у нашій роті в сорок першому році молодший політрук Астахов був митець на такі слова, вже як, бувало, говорив, мов у дзвони дзвонив, а все-таки куди йому до тебе! І близько не рідня! Не виходили у нього, покійничка, деякі штучки, не витанцьовувались. А красномовний був, балакучий — не кажи й не говори! Бувало, піднімає нас в атаку, а ми лежимо. І от він повернеться на бік, кричить: «Товариші, вперед на проклятого ворога! Бий фашистських гадів!» Ми знов-таки лежимо, бо фріци такий вогонь ведуть,— ну не продихнеш! Вони ж знають, стерви, що не ми, а смерть їхня за сто сажнів від них лежить, вони ж відчувають, що нам от-от треба підніматися... І тут Астахов підповзає до мене або до якогось іншого бійця, навіть зубами заскрегоче від злості: «Вставати думаєш чи коріння в землю пустив? Ти людина чи цукровий буряк?» Та, лежачи, як гатилне по всіх поверхах і прибудовах! А голос у нього був путящий, басовитий такий, гримучий... Ну, тут ми вже підхоплюємось, і тоді фріцам доводиться не з медом, як дістане-

мось — м'ясо з них робимо!.. У Астахова завжди був при собі повний набір усіляких слів. І от прослухаєш такий його художній виступ, лежачи в грязюці, під вогнем, а потім мурашки у тебе по спині, як ті блохи, застрибають, схопишся і, наче ти тільки-но чотириста грамів горілки випив,— біжиш до фріцевої траншеї, не біжиш, май собі на увазі, а на крилах летиш! Ні холоду не чуєш, ні страху, все позаду лишилось! А наш Астахов уже попереду маячить і гримить, мов грім небесний: «Бий, хлопці, так їх і перетак!» Ну, як було з таким політруком не воювати? Він сам розпрекрасно в бою орудував і багнетом і гранатою, а висловлювався ще краще, з вигадкою, з красотою висловлювався! Промову почне говорити, захоче — всю роту до сльози доведе жалісним словом, захоче дух підняти — і всі аж качаються з реготу. Страшенно красномовний був чоловік!

— Зажди-но, до чого тут красномовність? — хотів був перебити Некрасова спантеличений Лопакін, але той, захопившись спогадами, з досадою відмахнувся:

— Не перебивай, слухай далі! Цього Астахова, якщо хочеш знати, всі нації розуміли й поважали, от який він був чоловік! Дарма що не кадровий, не сильно грамотний і сам уже літній, а бойовий був хіба ж такий! Він ще за громадянську війну орден Червоного Прапора мав, отак-то, браток! Але ж і любили в роті цього Астахова,— страх! За сміливість любили, за його душевність до бійців, а головне — за одверту красномовність. Як ховали його коло села Красний Кут, уся рота слізьми вмилася. Літні бійці й ті плакали, як малі діти. Всі нації, які в роті були, не кажучи вже про нас, руських, підряд плакали, і кожен своєю мовою за ним жалкував. А ти, Лопакін, кажеш — до чого, мовляв, тут красномовність. Ні, браток, красномовність при людині — велике діло. І потрібне слово, коли воно вчасно сказане, завжди дорого до серця знайде, я так розумію.

Зовсім спантеличений, Лопакін слухав товариша, здивовано знизуючи плечима, часом непорозуміло поглядаючи то на Копитовського, то на кунячого Стрельцова, і на обличчі його явно відбивався зовсім невластивий йому вираз розгубленості. Він ніяк не припускав, що його лайка справить таке враження, і не сподівався, що її з таким захопленням сприйме Некрасов, який завжди здавався йому людиною черствою і байдужою до яскравого слова.

Поринувши в спогади, Некрасов ще задумливо й лагідно усміхався, а Лопакін, розгублено потираючи темну від вугільного пилу в порах щоку, вже говорив:

— Слухай, друже, та не про це ж мова! Річ не в красномовстві, ну його к чорту з красномовністю, а річ у тім, що німець уже обминув нас і, як видно, на Волгу ріже. А там — Сталінград... Тобі це зрозуміло?

— Дуже навіть зрозуміло. Це він неодмінно туди, сволоч, націляється. Це він, паразит, туди хоче рвонутися.

— Ну, от! А ти про що мрієш? Який же чорт у прийоми зараз влаштовується, про відпочинок думає? Ти ці дурощі, Некрасов, з голови викинь. Це у тебе затьмарення мозку не інакше як від того, що ти сьогодні на сирій землі спав...

— А ти — на перині? Всі сьогодні на сирій землі спали.

— А от тільки одному тобі в голову вскочило — женитися. Ні, як собі хочеш, а це у тебе від вогкості...

— Від якої там у чорта вогкості! — з досадою сказав Некрасов. — Від того, що сильно втомився я за рік війни, ось від чого, коли хочеш знати. Та хіба я один? Не тільки світу, що в вікні! Хочеш — залишайся, а мене нічого агітувати, я сам з дитинства політично грамотний. Ну, залишимося ми з тобою, ну, і мокро ми вдвох наробимо? Фронт удержимо? Чорта пухлого! Я, Лопакін, з перших днів війни оцю сіру біду на собі тербичу. — Некрасов поляскав по скатці широкою долонею, тьмяні очі його несподівано оживилися і заблищали ясно і твердо. — Маю я право на відпочинок чи ні?

— Коли як, — ухильно відповів Лопакін.

— Ні, ти не крути, кажи!

— Зараз — ні.

Лопакін сказав це твердо і знов подивився в очі Некрасову прямим, некліпаючим поглядом. Некрасов трохи криво усміхнувся і, немов шукаючи співчуття й підтримки, підморгнув Копитовському, який уважно стежив за розмовою.

— Ага! Зараз — ні? А коли ж? Після першого поранення я й опам'ятатися не встиг, як з медсанбату відразу попав у частину, після другого, вже в тилу проходжу гарнізонну комісію, ну, думаю, тепер уже обов'язково хоч на тиждень додому пустять. Аякже! Чорта лисого пустили! З пересильного назад заgrimів на фронт. Після третього поранення відлежався в армійському госпіта-

лі — і знов у частину. Так і катають цілий рік на цій безплатній каруселі... Доки ж його отак можна веселитись літній людині? А літа мої, вважай, не молоденькі.

— Воювати, значить, уже старий, а женитися — якраз пора?

— Та хіба я до молодиці думаю пристати через молоде завзяття? Через нужду, нерозумний ти чоловіче! Мені оця проклята пшоняна каша з концентрату всі печінки-селезінки переїла! — ще з більшою досадою крикнув Некрасов. — А тут ще й здоров'ячко після трьох поранень дається взнаки.

— Воювати, значить, здоров'я бракує, а в прийоми приставати — саме якраз? — знову спитав Лопакін, і знову тим самим серйозним тоном.

Копитовський фиркнув, наче кінь, який зачув овес, і затулив рота рукою. А Некрасов уважно подивився на Лопакіна, сказав:

— Чув я в госпіталі, що є одна така паскудна хвороба, під назвою рак шлунка...

Лопакін ехидно примружився.

— Чи не в тебе той рак?

— У мене його нема, а от ти, Лопакін, і є ця сама хвороба! Ну, хіба з тобою можна говорити, як з людиною? Завжди ти з усякими шпильками, каверзами, з дурнячими штучками... Шлунковий рак ти на двох ногах, а не людина!

— Про мене можна не говорити, не варто, давай краще про тебе. Чим же твоє здоров'я похитнулося? На що скаржишся, бравий ефрейторе?

— Відчепись, ну тебе к чорту!

— Ні, справді, що в тебе із здоров'ям?

— Ти ж не доктор, чого я тобі буду розказувати? — очевидячки вагаючись, нерішуче промовив Некрасов.

Лопакін скрутив акуратну цигарку, передав кісета Некрасову і, випадково глянувши на нього, тихо жакнувся: Некрасов одірвав від газети клапоть на добру чверть завдовжки, щедро насипав тютюну і вже скручував товстелезну цигарку.

— Зажди! — злякано вигукнув Лопакін, хапаючись за кісет. — Нема такого діла! Чого це ти заліплюєш її таку незвичайну, як палець завгрушки? У мене власної тютюнової фабрики в речовому мішку нема. Відсипай половину!

— А я тонких з чужого тютюну крутити не вмію,— спокійно сказав Некрасов.

— То давай я тобі скручу, чуєш?

— Ні-ні, не чіпай, а то розсиплеш, я сам.— Некрасов швиденько одвів руки вбік і почав старанно слинити шорсткий край листка, спідлоба, скоса поглядаючи на Лопакіна.

— Справді, спритний ти на дурняка цигарки крутити...— Лопакін шкодуючи крекнув і похитав головою, розглядаючи і зважуючи на руці кісет, що відразу став тонший.

— З свого я роблю трохи тонші,— так само незворушно спокійно сказав Некрасов і потягнувся за вогником.

Вони прикурили від одного сірника. Помовчали, поглядаючи один на одного явно недружелюбно.

Стрельцов на початку розмови уважно стежив, як змінювався вираз облич Лопакіна й Некрасова, але незабаром це йому надокучило. Він поклав під голову згорнену плащ-палатку, ліг, відчуваючи знайому недужну втому в усьому тілі, нудоту, що підступала до горла. Він знав, які довгі бувають солдатські розмови в ті години, коли солдатам нічого робити, і хотів заснути, але сон не приходив. У вухах дзвеніло тонко й безперервно, колупало в скронях. Глуха, мертва німота розлягалася навкруг, і від цього все навколо здавалося нереальним, майже примарним.

Стрельцов усе ще ніяк не міг при звичаїтись до свого нового стану, не міг звикнути до раптової втрати слуху. Він бачив, як мовчки ворушилось над його головою цупке, до глянцю обмите нічним дощем листя, як над кущем шипшини безгучно роїлися джмелі й дикі бджоли, і, може, через те, що все це відбувалося перед очима, позбавлене живого різноголосого звучання,— у нього трохи запаморочилась голова, і він заплющив очі й почав звично думати про минуле, про те мирне життя, яке так раптово обірвалося 22 червня минулого року... Але як тільки він згадав дітей, тривога за їхню долю, що не залишала його останнім часом, знов стиснула серце, і він раптом несподівано для самого себе протяжно застогнав і злякано розплющив очі.

Лопакін так само сидів трохи згорбившись, поклавши на гострі коліна широкі, мов вилиті, кисті рук, але в обличчі його вже не було недавньої озлобленості

й прихованого напруження. Світлі, безстрашні очі його лукаво й насмішкувато мружилися, в куточках тонких губів причаїлась усмішка.

Стрельцову був знайомий цей вираз обличчя Лопахіна, і він мимоволі усміхнувся, подумав: «Напевне, оцього тюхтія, Некрасова, на глузи бере».

Незабаром Стрельцов заснув тяжким, безрадіним сном, але й уві сні відкинута назад голова його судорожно сіпалась, а складені на грудях руки дрібно, гарячково тремтіли.

Некрасов довго дивився на нього, мовчки ковтав тютюновий дим, трудно рухаючи кадиком, потім кинув під ноги недокурка, що припик йому пальці, сказав:

— Який же з нього боєць буде? Гірке горе, а не боєць! Подивись, як його контузія трясє, він і автомата в руках не вдержить, а ти його переманюєш залишитись на передовій. Завзяття у тебе, Лопахін, багато, а розуму менше...

— Ти за інших не говори, ти краще про свою таємну хворобу розкажи,— усміхнувся Лопахін і вижидально подивився в засмагле, з полупленими вилицями обличчя Некрасова.

— Сміятись тут нема з чого,— ображено сказав Некрасов,— тут сміх невеселий. У мене, коли хочеш знати, окопна хвороба, ось що.

— Вперше чую! Що ж це воно за штука? — з щирим здивуванням спитав Лопахін.— Щось таке... оте саме?..

Некрасов з досадою скривився.

— Та ні, це зовсім не те, про що ви по дурості думаете. Це хвороба не тілесна, а мозкова.

— Моз-ко-ва-а? — розчаровано протягнув Лопахін.— Балакай! У тебе такої хвороби бути не може, нема їй до чого вчепитися, ґрунту для неї нема... ґрунту!

— Та яка ж вона, та хвороба? Говори, чого тягнеш? — перебив Копитовський, що нетерпеливився з цікавості.

Некрасов не відповів на в'їдливе зауваження Лопахіна, довго водив зламаною гілкою по піску, по халявах своїх старих, зношених кирзових чобіт, потім знехотя загворив:

— Бачиш, як воно вийшло... Ще з зими став я помічати, що вдача моя чогось міняється. Розмовляти з приятелями стало мені неохота, бритися, митися та інший порядок наводити коло себе — також. За зброєю,

прямо скажу, стежив строго, а за собою — просто ніяк. Не те щоб комірця підшити чи інше щось зробити, щоб акуратно себе держати, а навіть якось призвичаївся і, вважаєш, що два місяці білизни не міняв і не вмивався як слід. Один чорт, думаю, пропадати — що вмитому, що невмитому. Одне слово, журба на мене напала і став дуріти остаточно. Живу як уві сні, ходжу як причинний... Лейтенант Жмихов і штрафним батальйоном мені погрожував, і як тільки не карав, а в мене одна думка: далі як на фронт не пошлють, з рядового не скинуть! Прямо здичавів я, товаришів цураюся, сам себе не впізнаю, і нічогісінько мені не жаль, ні товаришів, ні друзів, не кажучи вже про самого себе. А весною, пам'ятаєш, Лопакін, коли перегруповання було, рухались ми вздовж фронту й ночували в Семенівці? Ну, то отож уперше тоді зі мною це діло трапилось... Півроти в одній хаті набилось, спали й митусем, і навсидячки, і по-всякому. В хаті духота, спекота, надихали — сили нема! Прокідаюся я по маленькому ділу, встав, і прибандюрилось мені, начебто я в землянці і, щоб вийти, треба по східцях піднятися. При своїй пам'яті був, точно пам'ятаю, а поліз на піч... А на печі старезна баба спала. Йй, цій бабі, років дев'яносто або й сто було, вона від старості вже вся мохом узялася...

Копитовський раптом якось чудно гикнув, почервонів, аж посинів, задихаючись, затулив обличчя долонями. Він дивився на Некрасова в щілинку між пальцями одним налитим сльозою оком і мовчки трясся від стримуваного сміху.

Некрасов затнувся на півслові, нахмурився. Лопакін, люто ворущачи губами, непомітно для Некрасова показав Копитовському вузлуватий, білий на суглобах кулак, сказав:

— Давай далі, Некрасов, давай, не соромся, тут, крім одного дурня, всі люди тямущі.

Одвернувшись убік, сміхотливий Копитовський вурчав, хрипів і тоненько повискував, всіма силами намагаючись притамувати шалений напад реготу, потім навмисне закашлявся. Некрасов дожидав, поки Копитовський відкашляється, — зберігаючи на спохмурнілому обличчі колишню серйозність, заговорив далі:

— Звісна річ, що ця баба з дурного розуму щось собі подумала... Я стою на припічку, а вона, божа бабуся, дрантя отаке шолудиве, спросоння та з переляку,

звичайно, розхвилювалась і так жалібно каже: «Голубчику мій, що ж це ти надумав, проклятий сину?» А сама мені в морду валянком тиче. На старості літ ця бубнова краля навіть на гарячій печі у валянках і в кожусі спала. І сміх, і гріх, їй-богу! Ну, коли вона валянком дістала мене разів зо два по носі, я опам'ятався і швиденько кажу їй: «Бабусю, не галасуй, ради бога, і перестань ногами махати, а то, чого доброго, вони в тебе при такій старості поодв'язуються. Це я спросоння ненарошне подумав, що з землянки вгору лізу, через те і стеребився до тебе. Звиняюсь,— кажу,— бабусю, що потурбував тебе, але ти за свою невинність анітрохи не турбуйся, хай тебе холера візьме!» З тим і зліз з припічка, сонного мене хитає, наче на похмілля, а в самого вуха вогнем горять. «Матінко рідна, думаю, що ж це воно зі мною сталося? А коли хто-небудь з хлопців чув нашу з бабусею розмову, тоді що? Вони ж мене через цю стару дурепу живцем у могилу заженуть своїми кпинами!» Не встиг я подумати, а мене хтось за ногу хапає. Коло печі спав майор-зв'язківець,— це він прокинувся,— ліхтарика засвітив, строго питає: «Ти чого? В чім річ?» Я йому по формі доложив, як мені приверзлося, ніби я — в землянці, і як я ненароком потурбував бабусю. Він і каже: «Це в тебе, товаришу боець, окопна хвороба. Зі мною теж така пригода була на Західному фронті. Двері — праворуч, іди, тільки дивись, куди-небудь на дах не стеребися з своїм ділом, а то гепнешся відтіля і в'язи к чорту звернеш».

На щастя, ніхто з хлопців не чув нашої розмови, всі спали потомлені, як побиті, і все минулося благополучно. Тільки з того часу рідко яку ніч не уявляю себе в землянці, або в бліндажі, або в якомусь іншому захистку. От же чортівня яка: коли по бойовій тривозі розбудять — одразу розумію, що й до чого, а як за своїм ділом прокинусь — неодмінно починаю чудити...

Минулого тижня, коли в Стукачевому ночували, в піч примудрився втаскатися. Це ж подумати тільки — в піч! Справжній божевільний і то такого номера не придумав би... Мало не задушився там. Куди не поткнусь — нема виходу, та й край! А задній хід дати — не зміркую, уперся головою в цеглу й лежу. Кругом горілим смердить... Ну, думаю, от вона і смерть моя прийшла, не інакше, як снарядом завалило. Був у мене

такий случай, завалило нас у бліндажі в листопаді минулого року. Якби товариші тоді швиденько не відкопали, тепер би вже кульбаби на моїх кістках росли... І от шкребу нігтями цеглу в печі, дрова розкидаю, помалу шебуршу, а сам диким голосом гукаю: «Товариші дорогі! Хто живий залишився? Давайте відкопуватися своїми силами!» Ніхто не обзивається. Чую тільки, як серце у мене з переляку біля самісінького горла калатає. Помацав руками — лопатки на паску при мені немає. Всім іншим хлопцям, думаю, видно, капець, а сам я не відкопаюсь голими руками. Ну, тут я, признаюсь вам, заплакав... «От, думаю, якою неважною смертю вдруге помирати доводиться, пропадай ти пропадом з такою війною!» Коли чую: хтось за ноги мене тягне. Виявилось — то старшина. Виволік він мене, а я його в темряві, звісно, не впізнаю. Став на ноги і зрадів страшенно! Обіймаю його, дякую. «Спасибі, мовляв, велике тобі, дорогий товаришу, що від смерті врятував. Давай швидше інших хлопців вирятовувати, а то пропадуть же, задихнуться!» Старшина спростоня нічого не розуміє, трясє мене за плечі й пошепки нищечком питає: «Та скільки ж вас в одну піч натислося і якого чорта?» А потім, коли докумекався, в чому річ, вивів мене в сіни, матюком перехрестив вздовж і впоперек та й каже: «Три війни відгрював, усякої всячини надивився, а таких сновидів, котрі не по дахах, а по чужих печач лазять, — зустрічаю вперше. Ти ж бачив, — каже, — що хазяйка ще завидна все їстівне з печі повиймала і дров на розтопку поклала, якого ж ти чорта туди ліз?»

Я прочумався й почав був пояснювати йому про свою окопну хворобу, а він і слухати не хоче, почухався трохи, попозіхав і помалу так своєю ніжненькою українською мовою каже: «Брешеш, вражий сину! Завтра одержиш два наряди за те, що мародерствував у печі, мирне населення хотів обидити, а ще два наряди — за те, що не там шукаєш, де треба. Пряжене молоко й борщ, котрі од вечері zostались, хазяйка ще звечора в погріб винесла. Солдатської спостережливості в тобі й на копійку нема!..»

Копитовський зареготав і, забувшись, знову лягнув себе по голому стегні:

— Та й правильно ж вирішив старшина! Це не старшина, а просто Верховний суд!

Некрасов побіжно й осудливо глянув на нього і так

само розмірно й спокійно, ніби розказував про когось стороннього, заговорив далі:

— І чого я тільки не робив, щоб ночами не прокидатися,— ніщо не помагає! Води по цілій добі в рот не брав, гарячої страви не їв — один чорт! Перед світанком схоплююсь, немов по команді «смирно»,— і тоді пішов блукати. От хоч би й цієї ночі — прокинувся перед досвітком, дощ іде, ноги мокрі. Крізь сон, крізь оцю вредну окопну хворобу думаю: «Натекло в землянку. Треба було звечора рівчачки прокопати, щоб одводити воду». Встав, помацав руками,— дерево. А мені й невтямки, що ми з Майбородою під тополею спали... Мацаю дерево й думаю собі, що це — стіна, а сам приступки шукаю, хочу нагору лізти. Ненарошне, коли круг тополі ходив, наступив цій Майбороді на голову... Ой, і галасу ж він наробив — страх! Схопився, відкинув плащ-палатку, плюється, а сам лається — муха не пролетить. Ти, каже, псих такий і сякий, коли остаточно з глузду з'їхав і ночами на дерева лазиш, як найостанню мавпа, то хоч не топчись по живих людях, не ходи по головах, а то ось візьму гвинтівку та багнетом тебе на дерево підсажу! Так і засохнеш на гілляці, як червине яблуко!

А того, він, йолопський дурень, не розуміє, що наступив я на нього не при своєму розумі, а через цю прокляту окопну хворобу. Лаявся він, поки не захрип від злості. І я б йому до кінця змовчав, бо винен я, сам розумію. Але він зібрав свої пожитки, загорнув у плащ-палатку і, перед тим як іти свіжого місця в лісі шукати, на прощання мені й каже: «Ось яка вона доля — сука: хороших хлопців убивають, а ти, Некрасов, і досі живий...» Ну, тут я, звісно, не міг стерпіти й кажу йому: «Іди, будь ласка, не смерди тут! Жалько, що одною ногою на твою дурну довбешку наступив, треба б обома, та з розгону...» Він до мене — з кулаками. А хлопець він здоровий і дужий, як бугай. Я автомата схопив, рубежів на два швиденько відступив і кричу до нього здалека: «Не підходь близько, а то я тебе чергою так і змію з лица землі! Я з тебе одразу Січеньбороду зроблю!» Мало до рукопашної у нас не дійшло...

— Чув я вночі, як ви любенько розмовляли,— сказав Лопакін,— тільки до чого ти все це ведеш, ніяк не збагну.

— Та все до того самого — відпочинок мені потрібний.

— А як же іншим?

— За інших не знаю. Може, я не такий залізний, як інші,— сумовито промовив Некрасов.

Він сидів, широко розставивши ноги, в білястих, вичовганих об степовий бур'ян чоботях, і так само креслив тоненькою гілочкою на піску немудрі узори, не підводив схиленої голови.

Десь ліворуч, за лісом, у безхмарній синяві, яка здавалася відціля, з землі, густою й відчутно щільною, йшов швидкоплинний повітряний бій. Ніхто з тих, що сиділи на галявині, не бачив літаків, тільки чути було, як схрещувались там, угорі, якісь особливо гучні, короткі й довгі кулеметні черги, що перемежались глухими й частими ударами гармат.

Із спільного різноголосого і змішаного виття моторів на кілька секунд вирізався голос одного винищувача: спочатку пронизливий і тонкий, він, немов грубшаючи, перетворився на низький, басовий і гнівний рев, а потім раптово замовк. Чути було тільки далекі, нерівні, стріляючі звуки вихлопів та вібруюче туге потріскування, неначе десь далеко дерли на шматки полотно.

З лівого боку в небі несподівано з'явилася коса чорна смужка диму, що дедалі видовжувалась, а поперед неї нестримно й невідвратно летіла до землі і тьмяно поблискувала на сонці фігурка літака. Незабаром по той бік Дону з глухим хрустом пролунав короткий удар...

Копитовський раптом помітно зблід, сказав пошепки:

— Один готовий... Матінко моя, хоч би не наш! У мене і всередині холоне, і в роті стає солоно, коли наш отак, на видноті падає...

Він помовчав недовго і, коли перша гострота враження трохи притупилася, підозріло скося глянув на Некрасова і вже іншим, діловитим і стурбованим голосом запитав:

— Слухай сюди, а вона, оця твоя окопна хвороба, не тее... не заразна вона? А то коло тебе отак з дурного розуму посидиш, а потім, може, теж лазити ночами почнеш, куди не слід?

Некрасов скривився, сказав зневажливо і жовчно:

— Дурень!

— Цікаво, чого ж це я дурень? — страшенно здивувався Копитовський.

— Та того, що при твоєму здоров'ї до тебе навіть сибірка не вчепиться, не те що якась там умственна хвороба.

Очевидячки вдоволений, Копитовський по-молодецькому випнув масивні груди, з гордістю сказав:

— Здоров'я у мене підходяще, це ти правду кажеш.

— От вам, котрі молоді і при здоров'ї, й можна воювати без перепочинку, а мені неможливо,— сумно сказав Некрасов.— Літа мої не ті, та й удома хотілося б побувати... У мене ж четверо діток, і от, розумієш, рік їх не бачив і забув, які вони є... Забув тобто, які у них обличчя... Очі їхні ще якось невиразно уявляю, а все інше — немов крізь туман... Інший раз уночі, коли бою нема, ну так же мучуся, хочу ясно їх пригадати,— ні, не виходить! Аж піт на мені виступить, а однаково не можу точно їх уявити, та й край! Головне, старшенької, Марійки, і тієї до пуття не пригадаю, а їй вже п'ятнадцятий рік... Тямуща така, першою відмінницею в школі вчилася...

Некрасов говорив усе глухіше, невиразніше. Останні слова він промовив з легким тремтінням у хрипкому голосі — й замовк, зламав прутика, якого весь час крутив у руках, і раптом звів на Лопакіна вологі блискучі очі і крізь сльози — скупі чоловічі сльози — ніяково усміхнувся:

— Про жінку я вже не кажу... Це діло таке, що відразу слів підходящих не знайдеш... А тільки, скажу вам, теж давно вже забув, як у неї під пахвами пахне...

Блідий Лопакін, ледве володіючи собою, дивився на Некрасова помутнілими від гніву очима, мовчки слухав, а потім несподівано тихим, притлумленим голосом спитав:

— Ти відкіля родом, Некрасов? Курський?

І так само тихо, трохи покашлюючи, Некрасов відповів:

— Був курський, з-під Лебедяні.

Лопакін тісно зчепив пальці й так само, не зводячи очей з розкислого обличчя Некрасова, глухо заговорив:

— Жалісно ти про дітей розказуєш, падлюко! Дуже жалісно! Що й казати — люблячий папаша й чоловік. Вдома у нього німці хазяйнують, над його сім'єю збиткуються, а він, бач який, у прийми налагодився приста-

вати, в тилу йому заманулось байди бити: знайшов саме підходящий час... Що ж, відпочивай, наїдай карк, розважайся з чужою жінкою, а твоєю німці нехай землю орють. А діти твої нехай з голоду здихають, як бездомні цуценята... Порядочок! А ще кажеш, що забув, які вони є, твої діти. Не важко й забути, коли тільки про свою шкуру й турбуватися! Та ти морди не одвертай, слухай! Кажеш, удома хотілося б побувати, а як же ти думаєш побувати там? Ногами увійдеш по честі-совісті, як солдат, чи, може,— на пузі, до німців у полон? А потім до свого порога приповзеш, хвостом покрутиш, сім'ю порадуєш, ось, мовляв, уморився воювати ваш герой, тепер думаю перед фріцем на задніх лапках стояти і служити йому вірою-правдою, так, чи що? Думав я, Некрасов, що ти руська людина, а ти, виявляється, лайно невідомої національності. Іди звідси, жаб'яча слизото, не доводь мене до гріха!

Лопакін говорив, з кожною хвилиною озлобляючись серцем, і нарешті замовк, видихнувши повітря з такою силою, наче в грудях у нього був ковальський міх.

— Ну, ти, мабуть, Некрасов, справді йди, а то коли б він тебе ненароком не тее... не калатнув,— порадив Копитовський, неабияк стурбований грізною стриманістю Лопакіна, якої він ще не бачив.

Некрасов не ворухнувся. Спочатку він слухав, повільно червоніючи, невідступно дивлячись у голубі очі Лопакіна, що блищали тьмяним сталевим блиском, а потім одвів погляд і якимось відразу сірувата блідість укрила його щоки й підборіддя, і навіть на полуплених від загару вилицях проступила мертвотна, нехороша сян'ява.

Він мовчав, низько схиливши голову, безцільно мацаючи тремтячими пальцями засмальцьований ремінь автомата. І таке тяжке було це довге мовчання, що Лопакін перший не витримав і, все ще часто й хрипко дишаючи, звернувся до Копитовського:

— Ну, а ти, Сашко, як? Залишаєшся?

Копитовський з тріском одірвав косий листок на цигарку, сердито підняв русу брову.

— От іще запитання, аж дивно чути! А що ж ми з тобою нашу рушницю пополам переломимо, чи як? Ти залишаєшся — і я залишаюсь. Ми ж з тобою, як риба з водою... Будемо вкупі дутися до переможного кінця. А покинути я тебе не можу, ти без мене з нудьги здох-

неш: лаяти ж нікого буде? Я терплячий, а інший може й не змовчати тобі,— на кого нарвешся.

У Лопакіна потеплили очі і щось нове майнуло в погляді, коли він скоса глянув на свого другого номера.

— Це правильно,— схвально сказав він.— Це по-товариському. Що ж, побудь, дорогий мій Сашку, біля Стрельцова, а я піду до старшини. Треба доповісти начальству, що залишаємось, не крадькома ж робити таке діло.

Незабаром його наздогнав Некрасов, гукнув.

— Ну, чого тобі ще, тітчин приймаче? — не повертаючи голови, грубо спитав Лопакін.

Порівнявшись, Некрасов недоладно забурмотів:

— Вирішив... так що й я... вирішив залишитися з вами, таке діло! Опам'ятався! Від утоми та від злості чого тільки не вигадаеть, з дурного розуму чого тільки не наговориш... А ти, Лопакін, не за всяку провину києм у спину... Разом же стільки прочапали, не чужий же я, справді... Сердитись тут особливо нема чого. Петю, чуєш? Що ж, почастьуй, давай закуримо мирову?

Виявилось, що серце Лопакіна до своєї людини швидко відходить... Він пішов повільніше і, дістаючи на ходу кисет, уже трохи лагіднішим голосом буркнув:

— Тебе, дурня заплішеного, прикладом треба б почастьувати! Плете чорті-що, а ти його умовляй, улещай та останні нещасні нерви з ним тріпай... На, та не забувай, що з чужого тютюну треба крутити трохи тонші.

— Присягаюсь, не можу робити тонких! — вигукнув повеселілий Некрасов.

Лопакін спинився, скрутив малесеньку цигарку, мовчки ткнув її в руку Некрасову. Той обережно взяв її негнучкими чорними пальцями, критично оглянув з усіх боків і, зітхнувши, так само мовчки почав прикурювати.

* * *

Вони прийшли до землянки старшини якраз вчасно: коло входу — виструнчившись, руки по швах — стояв станковий кулеметник Василь Хмиз, а старшина Поприщенко, люто поблискуючи опухлими, червоними від безсоння очима, вичитував йому:

— ...І де воно герої такі беруться! Ні статуту не хочуть признавати, ні дисципліни, про військову службу

й поняття не мають, роблять, як ті діти на ярмарку: чого їхній душі заманеться — дай, хоч з коліна виколупай! Та ти знаєш, що солдат і кашу їсти й умирати повинен тільки з наказу начальства, а не тоді, коли йому самому забagnetься?

Він помовчав трохи, гостро дивлячись у вродливе худе обличчя кулеметника, й одразу підвищив голос:

— Розхристались! Вам усе можна! Ну, з чим ти до мене прийшов, лиходію! Що у мене — військова частина чи теслярська артіль? Ти в армію на поденну роботу наймався, чи як? І яке я маю право відпустити тебе в іншу частину, яке — скажи? Сьогодні ти підеш, завтра — другий, і так далі, а потім що ж воно вийде? Залишусь я один — і один з'явлюсь до командира дивізії? Ось, мовляв, товаришу полковник, бачили ви старого дурня? Честь маю з'явитися, — старшина Поприщенко. Залишились були ще в полку після боїв люди, та я їх порозпускав по світу, як та погана квочка, котра без курчат додому сама приходиться... Зніміть з мене високе звання старшини й накажіть повішати мене на щонайпоганшій гілляці, я дуже навіть заслужив собі цю гойдалку... Так чи ні, Василю Хмиз? Такої честі ти для моєї солдатської старості хочеш? А цього не нюхав, чортів байстрюк?

Старшина склав з обкурених коричневих пальців дулю, деякий час подержав її навису біля тонкого, з горбочком носа кулеметника, потім, опустивши руку, значуще сказав:

— Якщо ти з дурного розуму підеш самочинно — вважаю тебе дезертиром, так і знай! І відповідатимеш перед трибуналом як за дезертирство! Іди к чортовій мамі, і щоб більше до мене з такими дурними штуками не з'являвся!

— Єсть, товаришу старшино, більше до вас з такими дурними штуками не з'являтися, — підкреслено офіційно повторив Хмиз і, нахмуривши дівочі тонкі брови, обернувся наліво кругом, м'яко стукнув стоптаними підборами.

Старшина провів його струнку, чепуристо підтягнуто постать довгим поглядом, широко розвів руками.

— Бачили отаких розумовичів? — промовив він, часто кліпаючи заплавленими сльозою очима й обурено роздуваючи руді з густою просивиною вуса. — Четвертий

уже цього ранку приходить — і всі одної співають. Четвертий! Не бажать вони в тил іти, бажать тут залишатися... Та я, може, й сам зовсім не бажаю в тил, а наказ я виконувати повинен?! — раптом вигукнув він високим хрипким фальцетом, але, притамувавши хвилювання, говорив далі вже спокійніше:

— Допіру бачив майора — командира тридцять четвертого полку. Він наказав негайно вирушати в хутір Таловський, там штаб нашої дивізії. Обісмівився спитати його: як же з нами буде? Він каже: «Не турбуйся, старий, якщо ви зберегли бойову святиню — прапор, значить, полку не розформують, а швиденько поповнять людьми, комсклад підкинуть, і знов рушимо на фронт, на щонайважливішу ділянку». — Старшина урочисто підняв вказівного пальця, повторив: — На щонайважливішу, це як, зрозуміло вам? Через те, каже майор, що дивізія наша кадрова, вона була в усіх бувальцях і дуже стійка. А така дивізія, хоч вона й дуже пошарпана, без діла довго не застоїться. Так майор сказав, а тут приходять усякі байстрюки, голову мені своїм дитячим героїзмом морочать... Вони хочуть свою рідну частину покинути й бовтатись на фронті, як кавалок в ополонці. Та де це таке видано, щоб з частини в частину на свій розсуд перебігати? А я вас питаю, відкіля Васька Хмиз, шмаркач такий молокососний, може знати, де єсть щонайважливіша ділянка фронту? Може, тут якась дивізія, на зміну нам, до зими в глухій обороні стоятиме, може, тут і боїв ніяких не буде, а так тільки — відсидка. І хто більше знає, майор чи цей свистун Васька?

Все йшло прахом! Усі колишні розрахунки і плани Лопакіна були безжалісно спростовані незаперечними доводами старшини. Лопакін навіщось зняв каску й погладив долонею її напечений сонцем верх. «Його правда, не підкопаєшся до чортового старика! Як же це моя макітра цього діла не зварила раніш? — пригнічено думав він, дивлячись кудись повз старшину. — Дуже просто, що пошлють нас на відповідальну ділянку і що фріци тут не напіратимуть. Так воно, напевне, й буде. Он вони пруться кудись повз нас на схід... Ех, маху дав я, а тепер відбій треба бити...»

— А ви, синки, чого з'явилися? — з зловісною влесливістю спитав старшина, очевидно догадавшись про неприємність, і, наче півень перед бійкою, витягнув наперед поморщену шию, дожидаючи відповіді.

У Некрасова від несподіванки одвисла нижня щелепа, коли Лопакін, витираючи на лобі рясний піт, бай- дуже відповів:

— Прийшли взнати, коли виступати будемо.

Старшина з полегкістю зітхнув. Не без жалю відмовляючись од свого попереднього рішення, тяжко зітхнув і Лопакін. А Некрасов із свистом втягнув у себе повітря, зашепотів:

— Чого воду каламутиш? Кажи йому зразу! Кажи прямо, нас він залякати не залякає!

— Все сказано! — відрубав Лопакін. І обернувся до старшини: — Командуй збір, а то коли б твоя теслярська артіль не розповзлася по швах...

* * *

П'ятнадцятикілометровий перехід зробили з одним недовгим перепочинком на півдорозі й годині о шостій вечора, тільки-но почала зменшуватись гнітюча спека, увійшли в хутір, що просторо розлігся по зарослому вербами суходолу.

Звідси до хутора Таловського, де стояв штаб дивізії, було щось лише сім кілометрів, але ще до входу в хутір старшина Поприщенко оголосив, що ночуватимуть тут. Хтось із бійців невдоволено сказав:

— Рано спинятись на ночівлю! Перекуримо, трохи відпочинемо і до заходу сонця причалапаємо в Таловський. Чуеш, старшино?

Ще хтось додав:

— Цілий день нічого не їли! Там хоч до комендантського казана присватаємось...

Поприщенко сердито фиркнув у сірі від пилу вуса, суворо оглянув тих, що обізвалися:

— Ану, припинити балачки й обговорення! З голодними босяками я не можу з'являтись до полковника. Ясно? Станемо на нічліг, і щоб до ночі все мені було чин чином: де подерто на обмундируванні — зашити, залатати, у кого взуття каші просять — опорядити, зброя — само собою, щоб була як дзеркало, а також помитися, щетину обшкребти, щоб на ранок були мені як перемиті... Строго перевірю. Ясно? А щодо того, щоб підживитися, — добуду в колгоспі. Тут теж не чужа держава, і щоб по дворах мені не швендяти, ми не старці.

Ясно? І полк свій я ганьбити не дозволю, ясно й понятно!

Колгоспного голову застали в правлінні колгоспу. Старшина зайшов у будинок, бійці посідали в холодку, декотрі стомлено почваланали до колодязя. Минуло хвилин з п'ятнадцять, а в будинку все ще лунали голоси: розсудливий і наче умовляючий — старшини, і другий, тенористий — видно, голова, який весь час і на різні способи повторював: «Не можу, сказано, не можу. Не можу, товаришу старшино!»

— Щось вони ніяк не договоряться. Іди, Лопакін, старому на виручку,— порадив Копитовський.

Лопакін, який давно й уважно прислухався до уривків розмови, що доносилися з будинку, встав і рішуче попростував до ганку.

В невеликій кімнатці, коло вікна, шибки якого були навхрест заліплені смужками газетного паперу, сидів голова колгоспу — молодий, рослий чоловік у старенькій армійській гімнастерці і збитій на потилицю, вигорілій, аж білій, пілотці без зірочки. Правий порожній рукав гімнастерки був у нього недбало заткнений за пояс. Старшина розташувався навпроти нього, майже впритул присунув табурета, торкаючись своїми коліньми колін голови колгоспу, і, всіляко намагаючись надати своєму хриплому баскові якнайбільше переконливості, казав:

— Ти ж колишній фронтовик, а не хочеш зважити на наше становище, розсуждаєш, я звиняюсь, як несвідома жінка...

Голова недобре поблискував вузько посадженими сірими очима й мовчки кривив губи. Йому явно неприємна була ця розмова. Лопакін поздоровкався, сів на край ослона.

— А в чому у вас річ? За що торгуєтесь?

Не повертаючись до нього, голова відповів:

— А в тому, що старшина ваш просить виписати йому продуктів з колгоспної комори, а я не можу цього зробити.

— Чому?

— Ха! Чому! А тому, що в коморі порожньо. Ти думаєш, ви перші через хутір втікаєте?

— Ми не втікаємо,— стримано поправив його Лопакін, відчуваючи, як у ньому закипає злість до голови, до його холодних, вузько посаджених очей, до самовпевненого тенористого голосу. «Забув, як на фронті живуть,

одвоювався назовсім, вгодувався, а тепер йому чужа нужда — не біда, тепер йому й вітер у спину», — подумав він, з гострою неприязню дивлячись збоку на круту й червону шию голови колгоспу, на тугі, чисто вибриті щоки.

— Ви не перші втікаєте і, видно, не останні, — уперто повторював голова.

— Повторю, ми не втікаємо, — різко сказав Лопакін. — Це по-перше, а по-друге, ми — останні. Після нас нікого нема.

— А нам від цього не легше! Котрі раніш за вас прочапали, — все підчистили, як віником підмели!

Голова обернувся лицем до Лопакіна, хотів ще щось сказати, але Лопакін випередив його запитанням:

— Ти на фронті був?

— А руку мені теля віджувало, по-твоєму?

— Відступати доводилось?

— Всяко бувало, але такого, як зараз, не бачив.

— Зрозумій, дорогий чоловіче, голова твоя і два вуха, не можу ж я своїх людей голодними залишати, — сказав старшина. — Я за кожного з них відповідаю перед командуванням. Ясно? Ти пиши накладну, а там що-небудь знайдеться, нам багато не треба.

Для більшої переконливості старшина поклав руку на коліно голові, але той відсунув ногу, усміхнувся мирно і просто:

— Ех, старшинко, старшинко! Біда мені з тобою, старий! Російською ж мовою кажу тобі: нічого в коморі, крім мишей, нема, а ти не віриш. І ти мене за ногу не лапай, я не дівка, та й нога у мене на просьби нечутлива, на протезі... Ось мое останнє слово: кілограмів зо два пшона видам — і все, а хліба по хатах роздобудете.

— Що ж мені тих два кілограми на двадцять сім активних штиків, уважай — на весь полк? А присмачити кашу чим? І по хатах за хлібом я солдатів не пущу, ми не старці. Ясно?

Лопакін глянув на пригнічене обличчя старшини, з грюкотом відсунув ослона. Старшина застережливо підняв руку.

— Лопакін, не гарячкуй!

— Пішли в комору, — коротко сказав голова.

Твердо наступаючи скрипучим протезом на мостини, він попрямував до виходу. Поприщенко охоче подибавав за ним. Замикаючим ішов Лопакін.

Біля комори голова пропустив уперед старшину, взяв Лопакіна за лікоть.

— Подивись сам, гарячко, що у нас залишилося. Чорної комори не маю і приховувати від вас нічого не хочу. Хлопці ви, видно, бойові, славні, і я б вівці, скажімо, не пошкодував вам на вариво, та всю худобу, і велику й дрібну, відправили вчора в евакуацію з розпорядження району. Залишилось тільки те, що в особистому користуванні колгоспників. Свою б овечку віддав, та в мене в хазяйстві — тільки жінка й кішка.

Лопакін мовчки допоміг одімкнути великий висячий замок, ступив у напівтемну комору. Тільки в одному невеликому засіку, в кутку, самотньо лежали купки зметеного пшоно. Бачачи, що Лопакін вагається, старшина суворо сказав:

— Действуй!

Перекившись, червоніючи від сорому й напруження, Лопакін змів гусячим крилом, що лежало на дні засіка, пшоно на середину, випростався:

— Тут його кілограмів зо три буде або щось близько того.

— Ну, й забирайте всеньке, нам його на насіння не залишати,— добродушно сказав голова, не зводячи з Лопакіна злагіднілих, майже ласкавих очей.

Поки Лопакін пригорщами зсипав пшоно в речовий мішок, старшина дістав з кишені просолений від поту тонкий бумажник і, ворущачи запиленими вусами, почав відрахувати засмальцьовані карбованці.

— Скільки по твердій ціні? — спитав він, спідлоба дивлячись на голову.

Той, сміючись, махнув рукою.

— Ніскільки. За зметене не беремо.

— А ми даром не беремо. Ясно? — Старшина поклав гроші на край засіка, статечно сказав: — Спасибі за повагу,— і пішов до виходу.

— Миші твої гроші з'їдять,— так само посміюючись, сказав голова.

Старшина не відповів. За дверима він одкликав Лопакіна вбік і шепнув:

— Почин є, а далі що? В казці солдат із сокири кашу варив, так то — в казці, а що ми робитимемо, шахгарю? Ріденька каша без заправи й без хліба — те саме, що весілля без жениха, а хлопці голодні-голодні-

сінки! Прямо безвихідне становище,— сумно закінчив старшина.

Безвихідне становище? Нема безвихідних становищ! Так принаймні завжди вважав Лопакін, і, може, остання фраза старшини і змусила його прийняти необачне рішення... Веселі вогники засвітилися в ясних безстрашних очах Лопакіна. А, хай тобі! Як же він раніш не подумав про це, як він міг опустити руки, маючи на руках такий козир, як свій незмінний успіх у жінок, свою чарівність, в яку вірив усім серцем? Лопакін бадьоро поляскав пригніченого старшину по плечі, сказав:

— Головне, не журись, Поприщенко! Звірся у всьому на мене. Зараз усе організуємо. На сьогодні багато не обіцяю, буду знайомитися з обстановкою і вести розвідку боєм, але завтра нагодую всіх вас — отак! — і приклав ребро долоні до роздутих ніздрів.

— А що ти придумав? — обережно поцікавився старшина. — Може, якусь беззаконну капость?

— Усе буде згідно з законом, даю чесне бронебійне слово,— запевнив Лопакін і широко усміхнувся. — В цьому ділі терплю один я. Доведеться мені захитати свої моральні підвалини, а оскільки вони й так уже давно розхитані,— готовий потерпіти задля товаришів.

— Ти кажи толком і не мороч мені голови.

— А от зараз узнаєш. Товаришу голову, на хвилинку!

Лопакін, конфіденціально торкаючи гудзика на гімнастерці голови і прямо дивлячись в його вузько посажені очі, заговорив:

— Хлопець ти свій, і я з тобою говоритиму одверто: кормитися нам чим-небудь треба, так? Ти допомогти нам продуктами не можеш, так? Тоді допоможи в іншому ділі.

— В якому?

— Є в твоєму колгоспі вдова або солдатка, щоб заможно жила, щоб у неї в хазяйстві всяка всячина була, ну, кури там, чи вівці, чи інша якась дрібна живність?

— Звісно, є такі. Колгосп наш не з бідних.

— Ну, от і став нас на почівлю до такої заможної громадянки. А там уже наше діло буде, як ми з нею порозуміємось. Тільки, будь ласка, щоб хазяйка не дивогляд якийсь була, а так, більш чи менш на жінку схожа, розумієш?

Голова насмішкувато примружив очі, спитав:

— І не старша як сімдесят років?

Надто серйозне питання обговорювалось, щоб Лопакін міг приймати всякі жарти. Він задумливо помовчав, потім відповів:

— Сімдесят — це, браток, забагато, це — ціна, щоб поторгуватись, а на шістдесят, в крайньому разі, хай уже буде й так! Риск — благородна справа! Але бажано, звичайно, щоб була молодша...

— Що ж, це можна, — морщачи в усміщці губи, сказав голова. — Це ти по-солдатськи вирішуєш. На безводді, кажуть, і рак риба, а в степу — і хрущ м'ясо. Поставлю на квартиру, тільки, гляди, щоб потім на мене не нарікав...

— А в чім річ? — насторожено спитав Лопакін.

— Недалеко звідси живе одна солдатка. Років їй під тридцять. Чоловік у неї на фронті, старший лейтенант. У хазайстві в неї тільки чорта нема — і кури, й гуси, й качки, і двох чималих поросят держить, і овець щось з півтора десятка має. Багато живе! І головне — сама, ні дітей, нікого немає. Та он її хата, бачиш за тополями зелену покрівлю? Ото вона там і проживає. А чоловік її до війни працював...

— Мені він ночами не сниться, її чоловік, — нетерпляче перебив Лопакін. — А в чому річ? За що можна нарікати? Літа її цілком підходящі!

— Строга вона, голубе, ой і строга ж!

— Ну, це не страшно, не таких укоськували, веди, — самовпевнено сказав Лопакін і обернувся до старшини. — Дозвольте діяти, товаришу старшино?

Поприщенко стомлено махнув рукою.

— Действуй. Тільки щось мені не дуже віриться... Підведеш ти нас, Лопакін.

— Я? Підведу? — обурився Лопакін.

— Отак простісінько й підведеш. Служив я в старій армії, теж молодий був, землю копитом рив, не без гріха жив. Ну, одірвешся, бувало, до знайомої, ну, яечню та пляшку горілки підробиш собі, а тут же двадцять сім чоловік... От я й думаю: як же це треба догодити молодниці, щоб вона не на одного, а на двадцять сім душ харчів дала? Тут, шахтарю, трудитись треба, я б сказав...

— А я труда не пошкодную, — скромно запевнив його Лопакін.

На західній окраїні неба майже нерухомо стояла біла, з рожевою підбійкою хмарка. Круг нерівних, зазубрених країв її гуляв горішній вітер, кучерявив патлату облямівку. Вище хмари пройшли на північ чотири «мерсершміти». Вони шугнули вниз десь за хутором, і незабаром вітер доніс частий стукіт кулеметних черг і глухі розриви.

— Когось накололи на дорозі. Комуś оце не з медом там...— сказав високий довгоший боець, що печерував за Доном раків.

Лопакін тільки на мить підняв голову, прислухаючись до недалеких вибухів, і знов опустив її, поплывуючи на чоботи і старанно начищаючи їх довгою шматкою, одрізаною від поли німецької шинелі.

Бійці розташувались під сараєм. У брудних, наскрізь пропотілих спідніх сорочках вони латали подерті на ліктях, вигорілі гімнастерки, штани й шинелі, мудрували над стоптаними й дір'явими чобітьми та черевиками. Хтось роздобув у сусідів чоботарський інструмент, пару стареньких колодок і дратву. Виявилось, що Копитовський непоганий швець. Він підбив підметки на своїх чоботях і, невдоволено поглядаючи на накидану коло нього купу взуття товаришів, сердито фиркав: «Знайшли шевський комбінат! Знайшли чудака на дурничку! Отак я й буду вам молотком стукати до світанку!» Він сидів на обрубку дерева в сірих трусах, що розлізлись на нитки, і, широко розставивши грубі ноги, люто забивав у підощву чобота Некрасова товсті березові шпильки. Підгорнувши ноги бубликом, поруч з ним сидів на землі Некрасов і, невміло орудуючи великою кривою голкою, прилампічував величезну латку на штанині Копитовського. Горбастим швом лягала під його руками сирова нитка, і Копитовський, одриваючись від роботи, критично говорив:

— Ти, Некрасов, тільки сидиш по-кравецькому, а вміти нічогосінько не вмієш. Тобі, по-справжньому, тільки хомути на ломовиків в'язати, а не благородні солдатські штани латати. Ну, хіба ж це робота? Знущання над штанами, а не робота! Шов — як палець за втовшки, всяка воша — якщо впаде з нього — вб'ється на смерть. Партач ти, а не кравець!

— Цебто твої штани благородні? — озвався Некра-

сов.— Їх в руках держати й то противно! А я латаю їх, мучуся, другу сумку від протигазу на них витрачаю, а кінця моєї роботи не видно... На тебе штани з бляхи треба шити, тоді буде толк. Давай, Сашко, хлястика тобі на труси пришию, а штани спалимо, га?

Копитовський закотив очі під лоба, придумуючи, як би його в'їдливіше відповісти, але в цей час хтось голосно сказав:

— Братва, хазайка йде!

Всі одразу замовкли. Двадцять шість пар очей повернулося до хвіртки, тільки Стрельцов, тихенько пошвистуючи, старанно змашував розібраний затвор автомата, не підводив схиленої голови.

Неймовірно висока на зріст, величезна опасиста жінка велично підходила до хвіртки. Вона була по-своєму ставна й гарна з обличчя, але щонайменше на голову вища за найвищого з бійців. В раптовій тиші хтось здивовано вигукнув:

— Ну, оце — да!

А старшина, злякано вирячивши опухлі очі, штовхнув Лопахіна в бік:

— От і радуєся тепер... Спіймали облизня!

Лопахін так раптово затягнув на чотири дірки паска, аж він скрипнув, швиденько обсмикнув гімнастерку, зняв каску й долонею пригладив волосся. Весь напружившись, як бойовий кінь, що почув звук сурми, він зачарованими, світлими очима проводив могутню жінку, що широко ступала по підвір'ю...

Старшина безнадійно махнув рукою, сказав:

— Усе пропало! Піду зараз отому голові морду наб'ю, нехай над нами насмішки не вчиняє, собачий син!..

Лопахін неуважно глянув на нього, невдоволено спитав:

— Ти чого панікуєш?

— Як це так — чого? — обурився старшина.— Ти бачиш, хто йде?

— Бачу. Типова жінка. В спідниці й при всьому іншому добрі. Просто розкіш, а не жінка! — захоплено сказав Лопахін.

— Типова! Розкіш у спідниці! — лютим голосом перекривив старшина.— Не жінка, а пам'ятник йде. Ясно? На неї навіть дивитися страшно! До війни я в Москві на сільськогосподарській виставці бачив таку. Стоїть наприході кам'яна баба вроді пам'ятника, от і ця анітро-

хи не менша... Сотворить же господь бог таке чупірадло, тьху! — Старшина, відпльовуючись і лаючись, потягнув Лопакіна за вугол сарая, пошепки спитав: — Ну, що тепер будемо робити? Квартиру міняти?

Лопакін поблажливо усміхнувся і знизав плечима.

— Про що ти говориш? І з якої речі міняти? Те саме й будемо робити, про що з тобою умовлялися. Задача залишається та сама.

— Та ти протри очі, Лопакін, подивись на неї гарненько! Ти ж їй головою до плеча не дістанеш!

— Ну то й що?

— А те, що дрібний ти на зріст проти неї. Ясно?

Дивлячись на розгублене й навіть трохи налякане обличчя старшини, Лопакін усміхався вже з неприхованою зневагою.

— До сивого волосу дожив ти, старшино, а не знаєш того, що знає кожна жінка...

— Чого ж це я не знаю, дозволь запитати?

— А того, що дрібна блоха дошкульніше кусає, понятно тобі?

Старшина, трохи захитавшись у своїх сумнівах, не без таємної пошани, мовчки й пильно дивився на Лопакіна, дивуючись з його відчайдушної самовпевненості. А Лопакін, мружачи в усміщці світлі очі, говорив:

— Ти стародавню історію коли-небудь вивчав, старшино?

— Не доводилось. Для моєї теслярської професії вона мені була наче й не потрібна. А що хіба?

— Жив давно колись такий полководець Олександр Македонський, так от у нього, як потім і в римського полководця Юлія Цезаря, лозунг був: «Прийшов. Побачив. Подолав». Я дотримуюсь цього лозунга, і зріст цієї громадянки мене анітрохи не лякає! Дозвольте діяти, товаришу старшино?

— Воно, звісно, действуй, я не заперечую, в зв'язку з безвихідним становищем. Тільки одне скажу тобі, шахтарю: не помреш ти своєю смертю...

Старшина журно похитав головою, але Лопакін тільки жартівливо підморгнув і поклав важку руку на старече сухе плече старшини.

— Все буде в порядку. Ні тебе, ні себе я не підведу, старшино! Не турбуйся!

Лопакін докладав героїчних зусиль, щоб здобути прихильність хазяйки: він напросився допомогти їй поливати город і навіть з повними відрами не йшов від колодязя, як належить статечному мужчині, а дріботів веселим підтюпцем поперед жінки, що повільно ступала широким кроком; дрова рубав так, що з-під сокири янтарними бризками летіли на всі боки сухі вільхові тріски; не вагаючись ні хвилини, скинув начищені до блиску чоботи, закачав до колін штани і завзято почав чистити коров'ячу обору, по кісточки вгрюзаючи в загусклий гній...

Хазяйка охоче приймала всі ці послуги, поглядаючи на метушливого Лопакіна з веселою хитринкою, усміхаючись тільки сірими очима, й лише зрідка одверталась і з важкуватою грацією поправляла на голові білу хустинку. Але якби Лопакін бачив у цей час її одверту і всезнаючу усмішку!..

Бійці так само сиділи під сараєм, стиха перемовляючись. Кожен з них робив своє діло, проте жодний рух Лопакіна й хазяйки не випадав з їхньої невсипущої уваги. Але найпильніше стежив за Лопакіним старшина. Він уместився на сідлі поламаной косарки, що стояла коло сарая, і оглядав подвір'я, немов начальник, який стежить за долею битви на полі бою. Кулеметник Василь Хмиз, підморгуючи бійцям, насмішкувато сказав:

— А у вас, товаришу старшино, НП підходящий, прямо як у генерала. Видно з нього кругом хіба ж так!

Старшина роздратовано буркнув:

— Мовчи, щеня! Чоловік для всіх нас старається, а ти гавкаєш.

Старшина й досі недовірливо ставився до справи Лопакіна, але коли хазяйка низьким, грудним голосом ласкаво озвалася до меткого бронебійника,— старшина зрадів:

— От же вражий син! От митець по жіночій лінії! Вона його вже на ім'я й по батькові величає! І коли вона встигла взнати? Чули, Петром Федотовичем назвала! Ну й шахтар! Цей не пропаде і в сиротах не засидиться.

— Ключе! — задоволено промовив Некрасов, киваючи на хазяйку і легенько штовхаючи старшину в бік.

— Ясно, що наклевується! А чому б, питаю я тебе, і не клювало? Хлопець він геройський, а зріст, що ж зріст... До пари цій молодиці треба чоловіка гінкого, завдовжки як мостова паля, або двох путящих хлопців треба цвяхами збивати, щоб верхній зростом до неї доп'явся. Та Лопакін не цим бере, собачий син! Недарма кажуть, що мала блощиця та смердюча. Геройством бере, однаково як той полководець...— Старшина, ворушаючи губами, втупився в обличчя Некрасова і раптом несподівано спитав: — Ти стародавню історію вивчав коли-небудь?

— У мене низька освіта,— з жалем зітхнувши, сказав Некрасов.— Я навіть парафіяльної школи не скінчив через той проклятий царизм і через бідність моїх батьків. Стародавніх історій я не знаю, не доводилося з ними діла мати. Чого не знаю, того не знаю, хвалитися не буду.

— Даремно не вчив, даремно! — докірливо промовив старшина і з виглядом власної переваги закрутив вус.— Мені всілякі науки з дитинства теж нелегко давалися. Вивчаєш, бувало, якусь там стародавню або й не дуже стародавню історію чи, скажімо, таку вредну науку, як географія, так, не повіриш,— інколи навіть ум за розум зайде! А все-таки ти їх долаєш, і сам по собі робишся все освіченішим, все освіченішим. Ясно?

— Звісно, що ясно,— сумовито підтвердив Некрасов, пригнічений освіченістю старшини, якої раніш, не мавши за боями часу, якось не помічав.

— От, приміром, в старовину був такий тяжко знаменитий полководець Олександр... Олександр... Е, чортова пам'ять! Одразу й не пригадаєш його прізвища... Стареча пам'ять — як дірява рукавиця... Олександр...

— Суворов? — несміливо підказав Некрасов.

— Ніякий не Суворов, а Олександр Македонсков, ось як його прізвище! Насилу пригадав, хай йому сто чортів! Це ще до Суворова було, за царя Гороха, коли людей було трохи. Так от цей Олександр воював так: раз, два — і в дамках! І перша заповідь щодо супротивника у нього була така: «Прийшов. Побачив. І наклав». А накладе, собачий син, бувало стільки, що супротивник після цього сто років чхає, ніяк не опам'ятається. І кого він тільки не бив! І німців, і французів, і шведів, не кажучи вже про всяких італійців. Тільки в Росії напо-

ровся й показав тил, повернув назад. Не зміг він угризти Росії!

— А якої ж він нації був? — поцікавився Некрасов.

— Він тобто? Олександр отой? — Несподіване запитання захопило старшину зненацька. Він довго смикав вуса, напружено морщив лоба, бурмотів: — Е, пам'ять собача! У старої людини вона — як у старого собаки: його Сірком звать, а він і хвостом не крутить, забув своє прізвисько... — Старшина задумався й помовчав трохи, потім рішуче сказав: — У нього своя нація була.

— Як же це — своя? — здивувався Некрасов.

— А так, своя, та й годі. Власна нація, та й край. Ясно? Так у стародавній історії написано. Була у нього своя нація, а потім уся перевелась, і на розплід нічого не лишилось. Ну, та це байдуже. А згадали ми з Лопакіним про цього Олександра з такого приводу: я йому кажу, дивись, значить, не опечись, Лопакін, з цією хазячкою, не підведи нас з харчами, а він сміється, вражий син, і каже: «У мене така звичка, як у Олександра Македонського: прийшов, побачив і наклав». Ну, кажу, дай боже, щоб наше теля та вовка з'їло, действуй, тільки вже якщо будеш накладати, то накладай так, щоб хазячка на овечку розорилась, не менше! Обіцяв виконати. І, як видно, діло в нього йде добре. Чув, як вона до нього звернулась: «Петре Федотовичу, подайте мені відра»? По-перше — на ім'я й по-батькові, по-друге — на букву ви, а це щось та означає, ясно?

— Звісно, що ясно, — охоче підтвердив Некрасов. — А непогано було б борщику з молодого баранинкою рубонутися... Хороші овечки у хазяйки, особливо одна ярка справна. Там курдюк у неї — кілограмів з чотири, не менше! Якщо роздобрилась хазяйка на вівцю, — треба буде тільки цю ярку різати. Я її набачив, ще коли вівці з пасовиська прийшли.

— Борщ з баранини добрий з молодого капустию, — задумливо сказав старшина.

— Капуста молода, а картопля повинна бути в борщі стара, — жваво озвався Некрасов. — У молодій картоплі наїдку нема, на вариво вона не годиться.

— Можна і старої покласти, — погодився старшина. — А ще непогано підсмаженої цибульки туди вкинути, так — трошечки...

До них непомітно підійшов Василь Хмиз і тихо сказав:

— До війни мама завжди на базарі купувала баранину неодмінно з нирками. Для борщу це прекрасний шматок! І ще кропу треба трохи. Від нього такі пахощі — на весь дім!

— Кріп — це витребеньки. Головне, щоб капуста свіжа була й помідорчики. Ось у чому вся заковика! — рішуче заперечив старшина.

— Морква теж не вредна штука для борщу,— мрійно промовив Некрасов.

Старшина щось хотів сказати, але раптом сплюнув липку слину, злісно пробурчав:

— Ану, кінчай базар! Давай дочишай зброю, зараз перевірятиму по всій строгості. Заведуть дурні балачки, а ти їх слухай тут, вивертай живота навиворіт...

* * *

Більшість бійців розташувалася спати на подвір'ї, коло сарая. Хазяйка постелила собі в кухні, а в світлиці, що була відокремлена від кухні невеликими сінями, лягли на підлозі старшина, Стрельцов, Лопакін, Хмиз, Копитовський і ще чотири бійці.

Хмиз і довгоший борець, до якого міцно пристало прізвисько «раколов», довго про щось шепотілись. Копитовський напوماцки ловив бліх, стиха лаявся. Лопакін викурив дві цигарки підряд і принішк. Через деякий час до нього пошепки озвався старшина:

— Лопакін, не спиш?

— Ні.

— Гляди, не засни!

— Не турбуйся!

— Тобі б зараз для сміливості грамів з двісті горілки, та де ти її, в чортового батька, дістанеш?

Лопакін тихо засміявся в темряві, сказав:

— Обійдуся й без цього зілля.

Чути було, як він потягнувся, аж хруснуло, і встав.

— Пішов, чи що? — пошепки спитав старшина.

— Ну, а чого ж час гаяти? — не стримуючи голосу, відповів Лопакін.

— Удачі тобі! — задушевно сказав «раколов».

Лопакін промовчав. Ступаючи навшпиньках, він помацки йшов у непроглядній темряві, прямуючи до дверей, що вели в сіни.

— В хаті сплять найгоłodніші, решта — на по-двір'ї,— стиха сказав Хмиз і по-хлоп'ячому пирскнув, затуляючи рукою рота.

— Ти чого? — здивовано спитав Копитовський.

— Но пасаран! Вони не пройдуть! — тремтячим від сміху голосом промовив Хмиз.

І зараз же озвався до нього Акімов — снайпер третього батальйону,— жовчний і дразливий чоловік, який до війни працював бухгалтером на великому будівництві в Сибіру:

— Я попрошу вас, товаришу Хмиз, обережніше поводитись із словами, які дорогі людству. Інтелігентний юнак, котрий, наскільки мені відомо, закінчив десятирічку, а при звичаюється до поганої манери — легковажите словом...

— Він не пройде! — задихаючись від сміху, знову повторив Хмиз.

— І чого ти каркаєш, патякало? — обурено сказав «раколов». — Не пройде, не пройде, а він помаленьку просувається. Чуєш, мостина скрипнула, а ти — «не пройде». Отак простісінько й пройде!

Копитовський застерезливо сказав:

— Цитьте! Тут головне — тиша і хропіння.

— Ну, хропіння тут вистачає...

— Тут головне — маскування і тиша. Коли й не спиш від голоду, то удавай, що спиш.

— Яке тут маскування, коли в животі так бурчить, що, мабуть, на вулиці чути,— сумно сказав «раколов». — От глитаї, от куркулі прокляті! Бійця — й не нагодувати, що ж це таке? Та, бувало, в Смоленській області — там тобі жінка останню картоплину віддасть, а в цих снігу серед зими не випросиш! У них і колгосп, мабуть, з самих колишніх куркулів... Просувається він чи ні? Щось не чути.

— Вийшов на вихідні позиції, тільки однаково він не пройде! — з смішком зашепотів Хмиз.

— Вас, юначе, остаточно зіпсувала фронтова обстановка. Ви невиправні, як я бачу,— обурено сказав Акімов.

— Ану, кінчай балачки! — хрипко зашепотів старшина.

— І чого він сичить, як гусак на собаку? Діло його стариковське, лежав би собі та сопів потроху в дві дірочки... Не старшина у нас, а звір на прив'язі...

— Я тобі завтра покажу звіра! Ти думаєш, я тебе по голосу не впізнав, Некрасов? Як ти голосу не міняй, а я тебе однаково впізнаю!

Хвилину в світлиці трималась тиша, що порушувалась різноголосим хропінням, потім «раколов» з неприхованою досадою промовив:

— Не просувається! І чого він тупцює на вихідних? Ой, зараза! Він поки вийде на лінію вогню,— всю душу з нас вимотає! О господи, послали ж такого мамулу. До ранку він, може, й доповзе до сіней...

Ще трохи помовчали, і знову «раколов», уже з розпачем у голосі, сказав:

— Ні, не просувається! Заліг, чи що? І чого б йому залягати? Колючий дріт вона протягнула перед кухнею, чи що?

Остаточо втративши терпець, старшина підвівся.

— Ви замовкнете сьогодні, вражі сини?..

— Ой господи, тут і так лежиш, наче під німецькою ракетою...— ледве чуто прошепотів «раколов» і замовк: широчезна долоня Копитовського затулила йому рота...

В нестерпному дожданні минуло ще кілька довгих хвилин, а потім в кухні залунав обурений голос хазяйки, почулося коротке борюкання, щось грюкнуло, з дзвоном розлетілись по підлозі уламки якоїсь розбитої посудини, ляснули об стіну двері, вдарились так, що з стін із шурхотом посипалася штукатурка і, жалібно дзенькнувши, спинилися на стіні над скринєю ходики.

Спиною відчинивши двері, Лопакін ввалився в світлицю, задкуючи, швидко й непевно ступив кілька разів і ледве втримався на ногах, насилу спинившись посеред світлиці...

Старшина з юнацькою моторністю схопився, засвітив газову лампу, підняв її над головою. Лопакін стояв, широко розставивши ноги. Синя, аж чорна, лискуча пухлина затягла його праве око, але ліве — блищало радісно й яскраво. Всі бійці, що лежали на підлозі, підвелись, як по команді. Сидячи на розстелених шинелях, вони мовчки дивились на Лопакіна й ні про що не питали. Та, власне, й питати не було про що: запухле око й набігла на лобі гуля, завбільшки як куряче яйце, говорили красномовніше за всякі слова...

— Олександр Македонсков! Дрібна блоха! Ну, як, спіймав облизня? — нищівно процідив крізь зуби блідий від злості старшина.

Лопакін пом'яв у пальцях гулю над правою бровою, яка все збільшувалась, безтурботно махнув рукою.

— Несподівана осічка! Але зате, браття, яка ж вона сильнюща жінка! Не жінка, а просто розкіш! Таких я ще не бачив. Боксер першого класу, борець найвищої категорії! Слава богу, я на обушку виховувався, сила в руках є, мішка центнер вагою з землі підйму й занесу куди хочеш, а вона схопила мене за ногу повище коліна й за плече, підняла й каже: «Іди, спи, Петре Федотовичу, а то в вікно викину!» — «Ну,— кажу їй,— це ще ми побачимо». Ну, й побачив... Виявив надмірну активність, і от вам, будь ласка...— Лопакін, кривлячись від болю, знову пом'яв вугласту, лілову гулю над бровою, сказав: — Та це ж ще вдало так трапилось, що я спиною об двері вдарився, а то ж міг цілий одвірок плечима вивалити. Ну, ви як хочете, а я — якщо живий залишусь — після війни приїду в цей хутір і в лейтенанта таки цю жінку одіб'ю. Це ж — знахідка, а не жінка!

— А як же тепер вівця? — пригніченим голосом спитав Некрасов.

Йому відповів такий оглушливий вибух реготу, що Стрельцов злякано схопився і спросоння потягнувся до автомата, що лежав у нього в головах.

— А знахідка твоя завтра нас годуватиме? — стримуючи лють, запитав старшина.

Лопакін спрагло пив теплу воду з фляжки і, коли спорожнив її, спокійно відповів:

— Сумніваюся.

— То чого ж ти язиком плескав і голови нам морочив?

— А чого ти від мене хочеш, товаришу старшино? Щоб я ще раз пішов до хазяйки? Краще мені мати діло з німецькими танками. А якщо тобі так кортить, то йди сам. Я заробив одну гулю, а тобі вона їх насаджає дюжину, будь певний! Що ж, може, провести тебе до кухні?

Старшина плюнув, стиха вилаявся й почав натягати гімнастерку. Одягнувшись і ні до кого не звертаючись, він похмуро буркнув:

— Піду до голови колгоспу. Без спіданку не виступимо. Не можу ж я з'являтися до начальства й одразу просити: нагодуйте нас, босяків. Ви тут не дуже галасуйте, я скоро повернуся.

А Лопакін ліг на своє місце, закинув руки за голову, з почуттям виконаного обов'язку сказав:

— Ну, тепер можна й спати. Атака моя відбита. Відступив я в порядку, хоч і з деякими втратами, а тому що сили противника переважаючі, наступу на цій ділянці не відновлюю. Знаю, що сміятися ви тепер будете з мене, хлопці, місяців зо два — хто проживе ці два місяці,— про одне тільки прошу: починайте з завтрашнього ранку, а зараз — спати!

Не дожидаючись відповіді, Лопакін повернувся на бік і за кілька хвилин уже спав міцним, по-дитячому безпробудним сном.

* * *

Вранці Копитовський розбудив Лопакіна.

— Вставай снідати, дрібна блохо!

— Яка ж він — блоха? Він — Олександр Македонський,— сказав Акімов, чистою ганчірочкою старанно витираючи алюмінієву ложку.

— Він покоритель народів і гроза жінок,— додав Хмиз.— Але вчора він не пройшов, хоч я його про це й попереджав.

— На такого покорителя понадійся, з голоду здохнеш! — сказав Некрасов.

Лопакін розплющив очі, підвівся. Ліве око його дивилося, як завжди, жваво й весело, праве, облямоване синюватою пухлиною, ледве виднілося, поблискуючи з вузько прорізаної щілини.

— Ну, й приголубила вона тебе! — Копитовський фиркнув і одвернувся, боячись розсміятися.

Лопакін добре знав, що єдиний порятунком від глузування товаришів — це мовчання. Насвистуючи, з абсолютно байдужим виглядом, він дістав з речового мішка рушника й малесенький обмилок, вийшов на ганок. Бійці, вмиваючись, товпились біля колодязя, а в садочку біля хати на траві були розіслані плащ-палатки, і на них густо стояли казанки, тарілки, миски. Недалеко жарко горіло багаття. На залізному пруті над вогнем висів великий бригадний казан. Причепурена хазяйка поправляла вогонь, схиляючись могутнім станом, помішувала в казані дерев'яною ложкою.

Все це було наче уві сні. Лопакін очманіло закліпав, протер очі. «Якесь чортовиння!» — подумав він, але тут ніздрі його вловили запах м'ясної юшки, і Лопакін, зни-

завши плечима, зійшов з ганку. Спинившись коло багаття, він галантно розкланявся:

— Доброго ранку, Наталіє Степанівно!

Хазяйка випросталась, кинула швидкий погляд і знов нахилилася над казаном. На щоках її палали рум'янці й навіть на повній білій шії з'явилися червоні плями.

— Здрастуйте,— тихо сказала вона.— Ви вже мені вибачте, Петре Федотовичу... Синяк, бачу, у вас негарний... Мабуть же, товариші чули вночі?

— Це пусте,— великодушно сказав Лопакін.— Синяки прикрашають обличчя мужчини. Треба було вам, звісно, трохи акуратніше кулаками орудувати, але тепер уже нічого не вдієш. А за мене не турбуйтеся, заживе, як на миленькому. Собака піде — кістку знайде, от і я до вас уночі пішов — синяка з гулею знайшов. Наше діло, Наталіє Степанівно, женихівське...

Хазяйка знову випросталась, подивилась на Лопакіна ясним поглядом, суворо нахмурила густі, рудуваті брови.

— Ото ж і біда, що ви отакий жених. Ви думаєте, як чоловік в армії, то жінка у нього падлюка? От і довелось, Петре Федотовичу, кулаками доводити, які ми є, добре що сили бог дав мені чималенько...

Лопакін з осторогою скосив видюще око на стиснений кулак хазяйки, спитав:

— Вибачаюсь, звичайно, за нескромність, але все-таки скажіть: який у вас чоловік? Ну, який він на зріст?

Хазяйка зміряла Лопакіна поглядом, усміхнулась:

— А такий самий, як ви, Петре Федотовичу, трохи тільки гладший.

— Мабуть, кривдили ви його? В приймаках він у вас був?

— Що ви! Що ви, Петре Федотовичу! Ми з ним жили, як голубів пара.

Повні, рум'яні губи молодиці здригнулися. Вона одвернулась і кінчиком хустини змахнула з щоки сльозинку, але зараз же лукаво усміхнулася і, дивлячись на Лопакіна змокрілими очима, сказала:

— Кращого за мого на білім світі нема. Він у мене — хороша людина, роботящий, смирний, а як тільки горілки надудлиться — завзятий робиться. Але я до дільничного міліціонера скаржитись не ходила: почне буянити — і я скоро його вгамовувала: боляче не біла,

а так, для годиться... Зараз він у Куйбишеві, в госпіталі після поранення лежить. Може, потім на поправку пустять?

— Неодмінно пустять,— запевнив Лопакін.— А з якої нагоди, Наталіє Степанівно, у вас нарихтовується сніданок на всю нашу братію? Щось я не розумію...

— Тут і розуміти нічого. Якби ви вчора толком розказали нашому голові, що це ваша частина позавчора билася з німцями на хуторі Підйомському,— вас ще вчора нагодували б. А то ж ми, жінки, думаємо, що ви прожогом утікаєте, не хочете нас боронити від ворога, от ми й змовились робити так: тим, котрі від Дону втікають у тил,—ні шматка хліба, ні чашки молока не давати, нехай з голоду здихають, прокляті втікачі! А тих, котрі до Дону йдуть, боронити нас,—годувати всім, чого забажають. Так і робили. А про вас ми не знали, що це ви на Підйомському билися. Позавчора колгоспниці з нашого колгоспу підвозили снаряди до Дону, повернулися звідти й розказували: «Наших рідненьких,—кажуть,—багато побито було по той бік Дону, але й німців на пагорку наклали, лежать, як дрова, стосами». Якби знаття, що то ви там бій приймали,—по-інакшому й зустріли б вас. Старший ваш, руденький, сивенький такий старичок, уночі до голови ходив, розказав йому, як ви запекло билися. Ну, дивлюся—вдосвіта голова аж підбігці до мого подвір'я поспішає. «Похибка,—каже,—вийшла, Наталіє. Це не втікачі,—каже,—а герої. Ріж зараз же курей, вари їм локшину, щоб ці хлопці були нагодовані досхочу». Розказав мені, як ви боронилися на Підйомському, як багато втратили, і я зараз же локшину замісила, вісім штук курей зарізала і—в казан їх. Та хіба нам для наших дорогих захисників якихось там нещасних курей шкода? Та ми все віддамо, аби тільки ви німця сюди не допустили! Бо воно й справді, доки ж ви й відступатимете? Час би вже й спинитися... Ви не сердьтєся за кольке слово, але стидно на вас дивитися...

— Виходить так, що не того ключика ми до вашого замка підбирали? — спитав Лопакін.

— Виходить, що так,—усміхнулась хазяйка.

Лопакін крєкнув з досади, махнув рукою й пішов до колодязя. «Щось не щастить мені на любов останнім часом»,—з смутком змушений був визнати він, ідучи стежкою.

Командир дивізії полковник Марченко, поранений під Серафимовичем у передпліччя й голову, того ранку, після перев'язки, випив склянку міцного чаю, ліг трохи відпочити. Від втрати крові й безсонних ночей усі ці дні після поранення він відчував постійну кволість і недужну сонливість, яка його страшенно дратувала. Проте, як тільки він трохи задрімав,— у двері хтось негучно, але наполегливо постукав. Не дожидаючи дозволу, в напівтемну кімнату ввійшов начальник штабу майор Головков.

— Ти не спиш, Василю Семеновичу? — спитав він.

— Ні, а чого ти хотів?

Передчасно повніючий, барильчастий і низькорослий Головков швидко підійшов до вікна, зняв пенсне і, протираючи його носовою хустинкою, стоячи спиною до Марченка, сказав затремтілим голосом:

— Прибув тридцять восьмий...

— А-а-а...— Марченко рвучко підвівся на ліжку і з скреготом зціпив зуби: гострий біль в висковій кістці мало не звалив його навznak.

Він знову ліг, зібрав усі сили, спитав чужим і далеким голосом:

— І як?..

Відкілясь здалека долинув до його слуху знайомий голос Головкова:

— Двадцять сім бійців. З них п'ять легкопоранених. Привів старшина Поприщенко. Більшість — з другого батальйону. Матеріальна частина — ти знаєш... Прапор збережено. Люди ждуть у строю.— І зовсім близько, над вухом: — Васю, ти не вставай. Прийму я. Не вставай же, чудака, тобі погано! Ти білий, як стіна. Ну, хіба можна так?

Кілька хвилин Марченко сидів на ліжку, помалу похитуючись, поклавши темну руку на забинтовану голову. На правій скроні його густо висипали дрібні росинки поту. Останнім зусиллям волі він підняв своє велике кощаве тіло, твердо сказав:

— Я вийду до них. Ти знаєш, Федоре, під цим прапором я прослужив до війни вісім років... Я сам до них вийду.

— Не впадеш, як учора?

— Ні,— сухо відповів Марченко.

— Може, підтримати тебе під лікоть?

— Ні, піди скажи — рапорту не треба. Прапор розчохлити.

З ганку Марченко сховався, помалу й обережно ставлячи ноги на хиткі східці, придержуючись рукою за поручні, і коли важко ступив на землю — в строю глухо й одноставно цокнули двадцять сім пар стоптаних солдатських підборів.

Як сліпий, спочатку на носок, а потім уже на всю підшву ставлячи ногу, полковник тихо підходив до строю. Старшина Поприщенко мовчки ворухив губами. В німій тиші чути було стримано схвильоване дихання бійців і шурхіт піску під ногами полковника.

Спинившись, він оглянув обличчя бійців одним незабинтованим чорним оком, що блищало, як шматок антрациту, несподівано гучним голосом сказав:

— Солдати! Батьківщина ніколи не забуде ні подвигів ваших, ні страждань. Спасибі за те, що зберегли святиню полку — прапор.— Полковник хвилювався й не міг приховати хвилювання: праву щоку його сіпав нервовий тик. Витримавши коротку паузу, він заговорив знов:

— З цим прапором в тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому році на Південному фронті бився полк з денікінськими бандами. Цей прапор бачив на Сиваші товариш Фрунзе. Розгорнутим цей прапор багато разів бачили в бою товариші Ворошилов і Будьонний...

Полковник підняв над головою стиснену в кулак темну руку. Голос його, сповнений палкої віри і крайнього напруження, виріс і задзвенів, як туго натягнута струна:

— Нехай ворог тимчасово торжествує, але перемога буде наша!.. Ви принесете ваш прапор у Німеччину! І горе буде проклятій країні, яка породила полчища грабників, гвалтівників, убивць, коли в останніх битвах на німецькій землі розгорнуться червоні прапори нашої!.. нашої великої Армії-Визволительки!.. Спасибі вам, солдати!

Вітер тихо ворухив потьмянілу золоту бахрому на малиновому полотнищі, що звисало над деревком важкими, литими зборками. Полковник тихо підійшов до прапора, став на одне коліно. На секунду він хитнувся й важко обперся пальцями правої руки об мокрий пісок, але, вмиль подолавши кволість, випростався, побожно

схилив забинтовану голову, притуляючись тремтячими губами до краю оксамитного полотнища, яке пропахло горілим порохом, пилом далеких доріг і невиводним духом степового полину...

Стиснувши щелепи, Лопахін стояв непорушно, і тільки тоді, коли почув, як хтось праворуч нього глухо й притамовано схлипнув,— трохи повернув голову: у старшини, у бойового служачки Поприщенка здригались плечі і тряслись витягнуті по швах руки, а з-під опущених повік швидко бігли по старечих дряблх щокках дрібні світлі сльози. Але, скоряючись волі статуту, він не підіймав руки, щоб утерти сльози, і тільки все нижче й нижче хилив свою сиву голову...

1942—1949—1969 рр.

Шолохов Михайл Александрович
ОНИ СРАЖАЛИСЬ ЗА РОДИНУ
Главы из романа
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.
Редактор *Л. С. Каткова*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Б. С. Куйбіда*
Коректор *М. С. Західна*

Виготовлено на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Довженка, 3.

Здано на виробництво 27.XI 1973 р.
Підписано до друку 15.III 1974 р. Папір № 1. Формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 6,5. Умовн. друк. арк. 10,92. Обліково-видавн. арк. 11,662. Ціна 51 коп., Замовл. 3—2944. Тираж 100 000.

ЛІТЕРАТУРА НАРОДІВ СРСР

Вийшли в світ і готуються до друку:

БІБЛІОТЕКА «СКАРБНИЦЯ БРАТНІХ ЛІТЕРАТУР»

Кешоков А. ВЕРШИНИ НЕ СПЛЯТЬ. Роман. (Кн. 2. Зелений півмісяць). (З кабардинської).

Дія твору відбувається в гірських аулах Кабарди в роки першої п'ятирічки, коли на Північному Кавказі організовувалися колгоспи.

Кочар Р. БІЛА КНИГА. Повість. Оповідання. (З вірменської).

У повісті «Анапет», в оповіданнях «Біла книга» та інших описується безправне життя вірменського народу до Великої Жовтневої соціалістичної революції і політичне відродження його завдяки Радянській владі.

Мусаєв Г. ПІВНІЧНИЙ ВІТЕР. Роман. (З азербайджанської).

Письменник розповідає про шляхи бакинського пролетаріату в один з найскладніших періодів його історії — 1918—1920 рр. і доводить оповідь до тих днів, коли в Баку вступила Червона Армія.

Пермітін Ю. М. ПЕРШЕ КОХАННЯ. Роман. Кн. 2. (З російської).

У творі зображено події наприкінці XIX — початку XX століття, показано становлення Радянської влади в Алтайському краї.

Шамякін І. П. ТРИВОЖНЕ ЩАСТЯ. Повісті. (З білоруської).

Мирне життя радянських людей, Велика Вітчизняна війна, післявоєнний період — така тематика повістей, що ввійшли до книжки.

Худайназаров Б. ЛЮДИ ПІСКІВ. Роман. (З туркменської).

Роман про трудівників радгоспу в центральних Каракумах, про їхню боротьбу із стихією.

БІБЛІОТЕКА «МУЖНІСТЬ»

(Твори про Велику Вітчизняну війну)

Казакевич Е. Г. ВЕСНА НА ОДЕРІ. Роман. (З російської).

Симонов К. М. СОЛДАТАМИ НЕ НАРОДЖУЮТЬСЯ. Роман (З російської).

БІБЛІОТЕЧКА «МУДРІСТЬ НАРОДНА»

Російські прислів'я та приказки. (З російської).

Узбецькі прислів'я та приказки. (З узбецької).

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

Лйтматов Ч. ДЖАМІЛЯ. Повість. (З киргизької). Видання ілюстроване.

Бекбаулов У. ТАРАС НА АРАЛІ. Повість. (З каракалпацької).

Це розповідь про тяжкі роки в житті Т. Г. Шевченка, коли він відбував заслання в далеких Оренбурзьких степах. Видання ілюстроване.

Бриль Я. ВІТРАЖ. Ліричні нотатки. (З білоруської).

Книга забарвлена тонким ліризмом, філософськими роздумами і сприймається, як глибоко хвилююча розповідь про життя, про сучасність.

Гріва Ж. ЛЮБОВ І НЕНАВИСТЬ. Роман. (З латиської).

У творі змальовано громадянську війну в Іспанії наприкінці 30-х років. Видання ілюстроване.

Російське радянське оповідання. Випуск 2-й. (З російської).

«Сузір'я». Випуск 9-й. (Присвячено 30-річчю перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні).

Сергєєв-Ценський С. М. ВИБУХ НА СВІТАНКУ. Роман та повісті. (З російської).

В однойменному романі та повістях письменник розгортає історичну картину наростання революційного руху в Росії, показує участь передових людей у боротьбі за створення нового суспільства.

Видання до 100-річчя з дня народження письменника.

Синельников С. С. КІРОВ. Документальна повість. (З російської).

Сартаков С. В. ПОВІЛЬНИЙ ГАВОТ. Повість. (З російської).

Твір є своєрідним продовженням уже відомих повістей С. Сартакова «Гірський вітер» та «Не віддавай королеву».

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Попередні замовлення на зазначені твори та інші книжки видавництва «Дніпро» можна подавати місцевим книгарням облкниготоргів, споживчої кооперації або столичному магазину «Книга — поштою» (252117, Київ-117, вул. Попудренка, 26 (Д)).